О. І. Крижанівська

Історія української мови

Історична фонетика. Історична граматика

альма матер серія ам!

- Загальні засади історії української мови
- Становлення фонетико-фонологічної системи української мови
- Історична граматика

ББК 81.411.1-0
К82

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів**
(Лист № 1/11-4078 від 12.06.09 р.)

Кілька століть тому мова українців суттєво відрізнялася від теперішньої. Ще більше відмінностей було на різних етапах її буття у глибині віків. Адже розвиток мови — це постійні зміни її звукового ладу, лексичного арсеналу, граматичних виявів. Пізнання джерел, суті, наслідків цих змін допомагає зрозуміти складний природний процес формування українського народу і його сучасної мови, вплив на нього і позамовних чинників. Простір таких знань відкриває пропонований навчальний посібник, у якому на основі синтезу дослідницьких надбань різноманітних мовознавчих дисциплін простежено становлення та еволюцію всіх підсистем сучасної української мови.

Для студентів вищих навчальних закладів. Прислужиться фахівцям з історії, народознавства, дослідникам української культури.

Рецензенти:

кандидат філологічних наук, доцент *Ж. В. Красножан*;
доктор філологічних наук, професор *Л. А. Лисиченко*;
доктор філологічних наук, професор *В. В. Лучик*;
доктор філологічних наук, професор *А. М. Поповський*

ISBN 978-966-580-310-2
ISBN 978-966-580-311-9

© Крижанівська О. І., **2010**
© ВЦ «Академія», оригінал-макет, 2010

Зміст

1. Загальні засади історії української мови	1.1. Історія української мови як наука і навчальна дисципліна	5
	1.2. Походження української мови та основні історичні етапи її становлення	10
	1.3. Виникнення і розвиток слов'янської писемності	21
2. Становлення фонетико-фонологічної системи української мови	2.1. Фонетичні процеси праслов'янського періоду та їхнє відображення в українській мові	28
	2.2. Фонетичні процеси протоукраїнського періоду	45
	2.3. Фонетична система староукраїнського періоду	51
3. Історична граматика	3.1. Історична морфологія. Формування морфологічної системи української мови	**67**
	Причини і напрями змін морфологічного рівня	**68**
	Становлення граматичних категорій іменника української мови	**72**

Витворення сучасної української системи відмінювання іменників 79
Становлення займенника як частини мови 100
Становлення прикметника як частини мови 110
Становлення числівника як частини мови 117
Формування системи дієслівних форм у процесі становлення граматичної системи української мови 127
Становлення прислівника як частини мови 148
Становлення службових частин мови 153
3.2. Історичний синтаксис 165
Становлення простого речення 166
Розвиток складного речення 179
Додатки 1. Семінарські заняття 189
2. Модульні контролі (колоквіуми) 214
3. Тестові завдання 221
4. Контрольна робота з курсу 239
Термінологічний словник 240
Література 245

1 .

Загальні засади історії української мови

Історія української мови здавна цікавила науковців. Їхні дослідження стосувалися не тільки питань визначення джерел виникнення, розвитку окремих одиниць, а й з'ясування причин відмирання старого й появи нового, виявлення тенденцій загальномовного поступу. Результати наукових шукань становлять теоретичне підґрунтя періодизації історії української мови і визначення її природного місця у світовій сім'ї мов.

1.1. Історія української мови як наука і навчальна дисципліна

Глибоке вивченяя історії мови можливе тільки завдяки дослідженню всіх її підсистем. Кожна з них має свої одиниці, які, змінюючись самі, зумовлюють перебудову інших мовних рівнів і системи загалом. Порівневим описом історичних змін займаються історична фонетика, історична граматика, історична лексикологія й фразеологія, хронологію виникнення діа-

лектів досліджує історична діалектологія, історія стилів мовлення є предметом вивчення історії літературної мови. Усі вони є окремими галузями єдиної науки — історії української мови.

Історія української мови *— наука, що вивчає походження, становлення, основні тенденції історичного розвитку української мови.*

Вивчення історії виникнення і становлення мовних одиниць усіх рівнів дає змогу розв'язати основну наукову проблему історії мови: коли, за яких умов виникла українська мова, які процеси і явища обумовили її самобутність.

Об'єктом вивчення історії мови є мова в її історичному розвитку від найдавніших часів до сьогодення. Предмет історії мови — фонетичні, граматичні, стилістичні, лексичні зміни, що відбуваються на певних етапах розвитку мовної системи; визначення причин, які викликали ці зміни.

Вивчення історії мови сприяє розкриттю основних тенденцій розвитку мови, що забезпечили її сучасний стан, прогнозуванню її подальшого розвитку, а також опису змін, яких зазнали фонетико-фонологічна, лексична, граматична, стилістична системи мови в різні історичні періоди її побутування. Завдяки цьому вдається відшукати першопочатки української мови, її природне місце у світовій сім'ї мов.

Оскільки мова охоплює всю діяльність людини і життя суспільства, її соціальні функції надзвичайно широкі. Тому й наука про формування мови не ізольована від інших наук — лінгвістичних, нелінгвістичних. Найтісніше вона пов'язана з навчальними дисциплінами гуманітарного напряму.

Загальне мовознавство є теоретичною базою історико-лінгвістичних досліджень, оскільки в них використано загальнонаукові принципи і методи вивчення мовних фактів, явищ, розроблені в галузі теорії мови. Історія української мови здобуває, накопичує конкретний матеріал, потрібний для подальшого теоретичного розгляду мови як суспільного явища.

Славістика — наука про специфіку слов'янських мов. Порівняльно-історичний метод дає змогу, зіставивши загальнославістичні й українознавчі напрацювання, зарахувати українську мову до слов'янських

мов. Дослідники історії української мови послуговуються матеріалом дисциплін, присвячених вивченню окремих слов'янських мов (наприклад, полоністика, русистика, богемістика та ін.)· Так, звернення до даних старослов'янської мови допомагає гіпотетично уявити фонетичну, граматичну, лексичну системи давньоукраїнської мови, яка не має давніх писемних пам'яток (найдавніші старослов'янські пам'ятки датують IX ст., а давньоукраїнські текстові пам'ятки — другою половиною XI ст.).

Сучасна українська мова та українська діалектологія вивчають нинішній стан національної мови як один із етапів її багатовікового розвитку. У діалектному вияві живої української мови зберігається багато пережиткових граматичних форм і звукових явищ, втрачених літературною мовою або взагалі ніколи не кодифікованих. Зіставлення і порівняння сучасних фактів із давньоукраїнськими дає змогу зрозуміти шляхи формування мовної системи.

Українська література — тексти, написані українською мовою різних періодів. Вони є пам'ятками письма конкретного часу, тому й свідченням стану мови того часу. Цим зумовлений тісний зв'язок історії мови з історією української літератури, літературною текстологією.

Із нелінгвістичних дисциплін історія мови безпосередньо пов'язана із наукою про історію українського народу. Знання історії допомагає враховувати вплив позамовних чинників на формування мови (розселення народу, його контакти, статус нації чи народності — підневільна (самостійна), державна (бездержавна)), взаємозв'язки і напрям розвитку українських діалектів.

При дослідженні історії мови використовують надбання археології, яка сприяє з'ясуванню питання розселення носія мови, визначенню стану писемності (якщо трапляються написи), культури. Реконструйовані мовні факти, коли вони підтверджені даними археології, етнографії, фольклору, завжди достовірніші, ніж гіпотетичні.

Комплексно вивчити шляхи формування мови народу — означає дослідити лексичний, фонетичний, граматичний матеріал, який свідчить про зміни, що відбули-

ся в мові на певних етапах її становлення. Такий матеріал дають різноманітні джерела:

1) жива народна мова, що у своїх діалектах зберігає багато пережиткових явищ минулих епох, які при зіставленні із сучасними фактами дають змогу побачити природу тих чи інших процесів, явищ, що розвивалися на шляху становлення української мови. Наприклад, на місці літературного /і/ у новозакритому складі слів *ніч, стіл, піч* північні українські діалекти фіксують дифтонги [у́ȍ], [у͡е], [у͡и], [у͡і], [і͡е]. Отже, зміна етимологічних /о/, /е/ на /і/ відбувалася в частині українських говорів через стадію їх дифтонгізації;

2) писемні пам'ятки, які фіксують живі елементи мовної системи, що існувала на період їх написання. Особливо цінні датовані пам'ятки: вони дають найдостовірніший матеріал для встановлення хронології мовних явищ.

Серед найдавніших східнослов'янських пам'яток, які мають важливе значення для вивчення історії української мови, можна виокремити такі групи:

— написи на пам'ятках матеріальної культури (на стінах Софії Київської XI ст., на Тмутараканському камені 1068);

— рукописні книги (Остромирове євангеліє (1056—1057), Ізборник Святослава (1073, 1076), «Руська правда» (1282));

— грамоти (Грамота Київського великого князя Мстислава Володимировича та його сина Новгородського князя Всеволода, дана Новгородському Юріївському монастирю близько 1130);

3) свідчення споріднених мов, завдяки яким в українській мові можна визначити такі або подібні факти. Наприклад, польська мова зберегла носові звуки [а] та [у]. Цей факт допоміг російському філологу Олександру Востокову (1781—1864) висловити припущення, що вони були властиві всім слов'янським мовам. Живе українське чергування а — н — ин підтверджує цю гіпотезу *(жати — жну — вижинати)*. Порівняння українських і російських слів *син — сын, мир — мир* (рос. ы, и — укр. и) дає змогу визначити природу українського звука [и];

4) лексичні запозичення, що можуть бути свідченням контактності носіїв мови і стану їх економічного та

культурного розвитку (найчастіше вони спричинені появою нової реалії). Для історика мови це — джерело додаткової лінгвістичної інформації, бо в запозичених словах, які проникають в українську мову, відбуваються аналогічні зміни. Російський мовознавець Олексій Соболевський (1857—1929), аналізуючи запозичене на початку IX ст. слово *варяг,* довів, що в той час ще існували носові голосні, бо скандинавське *uaringr* зазнало назалізації звукосполуки [і + н]. Це призвело до появи нової фонеми /А/, яка тоді була властива східнослов'янським протоукраїнським говіркам. Із часом цей носовий перейшов у ротовий [ä], пізніше — [а];

5) топоніміка, що має великі реконструктивні можливості, оскільки власні географічні назви в законсервованому вигляді зберігають старі фонетичні явища, морфеми, валентні характеристики. Наприклад, у назві села *Микільське* зафіксовано втрачену сучасною мовою здатність суфікса -ськ- поєднуватися з основами особових власних назв для вираження посесивності (присвійності). Село засноване в XVI ст., коли присвійні прикметники творилися з допомогою афікса -ськ-. У назвах *Любомль, Ярославль* збережено давню морфему -л'- (<*-j-) з посесивним значенням;

6) письмові свідчення іноземних мов, які найчастіше фіксують давньоукраїнські власні назви (наприклад, у праці візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про народи» (949) подано назви східнослов'янських племен, імена давньоруських князів, назви міст). У них простежується природне бажання передати чужу для авторів назву близько до вимови давніх українців. Ці фіксації відображають і певні особливості української фонетики.

Отже, історія української мови як комплексна наука вивчає основні етапи формування мови, досліджує явища і процеси, що відбувалися в ній від найдавніших часів до сьогодні. Як базова дисципліна вона сприяє осмисленому засвоєнню студентом відомостей із дисциплін мовознавчого циклу, спонукає його шукати пояснення малодослідженим мовним фактам, розвиваючи наукові інтереси. Глибоке усвідомлення шляхів формування української мови, розуміння непростих позамовних факторів, які впливали на її розвиток, допомагає утвердженню національної гідності.

1.2. Походження української мови та основні історичні етапи її становлення

Мова є надзвичайно складною системою, яка весь час змінюється і вдосконалюється.

Її виникнення — тривалий процес, що охоплює багато століть. Установити його хронологічні межі можна, спираючись на дані, нагромаджені сучасним (передусім порівняльно-історичним) мовознавством.

Питання походження української мови здавна було в полі зору українських і зарубіжних лінгвістів, істориків, частково — етнографів. Дослідники порушували питання про місце і шляхи формування українського народу та його мови. Так, у XIX ст. відбулася полеміка між російським істориком Михайлом Погодіним (1800—1875), який вважав, що українці прийшли на територію нинішньої України з Прикарпаття і заселили Київщину не раніше XV ст., та українським істориком й етнографом Михайлом Максимовичем (1804—1873), який доводив автохтонність українського населення на його споконвічних землях і відзначав, що українська мова формувалась у Південній Русі в X—XI ст. Пізніше цю дискусію продовжили О. Соболевський і український мовознавець Павло Житецький (1836—1911) (йому належить полемічна стаття «Стосовно питання про те, як розмовляли в Києві в XIV і XV ст.»).

Походження східнослов'янських народів та їхніх мов у XVIII—XIX ст. не було ґрунтовно вивчено через відсутність у цей час достатньої кількості наукових (історичних, археологічних, лінгвістичних) фактів, які б допомогли дослідити питання розселення давніх слов'ян (протослов'ян) у Європі, спільні та відмінні ознаки в мовних системах близькоспоріднених і більш віддалених народів, а також унаслідок вузького підходу до питань глото- (грец. glōtta — мова) та етногенезу більшості тогочасних учених. Філологи ставили перед собою завдання з'ясувати час та обставини виникнення мови (тобто лише глотогенезні проблеми) і намагалися їх розглядати на суто мовному матеріалі (пам'ятки, рідше — говори), а історики, археологи займалися лише питаннями етногенезу.

Надбанням вітчизняних дослідників історії української мови (О. Потебня, П. Житецький, М. Максимович) є наукове обґрунтування старожитності, самобутності української мови та її говорів. Їхні висновки основані на ретельному аналізі давніх писемних пам'яток та фактів живої української мови. Так, П. Житецький, досліджуючи граматичні форми в Ізборнику Святослава 1073 р., відкрив явища, характерні для сучасної української мови (наприклад, у 3-й особі однини теперішнього часу *є* замість *єсть, буде* замість *будешь;* евфонічні чергування у — в). Такі самі ознаки має й Галицьке (Клироське) євангеліє 1144 р. На підставі цього дослідник зробив висновок, що «до другої половини XII ст. київське наріччя не відрізнялося суттєво від того наріччя, яким розмовляли в Галичі, тобто до цього часу в Києві жило те саме плем'я, що жило і в Галичі».

XX ст. було позначене, з одного боку, ідеологічними намаганнями довести, що між українською, російською, білоруською мовами більше спільного, ніж відмінного, і пошуками витоків спорідненості у спільній східнослов'янській прамові («колисці» братніх мов); з іншого — поділом мовознавців на тих, хто працював у Радянському Союзі, і тих, хто жив за кордоном і не підтримував радянського розуміння історії української мови.

Розроблена російським філологом Олексієм Шахматовим (1864—1920) і доопрацьована російським мовознавцем Федотом Філіним (1908—1982) теорія спільної давньоруської мови, яка начебто існувала в період Київської Русі і стала джерелом для російської, української та білоруської мов, надовго запанувала і в українському мовознавстві. Хоча в українській славістиці від початків її існування (20-ті роки XX ст.) розуміли штучність терміна «праруська мова». Так, наприклад, український лінгвіст Євген Тимченко (1866—1948) називав праруську мову мовним міфом. Вітчизняний учений Іван Огієнко (1882—1972) відзначав: «Три східнослов'янські мови... зростали незалежно одна від одної, як мови самостійні, і т. зв. "праруської" спільної мови ніколи не було». Із цього приводу український науковець Степан Смаль-Стоцький (1856—1938) стверджував: «"Праруська мова" нічого нам не допоможе, нічого не вияснить. Навпаки. Плутає думки при дослідах».

Такий підхід українських мовознавців до проблеми спільної східнослов'янської прамови довгий час уважали периферійним, буржуазно-націоналістичним, антинауковим. Однак дослідження останнього часу підтверджують його істинність. Так, російський мовознавець Любов Куркіна, одна з укладачів «Этимологического словаря славянских языков», вважає, що сучасні дослідження не підтверджують існування праділектів для кожної із слов'янських мовних груп.

Українська мова, за традиційною генеалогічною класифікацією, належить до слов'янської мовної групи, східнослов'янської підгрупи, до якої окрім неї входять російська та білоруська мови. Велика за кількістю носіїв сучасна українська мова за цим показником за різними даними посідає 14—18 місце у світовій сім'ї мов. Інтерес до вивчення української мови, намагання відшукати її витоки нині обумовлені кількома чинниками: у часи національного відродження природно зріс інтерес до пізнання власної історії, культури, джерел рідної мови; на території сучасної України визначають прабатьківщину індоєвропейців, виявляють шляхи їх розселення, а це породжує інтерес і до місця праукраїнців у цих процесах.

Археологічні дані свідчать, що слов'яни споконвіку живуть у Європі. Усі вони в далекому минулому становили етнічну й культурну спільноту. Останні дослідження істориків, археологів доводять, що територія сучасної України є частиною прабатьківщини слов'ян. Більшість науковців схиляється до того, що слов'янська прабатьківщина була розміщена між Карпатами, Наддніпрянщиною (охоплюючи частину лівого берега Дніпра) і Пінськими болотами. На півночі межею, ймовірно, була р. Прип'ять, на заході — Західний Буг.

Ця гіпотеза обґрунтована насамперед мовними фактами: усі слов'янські мови засвідчують найдавніші лексичні зв'язки з іранськими й балтійськими племенами, не відображаючи набутих германських мовних ознак. Це можливо лише за умови контактності з іранськими й балтійськими племенами та відсутності прямих контактів із германськими. Найдавніша топонімія (передусім назви річок) вказує на поширення іранських племен у басейні Дону і до Дніпра (за даними сучасного українського мовознавця Василя Лучика, в ареалі середнього

Дніпро-Бузького межиріччя «до переконливих іраніз-мів належать... дві основи: гідроніма *Дніпро* й мікрогі-дроніма *Сурчак (Сюрчак)*». Як імовірний гідронім із скіфською чи скіфсько-сарматською основою він визна-чає і назву ставу *На Гонті*) та давніх балтів вище Прип'яті й Десни. У спільнослов'янській лексиці широ-ко представлені назви рослин, тварин, риб, характер-них для помірної лісової та лісостепової зон.

Спочатку всі слов'яни були близькими за культурою племенами, які користувалися спорідненою мовою — спільнослов'янською, або праслов'янською. Вона ви-окремилася із праіндоєвропейської мови приблизно в IV—III тис. до н. е. й існувала протягом багатьох століть, розпавшись приблизно в VI ст. н. е. Ця мова не була моноліїною, а складалася з певних діалектних угрупо-вань, подібних за лексикою, фонетикою, граматикою.

Спільнослов'янський мовний період історики мови поділяють на такі етапи:

1) ранній (IV—III тис. до н. е. — кінець I тис. до н. е.). У цей період виробилися ознаки, що відрізняли праслов'янську мову від інших індоєвропейських: довгі [ā] та [б] утворили [ä] довге, а короткі [ä] та [ŏ] — коротке [б]; [п] довгий перейшов у [ы], короткий [ŭ] — в [ъ], [Є] — в [ѣ], [ї] короткий — в [ь]. Зникло протиставлення голо-сних за ознакою довгий-короткий: голосні а, і, ы, ѣ стали тільки довгими, голосні о, е, і, ь — тільки корот-кими. У системі приголосних звук [s] після і, u, r, k перейшов у [х] (пор. лит. *blusa* і прасл. *бльха)*. У галузі граматики сформувалися основні особливості відміню-вання і дієвідмінювання із специфічно слов'янським розподілом слів за іменними основами і дієслівними класами;

2) середній (I тис. до н. е. — III—V ст.). У цей час палаталізувалися приголосні, що призвело до появи м'яких ж, ч, ш; діяв закон відкритого складу; зникли колишні дифтонги, відпали приголосні в кінці слів; з'явилися діалектні ознаки в праслов'янській мові;

3) пізній (V—VI ст.). Його вважають перехідним від старого стану праслов'янської мови до нового, коли вона почала розпадатися на окремі мови, хоча переваж-но продовжувала зберігати свою єдність.

На середньому етапі існування праслов'янської мов-ної єдності відбувалися істотні переселення слов'ян:

імовірно, на початку V ст. слов'яни перейшли Одер, рухалися до Лаби й за неї. У IV—V ст. вони проникли в Карпати, з'явилися в Баварії, на Балканському півострові. Слов'янський світ розпався на частини, що активізувало й розпад єдиної мови. Починаючи з VI—VII ст., всі основні зміни у праслов'янській мові давали в різних слов'янських областях відмінні результати. Це свідчить про припинення існування єдиної мови і початки формування на основі її діалектів нових мов.

Отже, праслов'янська мова існувала в історичних межах IV—III тис. до н. е. — V—VI ст. За словами сучасного українського історика мови Григорія Півторака, «відносна праслов'янська етномовна спільність, яка ніколи не була суцільним монолітом, на середину I тис. н. е. остаточно розпалась на окремі діалекти, об'єднані в певні масиви — макрозони». Розпочався період утворення нових слов'янських мов, у т. ч. української. Формувалася вона в межах нинішньої України, тому є самобутньою і старожитньою.

Найновіші археологічні знахідки підтверджують, що в середині I тис. н. е. східнослов'янські племена займали значну територію від Закарпаття до Дону і від дніпровських порогів до Волхова. У третій чверті I тис. н. е. вони освоїли Верхню Наддніпрянщину, а наприкінці I тис. н. е. досягли Чудського й Ладозького озер, проникли в басейн Західної Двіни, на лівобережжя Верхнього Німану, заселили Волго-Окське межиріччя. Територія сучасної України була розташована в південній частині східнослов'янського ареалу. Тут відбувалися найактивніші етногенні процеси. Аргументовано, що ще з VI ст. почалося утворення східнослов'янських племен і союзів. Київ виник наприкінці V ст. як племінний центр дніпровських полян, які проживали поряд з іншими східнослов'янськими племенами («Повість минулих літ» зберегла такі назви східнослов'янських племен: дуліби, бужани, волиняни, деревляни, поляни, сіверяни, дреговичі, в'ятичі, радимичі, уличі, тиверці, хорвати, кривичі, словени, які включали приблизно сто дрібніших слов'янських племен).

Глотогенезні процеси завжди супроводжували етногенезні. Тому з VI ст. почалася історія формування окремих східнослов'янських мов. За свідченням Г. Півторака, «з VII—VIII ст. виникали й нові, суто місцеві

діалектні риси на різних мовних рівнях, сукупність яких намітила членування східнослов'янської території на окремі діалектні зони. Згодом ці риси стали розрізнювальними особливостями сучасних східнослов'янських мов на їх ранньому етапі або окремих діалектних масивів у межах кожної з цих мов».

Якщо період розпаду праслов'янської мовної єдності до середини I тис. н. е. не викликає особливих заперечень у мовознавців різних країн та напрямів, то час і шляхи формування окремих слов'янських (особливо східнослов'янських) мов не узгоджено. Так, у радянському мовознавстві період від VII до IX ст. прийнято вважати антським (за свідченням грецьких істориків середини VI ст. Прокопія Кесарійського та Маврикія, слов'яни поділялися на дві групи — славіни й анти). Це початок існування спільносхіднослов'янської мовної єдності, яка з утворенням Київської Русі й виникненням на основі східнослов'янських племен давньоруської народності переросла в давньоруську мову, що існувала до XIV ст., а з часом через міжусобиці серед князів та навалу монголо-татар розпалася разом з державою на три окремі східнослов'янські мови — українську, російську, білоруську. Проте навіть Ф. Філін, один із теоретиків давньоруської народності й мови, визнавав, що «наявність значної кількості діалектних суперечностей як у праслов'янській, так і в давньоруській мові є безсумнівним фактом».

В українському мовознавстві проблема виникнення української мови залишається актуальною. Багато дослідників радянського часу (М. Жовтобрюх, Л. Булаховський, В. Німчук), працюючи в межах офіційної доктрини про існування давньоруської мови, намагалося, залучаючи наукові дані, установити час і витоки формування української мови. Так, наприклад, український мовознавець Леонід Булаховський (1888—1961) на основі вивчення писемних пам'яток дійшов висновку, що не можна «ні для IX, ні навіть для часу, що передував йому, уявити східне слов'янство як щось цілком монолітне в побутовому або в мовному відношенні». Він вважав, що виразні лексичні, фонетичні, частково морфологічні ознаки української мови можна спостерігати вже у пам'ятках XII ст.

На рубежі XX—XXI ст. різноманітні аспекти українського глотогенезу активно розробляють Г. Півторак, В. Німчук, О. Царук, Ю. Карпенко, О. Тараненко, Г. Шевельов та ін. Практично всі вони на основі даних археології, етнології та порівняльно-історичного мовознавства відносять початки виникнення української мови як окремої лінгвальної системи до більш раннього періоду, пов'язуючи їх із занепадом зредукованих, що відбувся на українській території до першої половини XII ст. Сучасний український мовознавець Василь Німчук констатує, що «до кінця XIII ст. склалися основні риси, якими характеризуються майбутні східнослов'янські мови. ...На початку XIV ст. (чи навіть у кінці XIII ст.) реально функціонують три окремі східнослов'янські мови».

Г. Півторак у своїх працях зазначає, що після розпаду праслов'янської етномовної спільності у VI—VII ст. почалося формування східнослов'янських племен та їх союзів, подальша консолідація яких на різних теренах Східної Європи призвела до утворення українського, російського та білоруського народів. Із цього часу намітились тенденції зародження окремих східнослов'янських мов. За припущенням учених, східнослов'янські племена крім етнічних суперечностей різнилися також своїми діалектами. Водночас деякі фонетичні, граматичні і лексичні особливості були спільними для всіх діалектів, оскільки вони виокремилися з відносно близькоспорідненого мовного масиву праслов'янської мови. Проте вже в той час на протоукраїнській мовній території виразно виділилися два етнографічно і діалектно відмінні масиви — північний і південний.

Північний масив охоплював Середню Наддніпрянщину, Полісся, Волинь, Наддністрянщину, Прикарпаття (від Прип'яті до витоків Стиру, Горині, Случі, Тетерева) і був частиною археологічної культури празько-корчацького типу. Цей ареал загалом відповідає території розселення склавинів (на території України це старожитні племена дулібів, бужан, волинян, деревлян, полян, сіверян). Тут із часом сформувалося північне наріччя української мови.

Південний протоукраїнський етномовний масив утворився на початку VI ст. у лісостепах Середньої Наддніпрянщини, охоплюючи середні течії Сули, Псла і

Ворскли, а також у Надпорожжі, по Дніпру між Тясмином і Россю та в Прутсько-Дністровському межиріччі. Цей тип в археології отримав назву «культура пеньківського типу». Ареал пеньківської культури збігається з територією антів (частина полян, уличі, тиверці, білі хорвати). У південному діалектному ареалі, на основі якого сформувалося південно-західне наріччя, виникла більшість фонетичних ознак, характерних лише для української мови.

І анти, і склавини наприкінці VII ст. піднялися до переддержавного рівня організації суспільства. Вони мали певні етнічні й діалектні особливості, яких потім не втратили і в складі Київської Русі, отже, не відбулося злиття їх в одну давньоруську народність і не склалася єдина народно-розмовна давньоруська мова. Багато дослідників схиляється до думки, що окремі східнослов'янські народи виникли не шляхом поділу т. зв. давньоруської народності на три частини, а шляхом консолідації кількох суміжних і близькоспоріднених територіально-племінних об'єднань у компактні культурно-історичні масиви, що переросли в українську, російську та білоруську народності. У такий спосіб витворилися три східнослов'янські мови.

Процес формування сучасних українських мовних особливостей тривав багато століть. Деякі з них з'явилися ще в мові східнослов'янських племен, що жили на території сучасної України в VI—IX ст., інші — в період Київської Русі (IX—XIII ст.), значна частина — на пізніших етапах.

Після розпаду праслов'янської мови її східнослов'янські діалекти були ближчими між собою, ніж у пізніші часи. Це були протоукраїнські, проторосійські, протобілоруські базові говори, які протягом історично тривалого часу (з VI до XI ст.) внаслідок складних змін на рівні фонетики, лексики, граматики «переросли» в окремі східнослов'янські мови.

За спостереженнями В. Німчука, найскладнішим і найдискусійнішим у науці є питання інтерпретації східнослов'янського етно- та лінгвосоціуму в добу Київської Русі X—XII ст. (і ранньої феодальної роздробленості до нашестя Батиєвих орд).

Східнослов'янський мовний світ у XI—XII ст. був виразно здиференційованим, про що свідчать писемні пам'ятки того періоду. Так, у Євсевієвому євангелії

(1282) помітні найголовніші особливості фонетики української мови (ікання, тверді приголосні перед е, и, злиття давніх ы та и в одному звукові тощо). Отже, наприкінці XII ст. українська мова вже існувала як окрема лінгвальна система.

Формування і становлення української мови відбувалося тривалий час, протягом якого виробилися особливості, які визначили її самобутність. Вони дають змогу виокремити періоди історії становлення української мови, поклавши в основу передусім мовні процеси, а не етнологічні.

Проблему періодизації української мови В. Німчук назвав найзлободеннішою і найскладнішою. Її злободенність полягає в тому, що український народ, надовго відлучений від свідомого, повнокровного державницького життя, прагне знати правдиву історію свого становлення і походження рідної мови. Складність — по-перше, у не завжди достатній кількості переконливих наукових фактів, пізній датації писемних пам'яток; по-друге, у певному тиску суспільно-політичних чинників, які не завжди сприяють науковій об'єктивності.

Періодизація історії етнічної мови — це не лише встановлення основних характеристик усіх рівнів системи на певних етапах, а й з'ясування її початків та перспектив. Тому періодизація мови повинна включати її витоки і сучасний стан.

В українському мовознавстві напрацьовано кілька загальновизнаних періодизацій української мови, які різняться визначенням її хронологічних початків.

Періодизація, запропонована Миколою Бойчуком у 50-ті роки XX ст., ґрунтується на радянському розумінні мовного буття Київської Русі (концепція Ф. Філіна). Вона об'єднує два періоди становлення української мови — до появи писемних пам'яток і після:

1) незадокументований період:

— спільнослов'янська мова (до VI ст.);

— давня спільносхіднослов'янська (антська) мова (VI—VIII ст.);

— давньоруська мова початкового періоду (IX—XI ст.);

2) задокументований період:

— давньоруська мова пізнішого періоду (XI—XIII ст.);

— українська мова (початок XIV—XX ст.).

Періодизація українського вченого Юрія Шевельова (1908—2002) значною мірою основана на результатах вивчення історії фонологічної системи української мови. Вона охоплює чотири етапи формування нашої мови:

1) протоукраїнський період (до середини XI ст.);

2) староукраїнський період (від середини XI до XIV ст.);

3) середньоукраїнський період:

— ранній середньоукраїнський (XV — середина XVI ст.);

— середній середньоукраїнський (середина XVI ст. — початок XVIII ст.);

— пізній середньоукраїнський (XVIII ст.);

4) сучасний період (від XVIII ст. до сьогодні).

Ю. Карпенко в основу виокремлення періодів становлення української мови поклав основні фонологічні зміни. Він виділив такі етапи:

1) праслов'янська мова (кінець II тис. до н. е.) (закон наростаючої звучності, поява носових голосних, розвиток складотворчості р та л, перехідні палаталізації);

2) спільна мова східних і південних слов'ян (II ст. до н. е. — IV ст.) (перехід kw, gw у cw, zw, спрощення dl, tl у l; перехід tj, dj у tš, dž);

3) спільносхіднослов'янська мова (IV—X ст.):

— антська мова (IV—VII ст.);

— давньоруська мова (VIII—X ст.) (повноголосся, перехід початкового [йе] в [о], деназалізація носових голосних);

4) давньоукраїнська мова (XI—XIV ст.) (занепад ъ, ь та його наслідки, перехід [е] в [о] після шиплячих та [й], злиття [и] та [ы]; перехід [ѣ] в [і]);

5) староукраїнська мова (XV—XVIII ст.) (завершення в більшості говорів переходу етимологічних [о], [е] в [і] в новозакритих складах, витворення сучасних опозицій глухий — дзвінкий, твердий — м'який);

6) нова українська мова (XIX—XX ст.) (зміни орфоепічного рівня, взаємодія орфоепії та орфографії).

Більшість дослідників українського глотогенезу починає періодизацію української мови з праслов'янського періоду, коли в спільнослов'янській мові в східних її діалектах розвивалися майбутні протоукраїнські озна-

ки сучасної української мови. Найбільш суперечливим є період від розпаду праслов'янської мови до XIV ст.

Ю. Шевельов у своїй «Історичній фонології української мови» (1979) висловив думку, що історію української мови потрібно починати з часу виникнення її ознак, які не властиві найближчим їй мовам.

До звукових явищ, притаманних тільки українській мові, В. Німчук відносить: перехід [е] в [о] після історично м'яких приголосних *(жена — жона)* (з XI ст.); появу нових звуків на місці етимологічних [о], [е] в новозакритих складах *(столь — сто͡ул, стул, стіл* і под.; *осень — осі͡ень, осінь)* (XII—XIII ст.); вживання твердих приголосних перед [е], [и] *(небо, синій)* (з XIII ст.); функціонування передньо-середньої фонеми [и]; злиття в одній фонемі давніх [и] та [ы] (з другої половини XI ст.); перехід [ѣ] в [і] (з XIII ст.). Ученому також належить науково обґрунтована періодизація розвитку української мови:

1) праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами в її складі (до VI—VII ст.);

2) прасхіднослов'янська мовна єдність із протоукраїнськими діалектами (з VII—VIII до X ст.);

3) давньоруськоукраїнська мова (XI—XIII ст.);

4) середньоукраїнська, або середньоукраїноруська, мова (з XIV—XV до кінця XVII ст.):

— рання середньоукраїнська мова (з XIV—XV до першої половини XVI ст.);

— пізня середньоукраїнська мова (друга половина XVI — кінець XVII ст.);

5) новоукраїнська мова (від кінця XVII ст.).

Урахувавши досвід мовознавців (зокрема, В. Німчука), можна виокремити узагальнену періодизацію історії української мови:

1. Праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами в її складі (до VII ст.).

2. Східнослов'янський мовний період із протоукраїнськими діалектами (VII—X ст.), або протоукраїнський.

3. Давньоукраїнська мова (XI—XIII ст.). У цей період сформувалися специфічні українські фонетичні ознаки, відбувся процес занепаду зредукованих; виникли характерні лише для української мови лексеми *(оболонь, гай, пуща, яр, полонина, гребля, криниця, жито, зоря, жадати, ховатися* та ін.); виявилися втрачені іншими слов'янськими мовами морфологічні осо-

бливості (наприклад, збереження закінчення -у в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду: *роду, меду;* закінчення -ові, -еві в іменниках чоловічого роду: *богові, домові;* форми 3-ї особи однини дієслів І відміни без кінцевого -ть: *може, иде*).

У цей період писемні джерела вперше фіксують слово *Україна.* В Іпатіївському літописі під 1187 р. у розповіді про смерть переяславського князя Володимира Глібовича сказано: *«И плакашася по немь вси переяславци, о нем же Украина много постона».* Етимологію цього слова досі не з'ясовано. Наприклад, Ю. Карпенко виводить її з праслов'янського іменника *украй,* який у давньокиївський період означав «край, кордон».

Мову в писемних пам'ятках цього періоду називали слов'янською або руською.

4. Середньоукраїнська мова (XIV — кінець XVII ст.). У цей період завершилося формування основних протиставлень у фонологічній системі (тверді — м'які, дзвінкі — глухі), різновидів простих і складних речень, самобутнього лексичного складу української мови.

Мову у цей період називали руською, українською (із XV ст. у грамотах, Пересопницькому євангелії 1556—1561), малоруською, козацьким язиком, зрідка — язиком литовським.

5. Нова українська мова (початок XVIII ст. — до сьогодні). Це період остаточного становлення всіх мовних рівнів, виникнення сучасної літературної форми української мови, закріплення за нею єдиної офіційної назви.

Отже, українська мова — самостійна, автохтонна мова українського народу, що сформувалася на основі протоукраїнських діалектів праслов'янської мови в період від VII до XIV ст. в південній частині східнослов'янського мовного ареалу і до сьогодні продовжує розвиватися.

1.3. Виникнення і розвиток слов'янської писемності

Писемність виникла на певному етапі розвитку людського суспільства, коли постала потреба зафіксувати мовлене. На думку Г. Швторака, «...писемність вини-

кає тоді, коли саме лише усне мовлення стає неспроможним задовольнити зрослі й ускладнені потреби в спілкуванні, коли з'являється необхідність передавати мову на великі віддалі й фіксувати її в часі».

Писемність — особлива форма *фіксації людського мовлення за допомогою спеціальної системи графічних знаків.*

Виникнення письма — це частина загальнокультурного поступу народу, оскільки воно може з'явитися лише на підготовленому ґрунті, коли людина досягає рівня абстрактного мислення (щоб не тільки передати сказане кимось у звуках, а й придумати засоби відтворення мовленого на підручному матеріалі), коли існуючі засоби передавання інформації (передусім речові, піктографічні) вже не можуть задовольнити потреби людського колективу.

Проблему походження письма у східних слов'ян розв'язано не остаточно. Етнографи, історики, мовознавці тривалий час цей процес пов'язували із прийняттям християнства й зараховували його до кінця X ст., опираючись на «Повість минулих літ», де йдеться про створення слов'янського алфавіту візантійськими місіонерами Костянтином (Кирилом) і Мефодієм та переклад ними на слов'янську мову найважливіших християнських книг для пропаганди православ'я у Моравії: «прозвася грамота словѣньска, яже грамота есть в Руси и в болгарѣхъ дунайскихъ».

Із версією «Повісті минулих літ» збігаються думки багатьох славістів XIX — початку XX ст.: О. Потебні, О. Шахматова, С. Булича, О. Соболевського, Л. Щерби, Л. Булаховського.

Зарахування виникнення письма в східних слов'ян до такого пізнього часу можна вважати сумнівним, оскільки навіть перші книги періоду Київської Русі характеризуються високою культурою написання та оформлення, що свідчить про наявність неперервних письменників, істориків, які не могли творити, опираючись тільки на усну традицію. Крім того, східнослов'янські племінні союзи мали плідні торгово-економічні зв'язки з давньописемними Візантією, Грецією, що сприяло проникненню письма на протоукраїнські території.

Із XV ст. існує гіпотеза про самобутність і давність руського письма. Український і російський філолог,

історик, перекладач Осип Бодянський (1808—1877), читаючи житіє Кирила (X ст.), уміщене в староруській писемній пам'ятці — Хронологічній Палеї (1494), звернув увагу на приписку до нього: «А грамота русская явилася, богомъ дана, въ Корсуни русину, от нея же научился философ Константин, и оттуду сложивъ и написавъ книгы русскымъ языкомъ».

Припущення про існування писемності на Русі в дохристиянську епоху робили русисти І. Срезневський (вважав, що з VI—VII ст. східні слов'яни користувалися греко-слов'янським письмом, яке Костянтин Філософ тільки вдосконалив), С. Обнорський (доводив, що певні форми письма існували ще в антів у IV—VII ст.).

Сьогоднішня наука оперує багатьма доказами того, що східні слов'яни ще до прийняття християнства користувалися письмом. Так, у поселеннях черняхівської культури знайдено кілька предметів з написами: у поселенні Ріпнів на Львівщині зберігся напис на сирій глині, зроблений латинськими літерами, — *lado;* на будештському могильнику в Молдові виявлено кістяну трубочку для зберігання голок із накресленими літерами t і s; у Чернівецькій і Хмельницькій областях знайдено шматки посуду з грецькими та латинськими літерами-монограмами. Усе це свідчить про поширення серед черняхівського населення писемності (чи її елементів) на основі грецького й латинського письма.

Наступним етапом розвитку письма в східних слов'ян був період VI—VII ст., коли почали формуватися союзи східнослов'янських племен і перші ранньофеодальні державні об'єднання, що призвело до зростання економічних, торговельних і культурних зв'язків напередодні утворення Київської Русі. На думку Г. Півторака, найпоширенішим засобом письма знову стали літери грецького алфавіту, оскільки орієнтація на Візантію в той час була визначальною. За свідченням болгарського мєлаха Чорноризця Храбра (кінець IX — початок X ст.), у VII—VIII ст. і після прийняття християнства окремими слов'янськими групами та общинами в східних слов'ян склалася традиція записувати слов'янські тексти грецькими й латинськими літерами, спершу «без устроения», з часом — поступово пристосовуючи грецьке письмо до місцевих фонетичних особливостей, поповнюючи його лігатурами (написання двох або кіль-

кох літер одним письмовим знаком), новими літерами з інших алфавітів.

Виникнення в IX ст. централізованої держави Київська Русь вимагало створення різноманітних договорів, державних документів. Маючи кількавікову (із часів черняхівської культури) традицію невпорядкованого використання грецького алфавіту, протоукраїнці природно продовжували її в умовах раннього періоду Київської Русі, поступово вдосконалюючи грецькі літери і пристосовуючи їх до особливостей давньоукраїнської мови (так звана слов'янізована азбука), хоча така писемність ще не набула значного поширення.

Про використання на Русі в IX — на початку X ст. видозміненого грецького письма свідчать грецькі та арабські джерела, згідно з якими візантійський імператор Василь Македонець нібито на прохання руського князя послав 866 р. архієпископа з двома освітниками. Посланці хрестили русичів і запровадили видозмінене грецьке письмо з 35 літер.

Отже, певна писемна традиція існувала в протоукраїнців за два століття до офіційного прийняття християнства. Зокрема, свідченням цього є те, що єпископ Мерзебурзький Титмар (976—1018) у язичницькому руському храмі знайшов слов'янських ідолів з особливо накресленими іменами; у житії Кирила йдеться, що в Корсуні він бачив Євангеліє і Псалтир, «руськими письменами писание» (протокириличне письмо); арабський географ Ель Масуді (?—956) твердив, що в одному з руських храмів він виявив накреслене на камені пророцтво, тощо.

Г. Півторак зауважував: «Надії на дальший поступ у визначенні часу появи писемності на Русі, мабуть, слід пов'язувати не стільки з віднайденням дохристиянських текстів (така наукова сенсація видається майже неймовірною), скільки з поглибленням і всебічним аналізом історії мови у тісному зв'язку з історією народу».

Так, межа IX—X ст. була золотим віком давньоболгарської літератури. Перше Болгарське царство стало культурним центром, звідки нові слов'янські писемність і література почали проникати в інші країни. Оскільки глаголиця не стала загальновизнаною в Болгарії, бо відрізнялася від широковживаного там грецького уставного письма, то учні Кирила і Мефодія на

основі синтезу здавна поширеного грецького уставу й тих елементів глаголичної азбуки, що найкраще передавали особливості давньоболгарського мовлення, приблизно наприкінці IX — на початку X ст. створили нову, досконалішу, азбуку — кирилицю. Вона з часом витіснила глаголицю в східних областях Першого Болгарського царства, а звідти стала проникати і на Русь.

На думку деяких дослідників (М. Брайчевський, В. Янін), був ранній язичницький етап уживання на Русі кирилиці, коли вона ще до кінця не сформувалася, оскільки в Києві і Новгороді знайдено декілька давніх азбук: у Новгороді — берестяна грамота № 591 (IX ст.) з азбукою, де відсутні літери ы, ь, ю, щ і є лише один зредукований ъ; у Києві (середина XI ст.) — на стінах Софії Київської в скороченій азбуці не вистачало багатьох літер — щ, ц, ч, ъ, ь, обох юсів, усіх йотованих, оу. Це, на переконання сучасного російського археолога В. Яніна, не випадковість, а відображення раннього етапу, коли слов'янська азбука ще остаточно не сформувалася. Про поступове вдосконалення алфавіту свідчить і те, що знайдені азбуки кінця XII ст. (новгородські берестяні грамоти № 199, 201, 205) — так званий алфавіт хлопчика Онфима — містять уже 36 літер. На існування писемності в Україні-Русі в першій половині X ст., найімовірніше на основі ранньої кирилиці, вказують також договори руських князів Олега та Ігоря з Візантією 911, 944, 972 рр. Так, наприклад, у договорі Ігоря з греками 944 р. ідеться про те, що руські посли й купці стали брати із собою до Царгорода грамоти, які мали бути гарантією мирної місії і добрих намірів посланців.

Отже, наукові дані свідчать, що на Русі писемність виникла задовго до офіційного прийняття християнства як закономірний і необхідний етап внутрішнього розвитку східнослов'янських племен у період їхньої консолідації й переходу до державного життя. У процесі проникнення християнства на східнослов'янські землі існуючу систему письма витісняла кирилиця, а після офіційного його запровадження як державної релігії кирилична азбука стала монопольною. На її основі по всій старокиївській державі відбувався подальший розвиток писемності, книжності.

Кирилична азбука, яку використовували в Київській Русі, містила 43 літери (24 з грецького алфавіту і 19 власне слов'янських, які передавали специфічні слов'янські звуки). За тисячолітню історію застосування на теренах України вона зазнала значних змін: а) зменшився кількісний склад букв, оскільки частина літер була дублетною (повторюваною), наприклад о та ω, і та и та ін.; частина — зникла через втрату звуків, які вони передавали (ъ, юси); б) змінилось звукове значення деяких букв, наприклад ь зараз не передає самостійного звука, а є виразником м'якості попереднього приголосного; в) написання букв стало більш простим; г) модифікувалися назви букв; ґ) частково змінився порядок розташування букв; д) алфавіт поповнено кількома новими літерами на позначення нових звуків: й — впроваджена в азбуку 1735 р. особливим розпорядженням Академії наук, хоча у пам'ятках траплялася й раніше; ґ — запозичена з грецької Мелетієм Смотрицьким на початку XVII ст.

В історії кириличного письма розрізняють три періоди: устав, півустав і скоропис. Устав виник під впливом грецького уставного письма. Йому властиві великі прямі літери, не з'єднані між собою. Устав використовували приблизно до XVI ст. Із середини XIV ст. почало поширюватися більш зручне півуставне письмо. Його літери значно менші за розміром, нерідко їх писали з нахилом управо і не завжди витримували геометричну форму, часто виносили над рядок. Із кінця XVI ст. функціонував скоропис, у якому літери з'єднувалися, форму їх ще більше порушували, слова писали з нахилом управо, інколи — вліво. Коли в XVI ст. в східних слов'ян виникло друкарство, то друкований алфавіт було складено на основі півуставу. За часів Петра I старий друкарський алфавіт зазнав спрощення, його застосовували для друкування книг цивільного змісту, тому він отримав назву «гражданська азбука». На її основі створено сучасну українську азбуку.

Українська азбука зазнає певних змін до сьогодні. Останньою редакцією українського правопису було повернуто літеру ґ і дещо змінено порядок розташування літер (ь — перед ю).

Отже, виникнення письма в східних слов'ян було закономірним етапом їхнього культурного розвитку,

породженим потребами суспільного й державного життя. Писемність на протоукраїнських територіях з'явилася задовго до прийняття християнства, хоча не набула довершеного вигляду і значного поширення. На той час використовували елементи грецької й латинської графічних систем.

Кириличне письмо після прийняття християнства стало монопольною формою графіки. У процесі використання східними слов'янами кирилична азбука зазнала значних змін і зараз є довершеним зразком графічної системи, яка задовольняє потреби українського суспільства.

Запитання. Завдання

1. Сформулюйте завдання історії української мови як науки, пов'язавши їх з об'єктом та предметом її вивчення.
2. Розкрийте зв'язок історії української мови з лінгвістичними і нелінгвістичними науками.
3. Визначте джерела добору матеріалу для простеження шляхів розвитку окремих мовних одиниць чи української мови загалом.
4. З'ясуйте переваги й недоліки писемних пам'яток як джерела вивчення історії української мови.
5. Доберіть п'ять прикладів з ономастики, які ілюструють певні факти змін тих чи інших мовних одиниць.
6. Відтворіть найбільш прийнятну, на ваш погляд, періодизацію історії української мови. Обгрунтуйте ваш вибір.
7. Розкрийте суть гіпотез щодо походження писемності у східних слов'ян. Вкажіть, хто з мовознавців їх розвивав.
8. Укладіть хронологічну таблицю змін українського алфавіту від перших писемних пам'яток до сьогодні.
9. У чому полягає внесок відомих вам вчених у вивчення історії української мови? Напишіть аналітичне повідомлення про наукову діяльність одного з істориків української мови.

2 .

Становлення фонетико-фонологічної системи української мови

Людська мова звукова. Для кожної з мов характерний свій набір голосних і приголосних звуків. Причому він не є абсолютно незмінним протягом усієї її історії. Причини звукових змін у дописемні й історичні часи, їхні наслідки в сучасній мові вивчає історична фонетика.

2.1. Фонетичні процеси праслов'янського періоду та їхнє відображення в українській мові

Фонетична система сучасної української літературної мови об'єднує 6 голосних фонем і 32 приголосних. Вона ґрунтовно досліджена в нинішньому вияві і з погляду діахронії, тобто в часовому розвитку, історичною (діахронічною) фонетикою.

Історична (діахронічна) фонетика *— галузь історії мови, що досліджує зміни у звуковій будові з фонетичного та фонологічного поглядів у їх нерозривному взаємозв'язку від найдавнішого періоду умовного існування досьогодні.*

Звукові зміни, які відбуваються в мові, зумовлені різними чинниками. В історичній науці за характером

виникнення перетворень на звуковому рівні розрізняють такі причини:

1) внутрішні, що з'явилися під дією природних законів самої мови (тенденція до полегшеної артикуляції звуків, економії мовних засобів та втрати звуків, що не мають функціонального навантаження в основі; зміна фонетичного складу слова у зв'язку з утратою ним лексичного значення; вплив сусідніх звуків; аналогія; тенденція до симетричності фонологічної системи тощо);

2) зовнішні, породжені впливом артикуляції інших мов, зазвичай контактних (наприклад, впливом сармато-скіфських діалектів пояснюють перехід задньоязикового проривного [ґ] у фарингальний фрикативний [г]).

Звукові зміни залежать від еволюції всієї мовної структури, яку диктують культурно-історичні умови життя народу, потреби його мовної комунікації.

В історичній фонетиці виокремлюють два типи звукових змін: спонтанні — зміни, за яких один звук переходить в інший у будь-якій позиції незалежно від фонетичного оточення, інтонації, наголосу, місця в слові (наприклад, перехід носових ѧ [ę], ѫ [Q] у ротові [ä], [у], перехід ѣ в [і]); зумовлені — звукові зміни, що відбуваються лише за певних умов (наприклад, І палаталізація: [ґ], [к], [х] змінюються на [ж], [ч], [ш] перед голосними переднього ряду).

Хоча фонетична система мови характеризується стійкістю, поступова зміна одних звуків іншими зумовлює її якісну перебудову, викликає нові функціональні відношення в системі фонем. Однак не всі фонетичні зміни сприяють перебудові фонологічної системи. Наприклад, в українській мові на фонологічному рівні відобразився процес занепаду зредукованих у слабких позиціях. Якщо на початку XI ст. система вокалізму об'єднувала 10 фонем: /і/, /е/, /ĕ/, /ь/, /а/, /ä/, /о/, /ъ/, /ы/, /у/, то після занепаду слабких зредукованих їх залишилося 8. Водночас давньоукраїнський вокалізм утратив таку диференційну ознаку як надкороткість, що слугувала для розрізнення голосних фонем /о/ — /ъ/, /е/ — /ь/. Деякі інші фонетичні процеси не змінили якості фонологічної системи. Так, після занепаду слабких зредукованих артикуляційних змін зазнав

білабіальний [w]: у позиції на початку слова перед приголосним та в середині слова перед приголосним після голосного він почав звучати як [ў]: *вьсѣхъ* > *всѣх* > > *[ў]сѣх* > *[ў]сіх*. Проте жодна фонемна ознака при цьому не змінилася, отже, система фонем залишилася сталою.

Видозміни у фонетичній системі можуть бути каталізаторами мовних змін й інших рівнів, передусім морфологічного (наприклад, перебудова іменникової системи словозміни). Так, завдяки занепаду кінцевого слабкого зредукованого й наступному ствердінню кінцевого приголосного праслов'янський іменник жіночого роду *степь* став чоловічого роду і модифікувався в новий тип відмінювання (сучасна друга відміна): *степь* (ж. р., ĭ-основа) → *степ* (ч. р., II відм., тв. група).

Українська мова сформувалася на основі протоукраїнських говорів, які успадкували мовний матеріал праслов'янської мови. Розвиток української мови був поетапним процесом, відповідно розвивалася фонетична система. Кожен етап характеризується такими змінами:

1) до IX ст. (існування фонетичної системи протоукраїнських говорів, які виокремилися з праслов'янської мови і зберегли її фонетичний склад);

2) IX — початок XI ст. (втрата назальності, розвиток повноголосся, зміни початкового **[je]** на [о], утвердження звука [γ]);

3) XI—XIV ст. (занепад слабких і вокалізація сильних [ъ], [ь]; зміна ѣ на [і], депалаталізація приголосних перед [е]; злиття [ы] та [и] в українському [и]; перехід [о], [е] в [і]);

4) від XV ст. (утвердження орфоепічних норм української мови).

Фонетико-фонологічна система сучасної української мови є результатом довготривалих і багатоаспектних змін у звуковій системі історичних попередників української мови — передусім праслов'янської мови, яка успадкувала фонетичну систему давньоіндоєвропейської мови.

Порівняльно-історичне мовознавство дає змогу встановити, що праіндоєвропейська мова мала розгалужену систему голосних, які відрізнялися своєю якістю, часокількістю:

— монофтонги (короткі [I], [é], [ä], [б], [й], довгі [T], [ē], [ā], [б], [п]);

— дифтонги (короткі [ěi̯], [ěu̯], [äi̯], [äu̯], [бi̯], [би̯], довгі [ei̯], [ēu̯], [āi̯], [āu̯], [бi̯], [ōu̯]);

— складотворні сонанти (короткі [f], [J̌], [m̥̆], [ğ], довгі [r̥̄], [l̥̄], [m̥̄], [n̥̄]).

Систему праіндоєвропейського консонантизму (приголосних звуків) подано у табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Система праіндоєвропейського консонантизму

Губні	Передньоязикові			Середньоязикові	Задньоязикові		
	зубні	носові	плавні		чисті	лабіалізовані	палаталізовані
[b], [bh], [p], [ph], M, [u̯]	[d], [dh], [t], [th], И. [s]	M, [m]	[l], [r]	[j], И	[g], M, [gh], [kh]	[g$^{u̯}$] [k$^{u̯}$] [g$^{u̯}$h] [k$^{u̯}$g]	[g'], [k-]

Однак єдиного погляду на кількість приголосних у праіндоєвропейській мові немає. Наприклад, французький лінгвіст Антуан Мейє (1866—1936) та болгарський мовознавець Владимир Георгієв (1902—1986) вважали, що існували лише чисті та лабіалізовані задньоязикові, а палатальних задньоязикових не було. Російський славіст Самуїл Бернштейн (1911—1997) схилявся до думки, що не було розрізнення лабіалізованих — нелабіалізованих задньоязикових, а придихові були лише серед дзвінких приголосних як позиційні варіанти непридихових, але навіть не в усіх діалектах.

Як і в сучасних індоєвропейських мовах, за участю шуму і голосу приголосні поділяли на:

1) сонорні ([r], [l], [m], [n], [w], [j]);

2) шумні: а) дзвінкі ([b], [bh], [d], [dh], [z], [g], [gh], [g'][g$^{u̯}$h], [g$^{u̯}$]); б) глухі ([p], [ph], [t], [th], [s], [k], [kh], [k'], [k$^{u̯}$h], [k?]).

За способом творення виокремлювали:

1) проривні ([b], [bh], [p], [ph], [d], [dh], [t], [th], [g], [k], [x]);

2) щілинні ([z], [s], [w], [j]).

За твердістю-м'якістю приголосні були:

1) палатальні ([j], [ĺ]);

2) напівпалатальні ([g'], [k']);

3) тверді (всі інші).

Ларингальними вважають такі звуки:

1) щілинний ([h]);

2) проривний ([ʼ]).

Завдяки різним фонетичним змінам система праіндоєвропейського вокалізму й консонантизму зазнала якісної і кількісної перебудови, унаслідок чого з'явилася нова спільнослов'янська фонетична основа. До найзагальніших змін належать:

1) зникнення у період балто-слов'янської єдності придихових через втрату придихового компонента — [bh] → [b], [ph] → [p], [dh] → [d], [th] → [t], [gh] → [g]: **bhxatr* — д.-укр. *братъ,* але [kh] → [x]; **khold* → → д.-укр. *холодъ,* де [x] — новий звук, якого не було в праіндо-європейській мові;

2) утрата лабіалізації задньоязикових і перехід у [g], [k]: **g^{u}ovend → govend* (ст.-сл. *говѧдо*); **k^{u}rv → krъv* (д.-укр. *кръвь*);

3) зміна якості напівпалатальних [g], [k] унаслідок переходу у [z], [s]: д.-укр. *зьрно* — пор. *granum* (лат.), д.-укр. *зима* — пор. *hiems* (лат.), д.-укр. *сѣто* — пор. *centum* (лат.);

4) перехід [s] у [h] після голосних [і], [ŭ], [т], [п] та приголосних [r], [k]: д.-укр. *верх* — лит. *visus*, д.-укр. *муха* — лит. *muscas.*

Щоправда, у звукосполученнях sp, st, sk приголосний [s] не зазнавав змін у середині слова (укр. *істина, іскра, лушпина* (із *луспина)),* а на початку слова звукосполучення [sk] залежно від походження могло або зберігатися (укр. *скала, скоба),* або змінюватись на [x] (укр. *худий).* Не змінювався на [x] новий [s], що виник із напівпалатального глухого [k] (укр. *писати);*

5) утрата складотворчими сонантами [r̥], [l̥], [m̥], [n̥] здатності формувати склад, реалізація вивільненої звучності у голосні [ї] та [й], унаслідок чого виникли звукосполуки ĭr, ŭr, ĭl, ŭl, ĭm, йт, ĭn, йп: *prst → pirst* — д.-укр. *пьрстъ; pamnt→ pamint* — д.-укр. *памѧть*;

6) зміна кінцевого [m] на [n]: **idom → *idon* — ст.-сл. *идъ;*

7) занепад ларингальних звуків, залишки яких у слов'янських мовах вбачають тільки в інтонації деяких категорій слів.

Унаслідок цих змін у фонетичній основі склалася якісно нова фонетико-фонологічна система спільнослов'янської мови. Вона включала 22 голосні фонеми і 15 приголосних, тобто мала вокально-консонантний характер. Голосні включали монофтонги — короткі (/I/, /й/, /ě/, /б/, /ä/); довгі (/I/, /п/, /δ/, /δ/, /ā/); дифтонги — короткі (/ěi/, /ěu̯/, /äi̯/, /äu̯/, /ŏi̯/, /ôu̯/); довгі (/ēu̯/, /Si̯/, /äi̯/, /äu̯/, /ōi̯/, /ôu̯/). До приголосних належали губні (/b/, /p/, /m/, /w/); передньоязикові (/d/, /t/, /z/, /s/, /r/, /1/, /n/); середньоязикові (/j/, /i̯/); задньоязикові (/g/, /k/, /x/).

За тривалий історичний період (приблизно від IV—III тис. до н. е. до V—VI ст.) фонетико-фонологічна система праслов'янської мови зазнала суттєвих змін, наслідки яких наявні і в сучасній українській мові. Вони виявилися в структурі праслов'янського складу; сполуках із постконсонантним [j]; палаталізаціях приголосних; часокількісному вирівнюванні та монофтонгізації дифтонгів; інших змінах, пов'язаних з дією закону відкритого складу.

Зміни в структурі праслов'янського складу. Ще в ранньому періоді історії праслов'янської мови почали відбуватися процеси, що призвели до певних змін у структурі складу. Одним із таких процесів-каталізаторів стала активізація постконсонантного [j]: його асимілятивний вплив на попередній приголосний сприяв посиленню взаємозв'язку між звуками, що належали до одного складу, спричинив утрату автономності звукових одиниць у межах складу, що, в свою чергу, зумовило виникнення тенденції до його автономності в межах слова. Цю тенденцію супроводжували виникнення закону відкритого складу (тенденція до висхідної звучності) й утвердження закону складового сингармонізму.

Закон відкритого складу *— закон, за якого звуки в межах складу розташовувалися за принципом висхідної звучності із голосним чи* р, л *у кінці або склад містив один складотворчий сонант.*

Наприклад, *стѣ-на, стпо-лъ, зъ̥р-но, го-р-дъ* — усі склади відкриті.

Тенденція до відкритого складу виникла в спільнослов'янській мові ще в ранній період її розвитку. Вона виявилася в зміні складотворчих сонантів [r], [l], [п], [m] і перетвореннях давніх сполучень із [j]. Однак тоді цей процес не набув значення загального закону. Пізніше він охопив усі зміни, пов'язані зі структурою складу (переміщення приголосних на межі складу, втрата кінцевого приголосного в слові, монофтонгізація дифтонгів, розвиток протези, спрощення в групах приголосних, поява носових голосних тощо), перетворившись на універсальний фонетичний закон праслов'янської мови. За словами С. Бернштейна, «тенденція відкритого складу діяла тут як безумовний закон, що не знав винятків».

Закон складового сингармонізму *(грец. syn — разом і harmonia — співзвучність) — закон, за якого звуки в складі сполучалися за принципом їх однорідності з погляду передньої і непередньої артикуляції: палаталізовані приголосні поєднувалися з голосними передньої артикуляції, непалаталізовані — з голосними непередньої артикуляції.*

Наприклад, *мы-шъ, же-на, бы-ти, чъ-то, дъ-ра-ти.*

І закон відкритого складу, і закон складового сингармонізму були об'єктивно сформованими фонетичними закономірностями праслов'янського мовного періоду, які, в свою чергу, породжували нові фонетичні зміни.

Звукові зміни, пов'язані з постконсонантним [j]. Середньопіднебінний **[j]** у праіндоєвропейський період був іменниковим або дієслівним суфіксом, щодо попередніх приголосних — нейтральним і не впливав на них. Однак на слов'янському ґрунті активно почали відбуватися асимілятивні процеси в групах із [j], які призвели до появи нових консонантних артикуляцій і співвідношень фонем у спільнослов'янській мові. Змін зазнали такі звуки і звукосполуки:

1. Задньоязикові ґ, к, х. У сполуках gj, kj, xj задньоязикові ґ, ϰ, χ були твердими. Асимілятивний вплив на них **[j]** призвів до пересунення їх артикуляції в зону палатальних приголосних: вони пом'якшилися і перейшли в шиплячі, потім шиплячі асимілювали **[j]** і виникли подовжені шиплячі, м'які за якістю, що згодом стяглися:

gj → g'j → zj → žž → ž **drugъ* → д.-укр. *дружу;*
kj → k'j → čj → čč → č **mokjǫ* → д.-укр. *мочу;*
xj → x'j → šj → šš → š **suxjǫ* → д.-укр. *сушу.*

С. Бернштейн уважає, що зміна задньоязикових на шиплячі проходила іншим шляхом: ǧ j → g͡j → g′: → g' → → ž.

Депалаталізація шиплячих відбувалася на ґрунті окремих слов'янських мов, які зберігають фонетичні зміни у вигляді чергувань [г], [к], [х] — [ж], [ч], [ш]: *могти — можу, пекти — печу, тихий — тиша.*

2. Свистячі з, с У звукосполуках zj, sj під асиміляційним впливом наступного [j] відбулась палаталізація зубних, їх артикуляція посувалась у палатальну зону, де утворювалися шиплячі, тому вони змінилися на [ž], [š], звукосполуки набули вигляду žj, šj, які зазнали фонетичних змін:

žj → žž → ž: → ž **lazjǫ* → д.-укр. *лажу;*
šj → šš → š: → š **pisjǫ* → д.-укр. *пишу.*

Сучасна українська мова зберегла чергування з — ж, с — ш: *мазати — мажу, казати — кажу, нести — ноша, пасти — паша.*

3. Сонорні р, л, н. Зміни в групах rj, lj, nj призвели до появи м'яких сонорних:

rj → r'j → r'r' → r': → r' **morje* → д.-укр. *море;*
lj → l'j → l'l' → l': → l' **polje* → д.-укр. *поле;*
nj → n'j → n'n' → n': → n' **konj* → д.-укр. *конь.*

Депалаталізація в іменниках середнього роду відбулася вже на українському ґрунті в називному відмінку однини: *поле, горе, море.*

4. Проривні д, т. Сполуки dj, tj у різних слов'янських мовах зазнали різних змін, хоч початковий етап пройшли спільний: dj → d'j → d':; t → t'j → t':. У діалектах, які пізніше стали основою української мови, подальші процеси призвели до таких результатів: [d:] перетворився на [ж], [дж] в іменниках типу *межа, саджа* (діал.) і [ж], [дж], [д′] у дієсловах типу *сижу* (діал.), *сидю* (діал.), *сиджу* (літ.); [т:] — на [ч] у дієслівних формах та іменниках *(свіча, лечу).*

Посібники з історії мови подають найзагальнішу модель цього процесу: [д:] → [д^{ж}] → [д͡ж]; [т:] → [т^{ш}] → → [тш] (орф. ч).

Нова фонема [дж] в протоукраїнських говорах в іменниках спростилася до [ж] *(межа, сажа),* у дієсло-

вах — збереглася (літ. *ходжу, сиджу,* хоча діал. *хожу, сижу, сидю, ходю).*

5. Сполуки кількох приголосних та губних із [j]. На приголосні у трифонемних сполуках zgj, skj, zdj, stj асимілятивно вплинув [j], і все звукосполучення зазнало змін:

zgj → zgj → [ž′ž′] — рос. *вижжу* (пор. *визг);*
skj → skj → [š'č'] — укр. *пищу* (пор. *писк);*
zdj → ždj → [ž'dž'] — укр. *їжджу* (пор. *їздити*);
stj → štj → [š'č'] — укр. *пущу* (пор. *пустити).*

Сполучення губних із [j] теж зазнало змін, але витворився не новий звук, що згодом набув фонемного статусу, а сполуки «губний + л'»:

bj → бл': блюдо;
pj → пл′: *плювати;*
vj → вл′: *ловля;*
mj → мл': *земля.*

Хоча у всіх слов'янських діалектах з'явився [л'], у частині з них (ті, що лягли в основу західнослов'янських мов) пройшов процес деепентизації (видалення звука): пол. *земя,* чес. *zeme.*

Отже, активізація [j] у фонетиці спільнослов'янської мови згодом призвела й до змін у фонології: виникли протиставлення фонем за твердістю-м'якістю: /г/ — /г′/, /l/ — /l'/> /n/ — /n′/; виникли чергування звуків, що згодом перетворилися на фонологічні: /г/ — /ж/; /к/ — /ч/; /х/ — /ш/. Так з'явилися нові фонеми /ж/, /ч/, /ш/, /д͡ж/, які спочатку були постійно м'якими.

Палаталізації (перехідні пом'якшення) задньоязикових. Задньоязикові [g], **[k],** [x], поєднуючись із голосними переднього ряду, які викликали пом'якшення попереднього приголосного, не могли артикуляційно наближатися до середньоязикових і зазнавали якісних змін, перетворюючись спершу на позиційний варіант задньоязикового, згодом — на окрему фонему. Такі зміни називають перехідними пом'якшеннями задньоязикових, або палаталізаціями задньоязикових (табл. 2.2). Вони відбувалися в кілька етапів, неодночасно, дали різні результати й мають неоднаковий вияв у сучасних слов'янських мовах.

Таблиця 2.2

Палаталізації задньоязикових

Тип пом'якшення	Хронологічні межі	Контрольні звуки	**Фонетична позиція**	Наслідки в сучасній українській **мові**
I	Ймовірно, кінець старої — початок нової ери	[g] → [ž'] [k] → [č'] [x] → [š']	Перед голосними переднього ряду є, ь, А, ѣ, и	Чергування /г/ - /ж/: друг — дружити; /к/ - /ч/: рука — ручка; /х/ - /ш/: страх — страшно
II	II—V ст. після зміни дифтонгів [oj], [aj] на и та ѣ	[g] → **[dz']** ([z']) [k] → [c'] [x] → [s']	Перед голосними переднього ряду /и/ та /ѣ/ дифтонгічного походження	Чергування /г/ - /з'/: нога — нозі; /к/ - /ц'/: рука — руці; /х/ - /с'/: вухо — вусі
III	Після II палаталізації (ймовірно, V—VII ст. до остаточного розпаду праслов'янської мови)	**[g] → [z']** **[k] → [c']** **[x] → [s']**	Після голосних переднього ряду /и/, /ъ/, /А/ та складотворчого /р̥/, якщо в наступному складі не було голосних заднього ряду /ы/ та /ъ/	Зберігається в українській мові в обмеженій групі слів: вівця, лице, місяць, палець, князь, все тощо

Отже, наслідки I, **II, III** палаталізацій суттєво змінили фонетичну систему праслов'янської мови і відображаються у сучасній українській мові.

Часокількісне вирівнювання та монофтонгізація дифтонгів. Система вокалізму за спільнослов'янський період зазнала значних змін. До найдавніших праслов'янських перетворень належить часокількісне

вирівнювання голосних, яке передусім охопило довгі й короткі голосні [о] та [а].

Короткі монофтонги [б], [ä] перетворилися спершу на [ó], який звузився, набув довготи, а з часом став артикулюватися як голосний [о], що нині функціонує в українській мові: д.-укр. *домъ, око, овьця.*

Довгі голосні [б], [ā] злилися в довгому [ä], який спочатку був лабіалізованим голосним заднього ряду, більше відкритим, ніж довгий [б]. На пізнішому етапі розвитку праслов'янської мови він утратив довготу й лабіалізацію та перетворився на [а], успадкований і діалектами, які стали основою української мови: д.-укр. *мати, стати.*

Короткий [ĕ] в спільнослов'янській мові зберігся, але на певному етапі перетворився на [е] нормальної довготи й був успадкований усіма слов'янськими мовами (д.-укр. *медъ, небо).* Довгий [é] на слов'янському ґрунті після твердих приголосних змінився на відкритий голосний переднього ряду [ä], який пізніше розвинувся в [ĕ] (д.-укр. *вѣтръ*). Після м'яких шиплячих приголосних та [й] звук [ē] внаслідок певних перетворень змінився на [а] (д.-укр. *жаръ, дръжати, кричати).*

Редукції зазнали короткі [ї], [ŭ], перетворившись на ультракороткі (зредуковані) [ь] та [ъ]: *вьдова, гость, мьхъ, сънъ.* Довгі відповідники цих звуків змінилися так: [І] на [і] *(пити, три);* [п] на [ы] *(дымъ, сынъ).* Поява ультракоротких [ь], [ъ] спричинила нове протиставлення в системі вокалізму: ультракороткі фонеми — фонеми нормальної довготи.

Процесом часокількісного вирівнювання були охоплені й дифтонги: внаслідок збігу довгих [б] та [ā] в одному звукові [а] і коротких [ŏ], [ă] у звукові [о] кількість дифтонгів зменшилась ([äi], [ôi] → [oi̯]; [äu], [би] → → [ou̯]; [äi], [ōi̯] → [ai̯]; [ău̯], [би̯] → [ou̯]). Однак під дією закону відкритого складу перед наступним приголосним і ці дифтонги не могли зберегтися, оскільки в них другий компонент був нескладотворчим і закривав склад, — відбулася монофтонгізація.

Монофтонгізація *(грец. monos — ОДИН і phthongos — звук) — процес перетворення дифтонгів на однозвуки (кінець слова й перед приголосними); розпад двозвука на окремі фонеми (перед голосним).*

Наприклад, [ai], [oi] → **ѣ**, и: *ціна, столи* (кінець слова); [ei] → [і]: *зима, краи* (в кінці слова і перед приголосним); [au], [ou] → [у']: *туръ, оухо, другъ.* Перед голосними ці дифтонги розпалися на два окремі звуки:

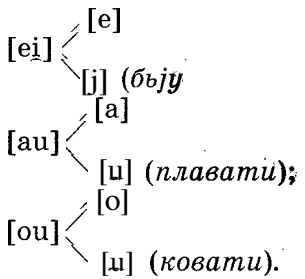

Процес монофтонгізації дифтонгів охопив період I—II ст., тобто відбувався в середньопраслов'янський період.

Наслідки злиття двох якісно різних звуків в одному та монофтонгізації чи розщеплення дифтонгів у різних фонетичних умовах наявні в сучасній українській мові у вигляді різноманітних фонемних чергувань (табл. 2.3). Оскільки з погляду сучасної мови появу фонемних чергувань позиційними умовами пояснити неможливо, такі чергування називають історичними.

Фонетичні явища, зумовлені дією закону відкритого складу. Унаслідок цього закону у спільнослов'янській мові відбулися зміни у фонетичній системі:

1. Втрата приголосних у кінці фінального складу (**domŭs* → д.-укр. *домъ*, **slŏvŏs* — д.-укр. *слово)* та переміщення приголосних на межі серединних складів. Процес переміщення був поступовим: приголосний, що закривав склад, приєднувався до наступного складу, відкриваючи попередній: **kos-tь* — д.-укр. *ко-сть*, **tep-lъ* — д.-укр. *те-плъ*. Унаслідок цього виникли нові, часто складні для вимови, групи приголосних, у яких для спрощення артикуляції відбувалися процеси: редукції одного з приголосних, вставлення нового приголосного, голосного або асиміляції (табл. 2.4).

2. Поява носових [ę] та [Q]. Пізніше на письмі їх передавали літерами кириличного алфавіту Ѧ (юс малий) та Ѫ (юс великий). Вони з'явилися перед наступним приголосним, коли носовий закривав склад. Голосний переднього ряду [ę] розвинувся зі звукосполучення [en], що виникло з індоєвропейських [ĕn], [ĕm], а також на місці праслов'янських [ьп], [ьm], що є продовженням праіндоєвропейських сполук короткого [ї] з носовими [n], [m].

Таблиця 2.3

Давні історичні чергування голосних фонем

Хронологія, типи	Зумовленість	Різновиди	Приклади
Відбувалися в ндоєвро ейськ й, сі л нослов я нсь и ріо д VI ст.), « к я ф етичні можна пояснити тільки на тлі айд іш ої систе ем г н о іставля ин ві ні різн мов. Мають граматичне значення	Виражають дієслівні аспекту ... ічення пр жн ості поео он ості, здоконаності. Відбуваються в основі ... ієо вн их ос но та по ідн х ід н их ов ін нн к	/о/ — /а/	Котити — катати, ломити — ламати, схопити — хапати.
		/е/ - /і/ (< ѣ)	Летіти — літати, плести — заплітати, ректи — нарікати.
		/е/ — /о/	Везти — возити, нести — носити.
		/і/ (< ѣ) —/а/	Лізти — лазити, сідати — садити, сіяти /с'іјати/ - сяяти /с'аіати/.
		/і/ (< ѣ) - /и/	Ліпити — липнути, вінок — вити.
		/ја/ (< ѧ) — /у/ (< ѫ)	В'язати (< вѧзати) — вузол (< ѫзлъ), трясти— трусити.
		/у/ (<ѫ)—/ і /	Дуб (< дѫбъ) - діброва
		/ја/ (< ѧ) — /ин/	Пам'ятати — спомин.
		/и/ — /ов/, /ав/	Рити — ров, плинути — плавати.
		/и/—/ва/	Киснути - квас, хитрий, хист — хватати.
		/е/—/о/ — /и/ - /0/	Беру — збори — збирати — брати.
		/у/ — /ов/ — /ув/	Кузня — коваль — викувати.
		/у/ — /и/ — /о/ —/ō/	Дихати — дух — дохлий - тхнути.
		/јом/ — /јм/ — /јн/ — /ЯІМ/	Підйом — здіймати — підійняти — піднімати.
		/и/ (< u) — /і/ (< ѣ) — /оj/— /0/—Ал/ — /uj/ — /jу/	Вити — вінок - сувої /сувоjі/ — розвій (ім.) - вий — в'ю /ўjу/.
		/о/ - /и/ - /∅/	Посол — посилати - послати.
		/а/ - /и/ —N	Садити — сидіти — сідало.
		/е/ - /і/ —/а/	Гребти — вигрібати — граблі.
		/е/ - /и/ - /0/ —/о/	Умерти — умирати — мрець — мор.
		/и/ — /ов/ — /ав/ —/У/	Слити — сливе — слово — слава — слух.
		/-/ /і/ — /а/	Орати — рілля — рало

Таблиця 2.4

Фонетичні зміни, зумовлені дією закону відкритого складу

Тип фонетичних змін	Звукосполуки, що зазнавали змін	Приклади
Редукція приголосного	[bs], [ps], [gs], [ks], [ds], [ts], [bn], [pn], [dm], [tm], [gn], [bt], [pt]	Оса < *äpsa тонѫти < *topnonti
Вставлення додаткового голосного	*ob — ъ — t... *ot — ъ — t...	Объходити; объстоѫти
Вставлення нового приголосного	st → str zr → zdr	*Osros > остръ; *nŏzr > ноздри
Асиміляція (уподібнення)	dt → tt gť → ť kt → ť:	*Bredti > *bretti — брести *noktis > noť: — ночь

Носовий [Q] став наступником звукосполучення [on], яке витворилося на місці [ŏn], [ăn], а також сполук короткого [й] з НОСОВИМИ [n], [m]:

[ьn], [en], [em], [ьm] → ѧ (*пѧть* < **pent*, *тѧсо* < **menso*); [ьn], [om], [on], [ъn] → ѫ (*ржка* < **ronka*, *зѫбъ* < **zonb*)

3. Відновлення складотворчості [r], [l]. До дії закону відкритого складу в слов'янській мові траплялися звукосполучення [ъг], [ъl], [ьr], [ьl] та [or], [ol], [er], [el]. Якщо вони займали позицію перед голосними, то сонорні [r], [l] не закривали складу, приєднуючись до наступного голосного: **bь-ra-ti*, **go-ra*, **po-le*. У позиції перед наступними приголосними вони закривали склад, не приєднуючись до наступного, бо це суперечило тенденції до висхідної звучності. Отже, під впливом закону відкритого складу [r], [l] після [o], [e] ставали складотворчими: **mol-dъ* → **mo-l̥-dъ*, **der-ve* → *de-r-vo*. Якщо [r], [l] стояли після [ъ], [ь], то голосні редукувалися, передаючи складотворчу властивість сонорним, а самі перетворювались на ледь помітний призвук: **vъl-na* → **vˇl̥-na*, **zьr-no* → **zˇr̥-no*.

4. Розвиток протези. Цей процес пов'язують із появою міжслівного зіяння (збіг двох чи кіль-

кох голосних на межі двох слів, із яких перше закінчується, а друге починається на голосний) внаслідок занепаду кінцевих приголосних. Якщо попереднє слово закінчувалося, а наступне починалося голосним, то це суперечило дії закону висхідної звучності.

Протетичним приголосним (неетимологічний приголосний, що приєднується до початкового голосного у слові) був або [v], або [j]. Приставний [v] стояв тільки перед голосними, що за походженням пов'язані з давнім [u] — [п] і [й]. Наприклад, д.-укр. *выдра, въпити,* укр. *вим'я.* Протетичний [j] з'являвся перед [ě] коротким, де позиційно виникав [и] (**jьtǫ — иму*), а також перед [а], [е], [ę] в пізніший період (я, *яблуко, ягня).*

Французький учений Андре Мартіне (1908—1999) виникнення протези вважав наслідком відособлення палатальної і лабіальної артикуляції голосних.

На думку сучасного російського мовознавця Володимира Журавльова, приставні приголосні — це результат намагання голосних пересунути свою палатальну (дієзну) чи лабіальну (бемольну) вимову на попередній приголосний. На початку слова голосний не мав попереднього приголосного, і відособлювана диференційна ознака розвивалася в самостійний звук: [u] → [v], [w], коли відбулося пересунення лабіалізації голосного (**ūdra → vydra: выдра);* [i] → [j], коли відособлювалася ознака палатальності голосного (**ēstь → jestь: кстъ*).

Виникнення ще на спільнослов'янському ґрунті протетичного [j] перед [а], [е] зумовило те, що слов'янські за походженням слова, крім вигуків, сполучників і часток *(а, е-е-е, ех, ах),* не починаються на [а], [е].

5. Спрощення в групах [dt], [tl]. Воно відбулося під час розпаду праслов'янської мови (приблизно до VI ст.): **ordlo → ralo, *pletla → plela.*

Проривні [d], [t] у сполученні з [l] зблизилися й злилися, утворивши спільну артикуляційну одиницю, у якій проривний компонент поступово зник. У західнослов'янських мовах такі сполуки збереглися: пол. *mydło, radio.*

В українських словах *сідло, мітла* ці сполучення пізнішого походження: *седьло, метьла.* Виникли вони, коли слабкі зредуковані занепали: *сѣдло (сідло), мітла (мітла).*

6. Зміна сполук [gv], [kv], [hv]. Вони перетворилися перед ѣ, и (< *o̯i, *a̯i) на [zv], [cv], [sv]: д.-укр. *звѣзда*< < **gvôizda, цвѣтъ* < **kvôi̯tъ, вльсви* < **vlъxvъ*. Цей процес пов'язаний із II палаталізацією задньоязикових, хоча вони тут відділені від голосного губним [v]. Ймовірно, у східно- і південнослов'янських діалектах сполуки «задньоязиковий + v» перед ѣ та и вимовляли щільно, що й зумовило в них регресивну асиміляцію: [g͡v'] → → [g'v'] → [zV]; [k͡v'] → [k'v'] → [cV]. Рефлексація [g], [k], [x] у цих сполуках не становить чітко витриманої системи в українській мові (пор. укр. *цвіт,* але й *квіт, квилити).* У західнослов'янських мовах подібних змін не зафіксовано: польс. *gwiazda, kwiat,* чеськ. *hvězda, květ.*

Отже, за праслов'янський період фонетико-фонологічна система, успадкована від праіндоєвропейської мови, зазнала суттєвих змін. Найголовнішими серед них були: часокількісне вирівнювання голосних і монофтонгізація дифтонгів, розвиток й універсальна дія закону відкритого складу та пов'язані з цим модифікації приголосних у сполуках з [j], перехідні пом'якшення задньоязикових та інші супутні явища (найдавніші спрощення, протеза тощо). Як наслідок, на період розпаду праслов'янської мови фонологічна система протоукраїнських говорів мала 11 голосних (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Класифікація голосних за артикуляційними особливостями

Піднесення	Ряд	
	передній	**непередній**
високе	и [i]	ы [y], У [u]
середнє	ь [ь], ѧ [ę] е [е], ѣ [ě]	ъ [ъ] о [о], ѫ [Q]
низьке		а [а]

У системі вокалізму зникли деякі протиставлення за диференційними ознаками, що були характерні для попередніх періодів, зокрема опозиція дифтонги — монофтонги (залишився лише один дифтонг ѣ); відбулося часокількісне вирівнювання, тому втратилося протиставлення довгий — короткий, хоча з'явилося нове:

голосний повного творення — зредукований; новим спільнослов'янським є протиставлення носовий — ротовий. Результати змін зображено у табл. 2.6.

Таблиця 2.6

Фонетико-фонологічна система голосних праслов'янської мови

Голосні фонеми на час розпаду праслов'янської мови	Звукова реалізація голосних фонем	Ранньопраслов'янські **відповідники**
/i/	[i]	[i], [ei̯], [oi̯], [ai̯], [п]
/e/	[e]	[ĕ], [ŏ]
/ð/	[ie]	[ē], [oi̯], [ai̯]
/ę/	[ę]	[en], [ьп], [ъm]
/ь/	[ë] надкорот.	[i]
/a/	[a]	[з], [о], [ē]
/o/	[o]	[ä], [б], [ĕ]
/ǫ/	[Q]	[on], [an], [am], [ъm]
/ъ/	[ó]	[й], [п]
/u/	[y]	[ou̯], [eu̯]
/ы/	[ы]	[ū], [On], [ôns]

Приголосних на час розпаду праслов'янської мови було 25 (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Реалізація головних виявів приголосних фонем на час розпаду праслов'янської мови

Ознаки	Групи		Звуки
1	2		3
За місцем творення	губні		[b], [p], [v], [m]
	язикові	передньоязикові	[d], [t], [z], [s], [z'], [s'], [c'], [ž'], [C], [š'], [dž'], [n], [n'], [l], [r'], [p], [p'],
		середньоязикові	[j]
		задньоязикові	[g], M, [x]
За способом творення	проривні		[b], [p], [d], [t], [g], [k]
	фрикативні		M, [z], [z'], [s], [s'], [ž'], [š'], [x] > [j]
	африкати		[dž'], [č'], [c']
	проривно-прохідні		[m], [n]; [n'], [r], [r'], [1], [r']

Закінчення таблиці 2.7

1	2		3
За участю шуму й голосу	сонорні		[l], [ľ], [r], [r'], [n], [n'], [m], [j],
	шумні	дзвінкі	[b], [d], [z], [z'], [ž'], [dž'], *[g],* [V]
		глухі	[p], [t], [s], [s'], [š'], [č'], [k], [C], [x],
За твердістю-м'якістю	тверді/пом'якшені		[d], [t], [z], [s], [r], [l], [n], [b], [p], [v], [m]
	постійно тверді		[g], [k], [x]
	постійно м'які		[ž'], [č'], [š'], [dž'], [j]
	м'які		[r'], [ľ], [n'], [z'], [c'], [s']

Наслідком змін, що відбулися на спільнослов'янському грунті в системі консонантизму, була поява нових фонем (/ж′/, /ч'/, /ш′/, /н'А /Р'А /л'А /з'/, /с'А /ц'/, /дж'/), отже, палатальність-непалатальність стала диференційною ознакою для фонетичних одиниць. Це призвело до часткових змін у сполучуваності голосних і приголосних. М'які приголосні, хоча й поєднувалися передусім з голосними переднього ряду, сполучалися і з деякими фонемами непередньої артикуляції (/а/, /Q/, /u/), оскільки ці голосні виникли на основі ранньопраслов'янських голосних переднього ряду: /а/ — на місці дифтонга ѣ, що походить із /5/; /u/ — після палатальних приголосних із давньоіндоєвропейського /eu̯/ тощо. Перед носовим голосним заднього ряду ѫ шиплячі з'явилися внаслідок модифікації сполук «приголосний + + j»: **prosjon* > *прошѫ*.

2.2. Фонетичні процеси протоукраїнського періоду

Після розпаду (до VI ст.) праслов'янської мови і до писемного періоду української (на межі X—XI ст.) відбулися фонетичні перетворення, які стали визначальними для східнослов'янського мовного масиву загалом або окремих його діалектів, а згодом мов: зміни звуко-

сполуки [je] на [o] на початку слова; в групах *or, *ol, *er, *el між приголосними; в групах *or, *ol перед приголосними на початку слова; втрата назальності; зміна проривного [g] на фрикативний.

Для української мови ці зміни були суттєвими, оскільки після завершення її формування як окремої лінгвальної системи деякі з них стали ознаками її самобутнього характеру:

1. Зміна початкового [je] на [o]. У значній частині східнослов'янських слів початковому голосному [o] відповідає [je] в західнослов'янських мовах:

укр. *один, осінь, озеро;*

пол. *jeden, jesien, jezioro.*

Більшість учених (В. Ягич, Л. Булаховський та ін.) розглядає звукові відповідності [je] — [o] на початку слова як наслідок зміни [je] на [o] в певних фонетичних позиціях:

1) перед складом із голосним переднього ряду (крім ь);

2) перед наступним наголошеним складом.

Наприклад, **jedin — одинъ, *jezero — озеро.* Коли фонетична позиція була іншою, зміни не відбувалися: **jedьnу* південно-західних говорах — *єден.*

Зміни [je] на [o] проходили поетапно: спершу зник протетичний [j]; потім [e], який не міг стояти на початку слова, почав лабіалізуватися й переходити в [o̯] → → [o̯] → [o]. Відбувалися ці процеси ще в дописемний період, їх засвідчує Ізборник Святослава 1073 р.: *одьва, одинъ.*

Зміна [je] → [o] охопила й грецькі за походженням слова: *Офросинья* (напис 1161), *Овсий, Олены* (Путильське євангеліє, XIII ст.). В українській мові такі форми стали нормативними: Остап, Охрім, Олена.

У запозичених словах, однак, перехід [je] → [o] не обмежувався лише позицією перед складом із голосним переднього ряду: тут він можливий перед складом із будь-яким голосним.

2. Зміни носових А, ж. Ці фонеми виникли на праслов'янському ґрунті на місці сполук «голосний + н (м)» у позиції, де така сполука суперечила дії закону відкритого складу:

**men-ta → мѧта,* але *жь-ну;*

**ron-ha → ржка,* але *зво-нъ.*

Носові голосні були успадковані й протоукраїнськими говорами, але приблизно на межі IX—X ст. зникли.

Про це свідчить праця Костянтина Багрянородного «Про народи» (949), у якій у назвах дніпровських порогів відсутні носові. Тож [Ǫ], [ę] втратили носовий призвук і перетворилися на ротові звуки: [ę] змінився на голосний переднього ряду [ä], а [Ǫ] на [у]:

мѧта, десѧть → м[ä]та, дес[ä]ть;
рѫка, дѫбъ → рука дуб.

ѧ →

го ряду ѧ не міг, тому що поєднувався з м'яким приголосним, а за принципом складового сингармонізму м'які приголосні поєднувалися лише з голосними переднього ряду: *почѧти — поч[ä]ти.*

Звук [Ǫ] був голосним непереднього ряду, артикуляційно близьким до [у], але мав дещо знижене носове звучання. Коли він утратив назальність, відбулося певне підняття артикуляції, що й призвело до перетворення [Ǫ] → [у]: *рѫка — рука, зѫбъ — зуб.* Лише польська мова послідовно зберегла носові: *jęsyk, dąbъ.*

Причини втрати назальності полягають, ймовірно, у тому, що 2 носові фонеми, які протиставлялися 9 ротовим, вносили асиметричність у систему голосних протоукраїнських говорів, а тенденція до симетричності фонологічної системи стала одним із чинників, що сприяли деназалізації. Це призвело до суттєвих змін у фонетико-фонологічній системі: разом із зникненням двох праслов'янських фонем зникло протиставлення носові — неносові; з'явилася нова фонема переднього ряду /ä/.

Водночас виникли й нові фонетичні чергування. У сучасній українській мові це:

а — н — ин: *почати — почну — починати;*
а — м — им: *жати — жму — дожимати;*
а — м: *взяти — візьму;*
у — м — им: *дути — дму — надимати.*

На час втрати назальності вони мали інший вигляд:

[ä] — ьн — ин: *поч[ä]ти — почьну — починати;*
[ä] — ьм — им: *ж[ä]ти — жьму — дожимати;*
[ä] — ьм: *въз[ä]ти — возьму;*
[у] — ъм — им: *дути — дъму — надимати.*

3. Ранні рефлекси ѣ [ě]. Ще в дописемний протоукраїнський період праслов'янський дифтонг [ě] зазнав у

певних фонетичних позиціях змін. Так, перед наголошеним [і] він модифікувався в [і], подібний до праслов'янського, а з часом, у давньоукраїнській мові, перейшов у новий [и]: **dětina→ *ditina* — укр. *дитина; *sěnica → *sinica — укр. синиця.* Однак під впливом аналогії в багатьох словах *(замінити ← замѣнити, ліпити ← лѣпити)* такі зміни не відбулися.

4. Розвиток повноголосся. Термін «повноголосся» вперше вжив М. Максимович 1880 р. в праці «Исследование о полноголосии». Розвиток повноголосся зараховують до кінця VIII — початку IX ст.

Повноголосся *— у мовознавстві — сполуки -оро-, -оло-, -ере-, -еле-, що виникли із праслов'янських -ор-, -ол- (-ел), -ер-, -ел- у позиції між приголосними.*

Сполуки *or, *ol, *er, *el у праслов'янський період були дифтонгами, які в різних діалектах мали неоднаковий характер, що й призвело до різних рефлексів у групах слов'янських мов.

Так, у південнослов'янських мовах, а також у чеській і словацькій довгота зосереджувалась на голосному, короткий сонант рано втратив свою складотворчість, закриваючи склад. Дія закону відкритого складу спричинила перестановку голосного, при цьому [о] змінилося на [а]:

*ōr → ра: болг. *брада;*
*ōl → ла: болг. *млат;*
*ēr— >ре: болг. *бреза;*
*ēl → ле: болг. *плен.*

У західнослов'янських мовах утрата складотворчості r, l зумовила виникнення після них вторинного голосного, що спричинило редукцію попереднього [о] чи [е]:

*er̄ → e-r̥→ ь-r → re: польс. *brzeg;*
*or̄→ o-r̥→ ъ-r→ ro: польс. *broda;*
*ol̄ → 0-l̥ →ъ-l̥ → lo: польс. *miody;*
*el̄ → e-l̥ → ь-l̥ → le: польс. *mleko.*

У протоукраїнських говорах довгота зосереджувалася на r, l, що призвело до виникнення їхньої складотворчості; пізніша її втрата сприяла появі призвука після сонанта, який з часом перетворився на голосний повного творення:

toft → to-r̥-t → to-гъ -t → torot (напр. *борода);*
telt → te-l̥-t → tö-l̥-t → to-lъt → to-lo-t (напр. *полон);*

toTt → to-l̥-t → to-lъ-t → to-lo-t (напр. *молот);*
teřt → te-r̥-t → te-rᵇ-t → te-re-t (напр. *береза).*

Розвиток звукосполучення [-ел-] ускладнився через те, що до втрати сонорними складотворчої властивості відбулася лабіалізація /е/, що сприяло переходу його в /о/. Причиною лабіалізації /е/ був асимілятивний вплив лабіальної артикуляції складотворчого звука [l]. Так, на місці праслов'янського [-ел-] виникла повноголоса форма [-ОЛО-]. Тільки в позиції після шиплячих залишалось [-ело-]: *шеломъ, желобъ.* Уже на ґрунті української мови, коли постійна м'якість перестала бути ознакою шиплячих, [-ело-] перетворилося на [-оло-]: *шолом, жолоб.*

Однак у сучасній українській мові є слова, у яких омонімічні до повноголосих сполуки не є повноголосими (укр. *пелена, селезінка*).

5. Рефлекси початкових *or, *ol. У позиції перед голосними ці сполуки збереглися, бо не суперечили дії закону відкритого складу: *орати, орач, оладок.* Перед приголосним, де *or, *ol закривали склад, вони зазнали змін, результат яких залежав від місця концентрації довготи в структурі дифтонга. Там, де довгим був голосний, він подовжувався і переходив в [а]. Якщо довгота зосереджувалася на приголосному, то відбувалася перестановка звуків. Звідси різні наслідки змін у підгрупах слов'янських мов:

— у східнослов'янських мовах oř > ро: *робота, робити* (довгота на r); ра: *рало, ратай* (довгота на б); ol > ло: *лодія, локъть;* ла: *лань, лакомъ;*

— у західнослов'янських мовах or → ро: польс. *robota;* ol → ло: *łodka*;

— у південнослов'янських мовах or → ра: болг. *работа;* ol → ла: *лодия* (в обох випадках довгота зосереджена на голосному).

В Ізборнику Святослава 1073 р. зафіксовано *рало, роб, локъть.* Українська мова найпослідовніше зберігає ро: *розум, розбійник, робота* (пор. з рос. *разум, разбойник, работа).*

Більшість учених схиляється до думки, що рефлексація ort, olt відбувається після зміни цих дифтонгів між приголосними.

6. Виникнення українського звука [г]. Праслов'янська мова раннього періоду мала лише звук [g] — прорив-

ний задньоязиковий. Вважають, що розвиток від задньоязикового проривного до фарингального фрикативного відбувся за схемою:

[g]	→	[γ]	→	[h]
проривний задньоязиковий		фрикативний задньоязиковий		фрикативний фарингальний

Одним із найдавніших прикладів, що засвідчує вимову фрикативного [г] у східних слов'ян, є написання *кънїхъчии* в Ізборнику Святослава 1073 р. Отже, на той час у давньоукраїнській мові [г] був питомим звуком і виник значно раніше (приблизно у IX—X ст.).

Фарингальний [h] розвинувся пізніше, коли завершувалося утвердження староукраїнської мови із своєю самобутньою фонетичною системою.

Причини втрати протоукраїнськими діалектами проривного компонента при артикуляції [g] й зміни його на [γ], а з часом на [h] залишилися до кінця не з'ясованими. Проте є кілька підходів до пояснення цього явища.

У праслов'янській мові існувала опозиція за ознакою проривності-фрикативності задньоязикових: k — x. Дзвінка фонема [g] залишалася поза цією опозицією, оскільки у фонологічній системі не було дзвінкої фрикативної фонеми. Тенденція до вирівнювання системи спричинила виникнення дзвінкого фрикативного ([γ] → → [h]): [k] — [x], [g] — [h]. Приголосний [g] залишився у звуконаслідувальних словах, а також у запозиченнях.

Автори «Історичної типології слов'янських мов» не вбачають жодних внутрішніх передумов, які б могли спричинити зміну проривного [g] на фрикативний [h]. Вони припускають, що ця зміна є наслідком дії мовного субстрату. Ідеться передусім про сармато-скіфський вплив, оскільки протоукраїнці й українці приблизно шістнадцять століть мали контакти з тюркомовними народами. Таку гіпотезу висловив у середині 60-х років XX ст. російський мовознавець Василь Абаєв (1900—2001), зараз її активно розробляють Г. Півторак, О. Ткаченко, О. Царук.

Щодо модифікаційних змін проривного [g] одні вчені (С. Бернштейн) зараховують їх до XVI ст., інші (А. Кримський) вважають, що в XI ст. проривного вже

не було. В останніх дослідженнях наявна тенденція до більш ранньої хронологізації цього явища. Наприклад, Г. Півторак, опираючись на позалінгвістичні дані про переселення слов'ян, дійшов висновку, що зміна [g] на [γ] відбулася наприкінці VI — у першій половині VII ст.

Отже, період від розпаду праслов'янської мови до появи перших писемних пам'яток характеризується змінами фонетико-фонологічного рівня, які певним чином відображені в сучасній українській мові: відбувся процес деназалізації, у системі голосних зникли дві праслов'янські фонеми; через утрату початкового [je] зросло навантаження на фонему /о/, яка замінила в певних фонетичних позиціях це звукосполучення; почалася модифікація праслов'янського проривного [g]; з'явилося повноголосся.

2.3. Фонетична система староукраїнського періоду

Артикуляція звуків, які реалізовували голосні фонеми, суттєво не відрізнялася від протоукраїнського періоду. Проте характер сполучуваності з попередніми приголосними змінився. Так, фонеми /і/ та /е/ у словах, запозичених з інших мов, функціонували не тільки після передньоязикових приголосних, а й після задньоязикових: *Кирила, Георгія* (Ізборник Святослава 1076). У позиції абсолютного початку слова обмежилось уживання је, оскільки відбувся його перехід в /о/: *озеро, одинъ, осень.*

Фонема /ä/, що виникла на місці носової /ę/, була позиційно обмеженою: сполучалася лише з попередніми приголосними фонемами, вираженими напівпом'якшеними й пом'якшеними звуками та [j]: *вѧнутилѧть, чѧсть.* Розширились функції фонеми /у/ через втрату /Q/ та фонеми /о/ за рахунок початкового [je] і нової фонеми /о/ в повноголоссі: *дуб* ← *dǫbъ*; *один* ← ← **jedinъ, ворона* ← **vorna.*

Система голосних фонем XI ст. суттєво відрізнялася від попередньої епохи (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Класифікація голосних фонем

Піднесення	Ряд	
	передній	непередній
високе	/і/	/У/, /u/
середнє	/е/, /ъ/, /ĕ/	/о/, /ъ/
низьке	/ä/	/а/

Отже, в системі вокалізму було 7 голосних нормальної довготи, 1 дифтонг, 2 зредукованих. Усі вони мали фонематичне значення, оскільки кожен з них міг протиставлятися іншим у тотожних фонологічних умовах і виконувати дистинктивну (лат. distinctio — розрізнення) функцію.

Система приголосних переважно була успадкована з протоукраїнського періоду. Губні [б], [п], [в], [м] поповнилися [ф] (після виникнення писемності з конфесійними творами прийшли запозичені слова типу *фарисеи, философъ).* Його використовували у книжних словах, а в народній мові він змінювався на [п], [х], [хв], [в], [т]: *Тодосія* < *Феодосія, Марта* < *Марфа, Пилип* < *Филипъ, Хведір* < *Федоръ.* До передньоязикових належали: /д/, /т/, /з/, /с/, /дж′/, /ч'/, /ц'/, /з'/, /с'/, /ш′/, /ж'/, /н/, /н'/, /р/, /р'/, /Л/, /Л'/; середньоязикових — /j/; задньоязикових — /г/ (/γ/), /ϰ/, /χ/; фарингальних — /г/.

За способом творення, співвідношенням голосу-шуму змін не відбулося. За диференційною ознакою непалатальність-палатальність протиставлялося 5 фонем: /З/-/З'/, /с/—/с′/, /Н/-/Н'/, /р/—/р′/л/—/л′/. Постійно м'якими були /ц'/, /дж′/, /дз′/, /ч′/, /ш'/, /j/, /ж'/; твердими або пом'якшеними — /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/, /д/, /т/, а також /г/, /ϰ/, /χ/, /γ/.

Наступний етап формування фонетико-фонологічної системи української мови пов'язаний в обох системах — голосних і приголосних, — зокрема, зі змінами внаслідок занепаду зредукованих.

Занепад зредукованих ь, ъ. Зредуковані /ь/ та /ъ/ виникли в ранній праслов'янський період на ґрунті праіндоєвропейських коротких: [й] перетворився на надкороткий голосний, який у кириличній азбуці по-

значала літера ъ (єр), у сильній позиції передавав звук, близький до [ŏ], в слабкій — був ледь чутним призвуком, що нагадував [ŏ]; [І] став дуже коротким звуком переднього ряду [ĕ] (позначали літерою ь (єрь), що в сильній позиції звучав виразніше, а в слабкій — приглушено. Ці звуки називають зредукованими (короткими, секундарними).

Зредуковані звуки *— спільнослов'янські ультракороткі голосні /ъ/, /ь/, що виникли внаслідок редукції індоєвропейських /й/ та /і/.*

Розрізняють сильну і слабку позиції зредукованих. У слабкій позиції (-) [ь], [ъ] вимовляли з меншою звучністю й тривалістю, ніж у сильній (+).

Слабку позицію визначають:

— в абсолютному кінці слова (*solь, snopъ)*;

— перед складом з голосним повного творення (*дъva, pravьda*);

— перед складом із зредукованим у сильній позиції (*sъnъmъ,šьvьsь)*.

У сильній позиції [ь], [ъ] стоять:

— перед складом із слабким зредукованим (*sъnъ, kopьcь*);

— перед сонорними [r], [l], за якими йшов інший приголосний (*vъlna, zьrno,vьrba*);

— в окремих випадках у наголошених складах та перед групою приголосних (*s'ъhnuti,t'ьsča*).

Деякі сучасні дослідники (А. Залізняк, В. Скляренко) вважають помилковими уявлення, нібито зредуковані голосні наголошеного початкового складу завжди були сильними, й доводять, що сила або слабкість зредукованих не залежала від акцентуації.

Українська мова праслов'янських /ъ/ і /ь/ не зберегла. Тенденція до занепаду зредукованих, яка намітилась наприкінці праслов'янського періоду (середина І тис), була зумовлена порушенням часокількісних співвідношень голосних і здійснювалась шляхом послаблення єрів у напрямі цілковитого зникнення в слабких позиціях і шляхом подовження їх до тривалості нормально коротких голосних ([ь] —> [е], [ъ] → [о]) — у сильних (де виникала потреба збереження певного мінімуму звукового складу слова).

Занепад зредукованих у різних групах слов'янських мов відбувався неодночасно. У південнослов'янській —

протягом IX—X ст. і наприкінці X ст. повністю завершився: [ь] перетворився на [е], а [ъ] — подовжився до звичайного короткого звука; у сербській та хорватській мовах [ъ], [ь] модифікувалися в [а].

Найновіші лінгвістичні дослідження дають змогу стверджувати, що в західній і східнослов'янській групах цей процес відбувався упродовж XI—XIII ст. Тут теж виявляються неоднакові наслідки в різних мовах: так, наприклад, у польській, чеській, нижньолужицькій мовах сильні [ъ], [ь] перетворилися на [е]; в полабській — на [ъ], [ь] > [а], в українській — [ъ] > [о], [ь] > [е].

У південно-західних протоукраїнських говорах (тиверці, хорвати, уличі), на думку Г. Півторака, процес занепаду зредукованих завершився приблизно в першій половині XI ст. У протоукраїнських північно-східних говорах (древляни, поляни, сіверяни) він відбувся пізніше і закінчився протягом першої половини XII ст. Про це свідчать і писемні пам'ятки. Так, у Добриловому євангелії (1164) пропуски ъ, ь у слабкій позиції становлять приблизно 90% можливих уживань; літери о, е замість ъ, ь у сильних позиціях трапляються в 96—100% випадків.

Занепад зредукованих у слабкій позиції і перетворення їх на голосні повного творення в сильній — процеси взаємозумовлені й нероздільні. Проте занепад зредукованих у слабкій позиції передував перетворенню зредукованих на голосні повного творення, бо зумовив подовження, прояснення сильних [ъ], [ь].

Аналіз писемних пам'яток (Архангельське євангеліє, 1092, Чудовський псалтир, XI ст.) дав змогу встановити таку послідовність занепаду [ъ], [ь]:

1) у перших кореневих складах, у яких вони не чергувалися із сильними голосними при словозміні чи словотворенні (*къто, чьто);* причому в перших складах [ъ], [ь] довше функціонували між сонорними (*мънѣ*), швидше занепали між іншими приголосними *(чьто, къде,* згодом — *кънига, бьрати*; з часом — *мънѣ, мьного);*

2) у кінцевих складах *(столъ, ночь);*

3) у корені при можливому чергуванні сильної і слабкої позицій (*съта — сътъ);*

4) в інших морфемах *(душьно, сътворити).*

Певними особливостями характеризуються зміни [ъ], [ь] у сполученні із сонорними [r], [l] — tъrt, tъlt,

tьrt, tьlt. Якщо після [r], [l] стояв приголосний, то [ъ], [ь] були сильними і змінилися на [о], [е]: *скърбь* — рос. *скорбь,* укр. *скорбота; вълкъ* — укр. *вовк; жьлтъ* — укр. *жовтий.* Разом із вокалізацією [ъ], [ь] сонанти [r], [l] утратили складотворчість і перетворились на нескладотворчі. Такі зміни зафіксовані в пам'ятках XII ст.

Тексти XII—XIV ст. подекуди засвідчують на місці сполук tъrt, tъlt, tьrt, tьlt повноголосі форми -оро-, -оло-, -ере-, -еле-: *вєрєбны, умерелъ, молонии.* Це так зване друге повноголосся.

Другеповноголосся*—розвитокповноголосихформ-оро-,-оло-, -ере-, -еле-, колиперед[r]. [l]СТОЯЛИзредуковані[ъ],[ь],апісля—* щеодинприголосний.

Це явище вперше дослідив О. Потебня у роботі «До історії звуків російської мови». В українських говорах друге повноголосся — явище рідкісне *(терен, колобаня);* у російських воно трапляється частіше *(золовка, верёвка, долог).*

У сполуках trъt, tlъt, trьt, tlьt зміни проходили інакше. Якщо [ъ], [ь] були сильними, то ъ природно переходив в [о], а [ь] змінювався на голосний повного творення [е]: *кръвь — кров, крьстъ — хрестъ.* Якщо [ъ], [ь] були слабкими, вони занепадали, а плавні ставали складотворчими: *дръжати→ д-р-жати, глътати → г-л-тати.* Проте складотворчість як ознака сонорних швидко зникла. Її втрата супроводжувалася появою [и] після сонорного: *дрижати, глитати.*

Виникнення сполук ри, ли засвідчують пам'ятки XII ст. Із часом це стало звичайним явищем: *скрыжеть* (Луцьке євангеліє, XIV ст.), *блыщачисѧ* (Євангеліє Тяпинського, 1580). Південно-західні українські говори фіксують і інші рефлекси: ир, ил, ер, ел і под. *(кирниця, кирвавий, керниця, кервавий* тощо).

Зміни [ъ], [ь] охопили всі сполуки зредукованих із сонорними, але в деяких словах наявні незакономірні рефлексії (наприклад, *брива — брова (бръви),* пор. *чорнобривці; дрива — дрова (дръвъ),* пор. *дро(и)вітня*).

Сполуки [ьj], [ъj] теж модифікувалися внаслідок загальномовної тенденції до зміни зредукованих. Ще на спільнослов'янському ґрунті [ь] із звукосполуки [ьj] перетворився на [и], [ъ] — на [ы]: **тъји→* д.-укр. *мыю*; **lьји→* д.-укр. *лию.*

Фонологічно зредуковані [ы], [и] не відрізнялися від [ъ], [ь] (були їхніми позиційними варіантами). Вони теж могли стояти в сильній і слабкій позиціях, хоча слабкого [ы] в пам'ятках не зафіксовано. Слабкий [и] занепав, як і [ь]: *пию — п'ю, лию — лю.*

У сильній позиції [и], [ы] вокалізувались і перетворились на давньоукраїнські [і] та [ы]. В українській мові [і], [ы] змінилися на [и] *(шия, рию),* у російських говорах — на [е], [о] *(шея, рою).*

Зміна зредукованих и, ы відбулася пізніше, ніж занепад і вокалізація [ъ], [ь], — у першій половині XIII ст.

Втрата ультракоротких голосних [ъ], [ь] була одним із найважливіших фонетичних процесів, за словами Ф. Філіна, «поворотним етапом у розвитку слов'янських мов». Г. Півторак наголошує: «Занепад зредукованих ъ, ь і формування фонетичних наслідків цього занепаду в південних руських діалектах можна вважати початком самостійної історії української мови».

Унаслідок занепаду слабких зредукованих і вокалізації сильних у фонетико-фонологічній системі української мови відомі такі процеси:

1) перестав діяти закон відкритого складу і з'явилися закриті склади (*пра-вь-да → прав-да, шь-вь-ць → швець);*

2) усталилися нові закони складоподілу, оскільки приголосний, після якого стояли ь, ъ, відійшов до попереднього складу *(са-дъ → сад, крътъ → крот);*

3) зменшилась кількість складів у слові (*жь-нь-ць → жнець, глъ-тъ-ка → глот-ка);*

4) у системі вокалізму зникли дві зредуковані фонеми і протиставлення голосний повного творення — надкороткий.

Суттєві зміни відбулися у вокалічній і консонантній системах, які вплинули на формування суто українських мовних ознак. Вони виявилися і в складі фонем, і в різноманітних фонетичних процесах: чергування голосних, поява приставних та псевдодифтонгів, спрощення в групах приголосних, деякі асимілятивно-дисимілятивні зміни тощо.

Наслідки занепаду [ъ], [ь] у системі голосних. Зредуковані були голосними звуками, тому їх зміни кардинально вплинули на український вокалізм. До основних наслідків зараховують:

1. Чергування [о], [е] з нулем звука. Оскільки звуки [ъ], [ь] в різних формах слова могли змінювати позицію

(із сильної на слабку, і навпаки), вони або занепали, або перетворилися на [о], [е]:

оръль — орьла *пѣсъкъ — пѣсъка*

↓ ↓

орел — орла *пісок — піску*

Нові, вторинні, секундарні [о], [е] називають випадними. За походженням і певний час за звучанням вони відрізнялися від етимологічних [о], [е], успадкованих із праслов'янської мови:

снопъ, медъ

і

етимологічні, старі, первинні, давні.

Сьогодні чергування випадних [о], [е] з нулем звука може порушуватися з різних причин, але найчастіше через аналогію: *мъхъ — мохъ, мъха — моху,* бо *мох; львъ — лев, льва — лева,* бо *лев.*

2. Поява секундарних [о], [е] перед сонорними. У процесі занепаду слабких [ъ], [ь] у кінці слова після [л], [р], [м], [н] сонорні перебирали на себе компенсаційну (замінну) звучність. Якщо перед ними стояв ще один приголосний, то між цими двома звуками з'являвся новий [о] або [е]. Їх називають вставними: *огнь* → → *огн′* → *огон′, журавль* → *журавл′* → *журавель.* Звук [о] розвивався після задньоязикових і зрідка після інших звуків *{свекор, вихор,* але й *вузол);* [е] — після губних та передньоязикових (*вітер, земель, пісень).*

Вставні [о], [е] не виникали, коли після сонорних стояли голосні нормальної довготи (д.-укр. *сосны, журавли);* у книжних словах *{мисль, поросль),* а також у запозичених *{театр, метр* (розм. *теате(и)р, мете(и)р)).*

Отже, наслідком занепаду слабких [ъ], [ь] після сонорних стало чергування [о], [е] з нулем звука, яке функціонує зі староукраїнського періоду: *земли — земель* (грамоти 1349)

3. Подовження етимологічних [о], [е] та наступний перехід їх в [і]. Етимологічні [о], [е] зазнали компенсаційного подовження, яке пов'язане з формуванням закритих складів. Ще в пізньопраслов'янський період часокількісного скорочення зредукованих голосних у слабкій позиції у попередніх складах, які поступово ставали закритими, почалося компенсаційне подовження голосних: старий [о] поступово перетворився на [б], [е] — на [δ] (близький до ѣ): *конь — кбн′; печь — пёч′.*

У пам'ятках ці подовжені зафіксовано лише із середини XII ст. Оскільки спеціальних літер на їх позначення в абетці не було, то [б] передавали буквами у, оу, ю: *торгувля, своюй* (грамота XIV ст.), [é] — ѣ (новий ѣ, за термінологією О. Соболевського): *камѣнь, матѣр'* (Галицьке євангеліє, 1266).

У більшості говорів української мови подовжені [б], [ē] незалежно від їхньої позиції в слові перейшли в [і]: *віл, стіл, шість, осінь.* Проте деяким говорам властиві інші рефлекси: [g] у надсянських перейшов у [ü] *([ӥус], [тӱтка]);* ужанських — в [у] *(муст, бук);* у північних під наголосом — у дифтонги [і͡е], [у͡о], [у͡ù] та ін. *([п'і͡еч], [сту͡ол], [сту͡ил]*); [б] у західно-волинських перетворився на [и], [у] (*стил, столуў);* надсянських — на [о], [оу], [у], [ы] *(бык (бік), мост, снып).* Ці зміни залежали від місця наголосу, а також від того, який зредукований занепадав — [ъ] чи [ь].

На думку О. Потебні, П. Житецького, К. Михальчука, М. Жовтобрюха, еволюція довгих [б], [ē] в [і] відбулася через стадію їхньої дифтонгізації або утворення неоднорідних голосних із відмінною артикуляцією на початкових етапах їхньої вимови: [б] замінили дифтонги [у́о̀], [у͡е], [у̂u], [у͡і]: *конь → кбн́ → к[у́д, у́ѐ, у́ù, у͡і]н'*; [Є] довгий перед складом з [ъ]: *нєслъ → нєс → н[у͡о, у͡е, у͡ù, у͡і]с*, перед складом з [ь]: *пēчь → [пі͡еч] → піч.*

Т. Лер-Сплавінський, В. Курашкевич, Г. Півторак стверджують, що оскільки довгі [ô], [ē] не були властиві живому мовленню, то вони швидко почали зазнавати звуження й трансформації в інші голосні: в короткий [і] у галицько-волинському регіоні *(кінь, піч);* дифтонги [у́о̀], [у́ѐ], [у́ù], [у͡і], [і͡е] та однозвуки /и/, /у/ під наголосом, у ненаголошеній позиції в [о], [е] — в північному регіоні (*ву͡ол, нич, ночний*).

Галицько-волинська тенденція стала нормою української літературної мови. Перехід [о], [е] в [і] відбувався протягом тривалого історичного періоду, ймовірно, від XII—XIII ст. до XVII ст. Наслідком цього стало характерне лише для української мови чергування [о] — [і], [е] — [і]: *стола — стіл, коня — кінь, осені — осінь, шести — шість.*

4. Розвиток приставних голосних [і], [о]. Це локальне явище в системі східнослов'янського вокалізму. Приставний [і] розвивався в південно-західних діалек-

тах перед сонорними приголосними (крім [н]) на початку слова, якщо після них стояв зредукований [ь], [ъ] у слабкій позиції: *ръ-жа* → р-*жа* → *іржа*.

Часокількісне скорочення [ь], [ъ] відобразилося на якості сонорного, який посилив своє звучання. Із часом за рахунок цього звучання виокремився приставний [і]. Це явище зрідка засвідчують давньокиївські пам'ятки: *Ильвовские* (Українські грамоти XV ст.), *иръжавит* (Біблія Скорини).

Деякі слова з приставним [і] набули нормативного статусу: *імла, іржа;* частина зафіксована в діалектах: *імховий, Іржищів*.

Інша природа і в прийменнику *исъ* (тут [і] виник за аналогією до *изъ,* де [і] — етимологічний), у дієслові *ішов* [і] теж з'явився аналогійно: у дієслові *іти* [і] — праслов'янський.

Рідше перед сонорними з'являвся приставний [о]: *Овруч, олжа, Орша*.

5. Поява несправжніх дифтонгів. Звук [j], як правило, звучав перед голосними. У позиції після голосного він перетворився на [ї].

У протоукраїнський період була поширеною звукосполука [j + ь], проте коли слабкий [ь] занепав, [j] перейшов у [ї]: *крајь — кра[ї], воjьна — во̄[ї̆]на*. Поєднання [аі], [оі], [еі] подібні до старих дифтонгів, але в сучасних мовах вони не становлять окремих фонем, а репрезентують дві окремі.

Наслідки занепаду зредукованих у системі приголосних. Оскільки занепад слабких зредукованих вплинув на структуру складу, зробивши контактними приголосні, які раніше ніколи не поєднувалися, то вони не могли залишитися поза фонетичними процесами. Відбувалися ці процеси в нових групах приголосних:

1. Поява нових груп приголосних. До занепаду слабких зредукованих [ъ], [ь] групи приголосних могли стояти лише на початку слова чи складу, а приголосні в групах розташовувались за принципом висхідної звучності: «проривний + сонорний», «фрикативний + сонорний», «дзвінкий фрикативний + дзвінкий проривний», «глухий фрикативний + глухий проривний» тощо. Після занепаду зредукованих з'явилось багато нових груп приголосних (з двох проривних, сонорних, із

сонорним у початковій позиції, з початковим шиплячим, нові сполуки dl, tl):

бд — *бъдти*; тл — *мѣтьла*;
пт — *пътица*; дл — *сѣдъло*;
кд — *къде*; дн — *дьно*;
кт — *къто*; вб — *въбити*;
дч — *дъчєрь*; вд — *въдова*.

В окремих позиціях виникли й трифонемні сполуки: пхн — *пхнути*, чхн — *чхнути*.

Ці групи приголосних писемні пам'ятки фіксують із другої половини XI ст. Частина їх була артикуляційно важкою для вимови, тому зазнала певних змін. Найважливіші серед них — асиміляційно-дисиміляційні процеси та спрощення.

2. Спрощення в групах приголосних. Як правило, спрощення відбувалося у тризвукових сполученнях із середніми [д], [т] та кінцевими [н], [л], [ц]:

[здн] — [зн]: *позьдно — пізно*;
[ждн] — [жн]: *тыждьня — тижня*;
[стн] — [сн]: *честьный — чесний*;
[стл] — [сл]: *стьлати — слати*;
[рдц] — [рц]: *сердьце — серце*;
[стц] — [сц]: *мѣстьце — місце*.

Важкими для вимови були й звукосполучення «два сонорні + африкат» або «два сонорні + сонорний»: *маслльныи — маслный — масний, сълньцє — солнце — сонце; гърньчарь — горнчар — гончар*; «два проривних + будь-який приголосний»: *стъкло — стклo — скло*.

Зрідка фіксують і спрощення у двофонемних сполуках типу: *къде — кде — де*.

3. Утрата звука [л] у дієслівних формах. Це різновид спрощення, пов'язаний із суфіксальним [л] у дієприкметниках минулого часу: *несль* → *ніс* (дієслово мин. ч., ч. р.), *могль* → *міг*. Усічення спостерігається лише тоді, коли після плавного стояв слабкий зредукований. Перед голосними повного творення [л] зберігся: *несла, могла, несло, могло, несли, могли*.

4. Поява вставних приголосних [д], [т]. Цей процес протилежний спрощенню і охоплював невелику кількість слів. Приголосний [д] виникав між [з] та [р], унаслідок чого постала нова сполука [здр] — *уздріти*; [т] почав функціонувати між [с] і [р], утворивши сполуку [стр]: *стрaмити — страм*.

Вставний [д] локалізувався лише в південно-західних говорах української мови та білоруській мові: *заздрість, здря.* Зафіксовано це явище пам'ятками XIV ст.

5. Асиміляція приголосних. Унаслідок занепаду [ъ], [ь] поруч стали функціонувати приголосні різної артикуляції, що зумовило виникнення таких асимілятивних процесів:

1) зміна глухого на дзвінкий у позиції перед дзвінким (регресивна асиміляція): *съдоровк — здоров'я, просьба — про[з']ба.* Це орфоепічна норма сучасної української мови, частково закріплена й орфографічно: *збити, одбити*;

2) регресивна асиміляція щодо місця й способу творення: «зубний + шиплячий = шиплячий + шиплячий» *(съшити — [шш]ити* — орф. *зшити);* у сполуці «зубний + шиплячий африкат» відбулася неповна асиміляція *(съ челядью — [шч]елядью* — орф. *з челяддю);*

3) прогресивна асиміляція (у незначній кількості слів): *бъчела — бджола;*

4) комбіновані асимілятивні процеси у суфіксах -ьск-, -ьств-, які супроводжувались стягненням або спрощенням однакових приголосних: *Галичь + -ьск- → галичьск(ий) → галицьс'кыи → галиц'ц'кыи → галицький;*

5) повна прогресивна асиміляція звука [j] у сполуках «м'який приголосний + j», унаслідок якої з'явилися подовжені палатальні [л':], [н':], [д':], [з':], [с':], [ж':], [ч':], [ш':], [ц':]: *знаник — [знаньје]→ [знан'је]→ → [знан'н'е] → знання* (закінчення -а виникло пізніше), *мазию — [мазьју]→ [маз'іу] → маззю.* В подовжених приголосних реалізуються по дві однакові фонеми: [л':] - [л'л'] і т. д.

Із XV ст. це явище послідовно відображають пам'ятки української мови, отже, виникло воно в живому мовленні українців значно раніше. Український лінгвіст Михайло Жовтобрюх (1905—1995) припускав, що це було в другій половині XIII ст. Сучасна українська мова подовження зберігає, крім позицій після іншого приголосного, де відбулося стягнення у звуки нормальної довготи: *листя, вістю* тощо.

6. Дисиміляція приголосних. Це непоширене фонетичне явище в українській мові. Воно пройшло у кількох сполуках:

[кт] → [хт]: *къто → кто → хто*;

[чт] → [шт]: *чьто → что → што* → (наступна зміна — прогресивна асиміляція) *шшо → шчо* — орф. *що;*

[чн] → [шн]: *ручьникъ → руч'ник → рушник; мірошник, соняшник.*

Лише в слові *хрест* та похідних від нього відображено дисиміляцію в групі [кр]. Дисимілятивні зміни писемні пам'ятки фіксують із XIII—XIV ст., хоча відбулися вони приблизно у другій половині XII ст. відразу після занепаду зредукованих.

7. Депалаталізація приголосних. Голосний [ь] пом'якшував попередні приголосні; втрата його часто призводила до ствердіння звуків. Першими депалаталізувались губні в кінці слова та між приголосними: *голубь, рыбная, бъєтъ.* Це інколи впливало й на морфологічну форму слова: *сыпь* (ж. р.) — *сип* (ч. р.), *степь* (ж. р.) — *степ* (ч. р.). Пам'ятки кінця XII ст. фіксують у таких позиціях тверду вимову.

Із часом у середині слова перед твердими приголосними зазнали депалаталізації передньоязикові [д'], [т'], [з'], [с'], [н'], [р']: д.-укр. *дьрати, орьла, видьныи, богатьство* — укр. *драти, орла, видний, багатство.* Лише звук [л'] через особливість своєї артикуляції в системі давньоукраїнського консонантизму залишився в такій позиції пом'якшеним, а в українській мові пізнішого часу став м'яким: *сильно, вільно, мильно.* Перед наступними губними та задньоязиковими звуки [д'], [т'], [з'], [с'], [н'], [р'] депалаталізації не зазнали, а згодом пом'якшилися сильніше: *судьба, візьму, тьма, різьба.*

8. Палаталізація приголосних. Передньоязикові приголосні перед [ь] були пом'якшеними. Коли слабкий [ь] занепав, у кінці слова та перед губними і задньоязиковими пом'якшені передньоязикові палаталізувалися: *мазь — [маз'], просьба — [прос'ба], тьма — [т'ма].* Явище прогресивної асиміляції відбулося і в суфіксі [-с'к-], що виник із [-ьск-] *(міський),* і аломорфах цього суфікса -цьк-, -зьк- *(козацький, запорізький)* після м'яких приголосних: *русьскыи → русьськыи → руський.* Окремі випадки цих змін фіксують уже пам'ятки XIII ст.

9. Заміна [л] на [ў]. Вона відбулася у сполуках [ъл], [ьл] у позиції між приголосним: *вълкъ — во[ў]к, шьлкъ — шо[ў]к* та в колишніх дієприкметниках минулого часу в абсолютному кінці слова: *йшолъ — йшо[ў], игралъ — гра[ў].*

Писемні пам'ятки це явище відображають із XV ст., хоча вимова звука [ў] була притаманна живій мові значно раніше.

10. Заміна білабіального [w] на [ў]. Коли [w] уживався на початку слова перед приголосним чи в абсолютному кінці слова, він зберігав осібну артикуляцію, перетворюючись на [у]: *вѣсѣхъ → [ў]сіх, домовъ → домі[ў].* Цей процес почався з другої половини XI ст. Так, наприклад, в Ізборнику Святослава 1073 р. наявні слова *праўда, оуселеноуѭ.*

Отже, перетворення [ь], [ъ] на голосні у сильній позиції і занепад їх у слабкій зумовили суттєві зміни в системі голосних і приголосних, що виявилися у зникненні редукованих, появі нових [е], [о]; нових чергуваннях [о], [е] з нульовою фонемою, [о], [е] з [і]; асимілятивно-дисимілятивних змінах у нових групах приголосних тощо. Тож занепад зредукованих — явище, яке стало ключовим у перетворенні протоукраїнських говорів на давньоукраїнську мову.

Утрата звука, який позначала літера ѣ [і͡е]. У складі прото- і староукраїнського вокалізму залишався дифтонг [і͡е], успадкований від праслов'янської мови: *сѣно, дѣдъ, міра.* В українській мові [і͡е] послідовно перетворився на [і]: *сіно, дід, міра.* У російській мові на його місці постав [е], польській — [а], [е], словенській — виникло 16 звуків.

Пам'ятки XII ст. відображають заміну [і͡е] на [і] незалежно від наголосу та консонантного оточення. Це типова ознака української мови.

У сучасному мовознавстві культивують думку про неоднакову вимову [ѣ] у різних протоукраїнських діалектах. Традиційно його розглядають як дифтонг (О. Шахматов, А. Кримський), однак частина науковців (О. Селіщев, Є. Тимченко) вказує на вимову ѣ як вузького закритого [ě], довгого за часокількістю. Український мовознавець М. Жовтобрюх зазначає: «...жива народна мова східного слов'янства, поширена на великих просторах, завжди мала певні діалектні відмінності, отже, в ній могли існувати локальні звукові варіанти тієї самої фонеми /ě/, зокрема правдоподібно, що одним із таких варіантів виступав дифтонг [і͡е]».

У сучасних північних говорах наявні різні рефлекси ѣ:
[ě] —> **[е]:** *детей, мешок;*
[ě] → [їе]: *обіед, ріечка.*

На більшій частині української етнічної території [іе̂] перейшов в [і]: *віче → віче, грѣхъ → гріх.*

Цей процес розпочався в говорах південних східнослов'янських племен (південних полян, волинян, уличів, тиверців, хорватів) приблизно в X — на початку XI ст., коли стала переважати тенденція до звужування ненаголошених [е] до [і] й дифтонга [іе̂] до [і], бо наголошеним був перший компонент дифтонга. Перехід ѣ в [і] відбувся після зближення і злиття давніх праслов'янських звуків [і] та [ы] в одному звукові [и], який був артикуляційно новим.

Писемні пам'ятки XI ст. фіксують змішування ѣ та и: *в віри, посмиявся,* в пам'ятках XII—XIII ст. це явище було поширеним. Отже, до початку XIII ст. у більшості українських говорів фонема /ě/ перейшла в /і/ (крім майбутніх північних говорів).

Поява українського звука **[и].** Злиття праслов'янських [і], [ы] та виникнення українського [и] — одна з найхарактерніших фонетико-фонологічних ознак української мови.

У протоукраїнських говорах розрізняли фонеми /і/ та /ы/: *мы* (Н. в.) — *ми* (Д. в.), *мыло — мило.* Таке розрізнення мають сучасні російська та білоруська мови. В українській мові фонеми /і/ та /ы/ збереглися лише в деяких периферійних говорах (бойківські, лемківські, окремі північні). Протоукраїнські [і], [ы] відрізнялися не тільки якісними артикуляційними характеристиками, а й валентними можливостями: /ґ/, /к/, /х/ не могли поєднуватися з /і/, оскільки були постійно твердими, а /ж/, /ч/, /ш/ — з /ы/, бо були постійно м'якими.

Пам'ятки XI ст. засвідчують сполуки гы, кы, хы: *погыбьлъ, великим, гріхи.* Сполучення ги, ки, хи, в яких приголосний набуває напівпалатальної вимови, функціонували лише в словах іншомовного походження (передусім в іменах) пізнішого часу. Із XII ст. вони з'явилися і в слов'янських за походженням словах: *киихъ, великии, лихии, другии.*

Причиною злиття /і/ та /ы/ й виникнення нової фонеми /и/ було кілька фонетичних умов, зокрема те, що голосний [і] мав неоднакову артикуляцію в про-

тоукраїнських, проторосійських і протобілоруських говорах.

У південних говорах (протоукраїнських) голосний [і] характеризувався зниженим творенням, ширшою і глибшою артикуляцією, хоч і належав до голосних переднього ряду. Тому він закономірно наближається до сучасного [и], що твориться на межі переднього і непереднього ряду та високого і середнього піднесення.

Зміну [і] на український [и] обумовило, ймовірно, явище депалаталізації приголосних в українських говорах (вони стверділи перед етимологічним [е] і новим [е], що утворився з [ь], а також перед /ь/ слабким, який занепав). Перед /і/ приголосні не зазнавали повної палаталізації, що спростило тенденцію до їхнього стверднення.

Процес зближення /і/ та /ы/ розпочався з поступового пересування /і/ в напрямі до /ы/, тобто з подальшого зниження й поглиблення його артикуляції: д.-укр. *[с'іла]* — укр. *[сила].* Пізніше /ы/ еволюціонував до /и/: д.-укр. *[сыръ]* — укр. *[сир].*

Унаслідок цих змін в українській фонологічній системі зникли фонеми /ы/ (непереднього ряду) та /і/ (переднього ряду високого піднесення); виникла нова фонема /и/, що вирізняє українську мову з-поміж інших слов'янських мов.

Зміна [е] на [о] після шиплячих та [j]. Вона відбулася, незважаючи на місце наголосу, тільки після шиплячих та [j] перед наступним твердим приголосним: *[је]го* → → *його, пшено* → *пшоно, жьлтыи* → *жовтий.*

Цей процес почався в поліських говорах (волиняни, древляни, сіверяни, дреговичі) приблизно в IX—X ст. після утворення повноголосся, ще до стверднення приголосних перед /е/, /и/ і завершився після занепаду /ъ/, /ь/. В [о] переходили й етимологічний [е], і новий [е], утворений з [ь] у кореневій, суфіксальній, флексійній позиціях незалежно від наголосу, але тільки перед твердим на той час приголосним: *нашего* → *нашого, сорочекъ* → *сорочок, жена* → *жона,* але *женити, шестеро,* бо тут [е] був у позиції перед пом'якшеним приголосним.

Перехід [е] в [о] в позиції перед твердим приголосним зумовлений асимілятивним впливом на нього цього приголосного, що в протоукраїнських говорах був лабіалізованим; регресивна асиміляція стала причиною лабіалізації голосного [е] —> [ё] → [о].

У незначній кількості українських слів відбувся перехід [е], утвореного з [ь], в [о] після вторинно пом'якшеного [л']: *лѣнъ → льону, сльза → сльоза.* Хронологічно цей фонетичний процес пройшов пізніше.

Отже, звукові процеси кінця XI—XIV ст. відіграли важливу роль у формуванні фонетичної системи власне української мови. Вони були пов'язані передусім із процесом занепаду зредукованих і відрізнялися від змін, що відбувалися на інших територіях розселення слов'ян: розвиток довгих етимологічних [о] та [е] з наступним їх переходом в [і]; виникнення звукосполучень -ри-, -ли-; поява подовжених палаталізованих приголосних внаслідок асимілятивного впливу на [j] попереднього м'якого; депалаталізація приголосних перед [е] та [и]; зміна [е] на [о] після постійно м'яких приголосних перед споконвічно твердим. Усі ці зміни були логічним продовженням попередніх фонетичних процесів і важливим етапом витворення самобутньої фонетичної системи української мови.

Запитання. Завдання

1. Розкрийте поняття «історична фонетика», порівнюючи його з поняттям «синхронічна фонетика».

2. Визначте основні внутрішні й зовнішні причини змін фонетичного мовного рівня.

3. У чому особливість спонтанних і зумовлених звукових змін? Наведіть по три приклади кожного типу змін.

4. Дайте загальну характеристику фонетичних систем: а) праіндоєвропейської мови; б) праслов'янської мови.

5. Сформулюйте закони організації складу в праслов'янській мові. Поясніть їхню суть.

6. Як активізація постконсонантного [j] змінила фонетичну систему праслов'янської мови?

7. Визначте умови, хронологічні межі та наслідки I, II, III палаталізацій задньоязикових. Доберіть по три слова, які відображають результати кожної з палаталізацій в українській мові.

8. Охарактеризуйте фонетичні зміни протоукраїнського періоду. Прокоментуйте поняття «назалізація», «деназалізація», «повноголосся».

9. Напишіть аналітичне повідомлення на тему «Результати занепаду палаталізації сильних ь, ъ у сучасній українській мові».

3

Історична граматика

Становлення і розвиток граматичної будови української мови досліджує історична граматика. До її наукових інтересів належать причини і різновиди змін у граматичній будові мови, закономірності, що забезпечують її цілісність і самобутність. Оскільки граматична будова мови має дві підсистеми — морфологічну й синтаксичну, історична граматика поділяється на історичну морфологію та історичний синтаксис української мови.

3.1. Історична морфологія. Формування морфологічної системи української мови

Мова як живий організм постійно змінюється, оновлюється, зберігаючи окремі компоненти. Історична морфологія фіксує стійкі елементи, що функціонують у мові протягом віків, і виявляє зміни в її морфологічній будові, встановлюючи їх причини, хронологію, ареал поширення.

Історична морфологія *(грец. morphē — вид, форма і* logos — *вчення) — розділ історичної граматики, що досліджує становлення і розвиток граматичних категорій (числа, виду тощо), граматичних форм (іменних, дієслівних флексій та ін.), будови і творення відмінюваних і невідмінюваних слів.*

Успішне здійснення історичних морфологічних досліджень ускладнює те, що багато морфологічних процесів, які відбуваються в сучасній українській мові, почалися в давньоукраїнській мові, інколи навіть у праслов'янський чи праіндоєвропейський період, коли їх ще не фіксували. Тому актуальним залишається завдання вивчення найдавнішої системи відмінювання, словотворення імен і дієслів, на основі якої сформувалися сучасна українська система відмінювання і словотворення, нові граматичні категорії і засоби їхнього вираження.

Причини і напрями змін морфологічного рівня

Безперервні поступові й повільні зміни в системі мови, нерівномірність темпів розвитку різних її елементів — усе це становить специфіку історичного розвитку мови. Так, граматична будова мови змінюється надзвичайно повільно. Наприклад, за час існування в українців писемної традиції історія морфемної структури українського дієслова засвідчує появу лише однієї позапарадигматичної дієслівної морфеми (-о в присудкових неозначено-особових формах типу *вдарено, збито)* й однієї парадигматичної дієслівної морфеми (перетворення особових форм допоміжного дієслова **ати** на афікси форм майбутнього часу з парадигмою -му, -меш тощо).

Зміни форм слів у процесі історичного розвитку мови в кінцевому підсумку зумовлює загальний розвиток мови в напрямі вдосконалення її як засобу спілкування. Ці зміни відбуваються двома шляхами:

1) уодноманітнення й уніфікація форм, що виявляються у спрощенні й уподібненні системи флексій. Це відбувається внаслідок абстрагування, узагальнення значень самих форм. Наприклад, у праслов'янській мові іменник мав шість типів відмінювання, які засвідчують найдавніші українські пам'ятки; сучасна українська мова має чотири типи відмінювання;

2) розвиток диференційованих засобів для вираження граматичних значень, які раніше виражала одна форма. Так, потреба в диференціації форм пря-

мого додатка і підмета пояснює виникнення окремої форми знахідного відмінка однини іменників чоловічого роду, що означають істот (у давньоукраїнських пам'ятках форми 3. в. одн. *братъ, сынъ, волъ, конь,* а в сучасній українській мові — *брата, сина, вола, коня*).

Зміни форм слів часто обумовлені змінами на фонетичному рівні. Так, іменники чоловічого роду, які належать зараз до другої відміни, внаслідок занепаду кінцевих зредукованих у називному і знахідному відмінках утратили звукові закінчення і мали нульову флексію *(сынъ — син, братъ — брат, конь — кінь).*

Більшість змін форм слова обумовлена взаємовпливами граматичних форм. Явища взаємовпливу називають граматичною аналогією. Розрізняють внутрішню й зовнішню аналогії. *Внутрішня аналогія* відбувається в межах системи флективних змін однієї парадигми і не поширюється на іншу. Так, в іменниках *кров, любов* форма називного відмінка однини виникла замість старих форм *кры, любы* внаслідок впливу знахідного відмінка однини цих іменників (пор. д.-укр. *кръвь* — укр. *кров,* д.-укр. *любъвь* — укр. *любов).* Вплив однієї граматичної форми на іншу можливий тому, що форми слів асоціюються з формами інших слів або іншою формою цього самого слова на підставі певної близькості між ними.

Активніше впливала на утворення сучасних українських парадигм *зовнішня аналогія,* що відбувається між аналогічними за своєю функцією граматичними формами різних слів, які належать до різних типів словозміни в межах одного граматичного класу слів. Так, під впливом іменників давніх -ŭ- основ в українській мові в давальному відмінку однини в іменниках чоловічого і частково середнього родів поширилася флексія -ові (пор. д-укр. *брату* — укр. *братові,* д.-укр. *коню* — укр. *коневі).*

Інколи внутрішня і зовнішня аналогії поєднуються. Так, форми місцевого відмінка однини іменників чоловічого роду на -ові виникли за аналогією до форм давального відмінка цих самих іменників, які, у свою чергу, усталилися в українській мові внаслідок аналогії до іменників -ŭ- основ (зовнішня аналогія) (пор. д.-укр.

М. в. *брать* — Д. в. *брату).* Із часом у давальному відмінку поширилася флексія -ові: *брат-ові* (вона зафіксована в найдавніших пам'ятках, писаних на Півдні Давньої Русі, наприклад в Остромировому євангелії 1056—1057 — *Авраамови*, Ізборнику Святослава 1073 — *Петрови, Моисеевы).* Приблизно з XII ст. в місцевому відмінку однини спочатку в іменниках чоловічого роду назв істот, згодом і неістот почала функціонувати флексія давального відмінка -ови, -еви. Так, у «Слові про Ігорів похід» наявні форми *по Дунаевы,* в Іпатіївському списку — *по ручаевы, по луговы, по ледовы.*

Витворення нових форм інколи було зумовлене і явищем перерозкладу — зміни співвідношення між значущими частинами слова (морфемами). Ці зміни спричинені тим, що у свідомості мовців і слухачів утрачався зв'язок певного звукового елемента з морфемою, до якої він первісно належав, і вони починали на рівні мовленнєвої підсвідомості поєднувати його із сусідньою морфемою. Наприклад, перерозклад давньої іменної основи на користь флексії розпочався, ймовірно, в праіндоєвропейський період, а завершився на праслов'янській основі. Так, у формі давального відмінка множини іменники мали флексію -мъ *(вада-мъ),* однак з нею з часом злився старий іменний суфікс, що належав до основи, внаслідок чого флексія давального відмінка множини в праслов'янській мові набула вигляду -амъ (*вод-амъ*).

Історична морфологія вивчає зміни граматичних категорій у межах граматичних класів — частин мови. У мові слов'ян як найдавнішого, так і більш новочасних періодів серед граматичних класів слів (частин мови) виокремлюють повнозначні і неповнозначні, змінні і невідмінювані слова.

До відмінюваних слів належать *імена* (змінюються за відмінками) і *дієслова* (змінюються за особами). Невідмінювані слова (прийменники, сполучники, частки) мали сталу форму.

На основі даних найдавніших писемних пам'яток виділяють такі повнозначні частини мови:

1) іменник. Інші назви в українській граматичній практиці — сущник, речівник; термін «іменник» у 1873 р. запровадив український мовознавець, етнограф Омелян Партицький (1840—1895);

2) прикметник. Уперше цей термін використав український культурний діяч Яків Головацький (1814—1888) у «Грамматиці Рускаго ѧзыка» (1849);

3) займенник, або містоіменння. У наукову практику термін «займенник» увів у 1865 р. освітній, церковний діяч Григорій Шашкевич (1809—1888);

4) дієслово. У 1862 р. автор однієї з перших шкільних граматик української мови Пилип Дячан запровадив цей термін. До цього використовували позначення «рѣченіе», «рѣчь», «глагол». Дієслова об'єднували особові форми дійсного (у трьох часових різновидах), умовного і наказового способів, а також іменні форми — інфінітив, супін, дієприкметник. Дієприслівник як окрема форма дієслова виник у пізніші часи;

5) прислівник, або придієслівник. Це невідмінювана повнозначна частина мови, що виникла значною мірою внаслідок скам'яніння архаїчних іменних форм. У пам'ятках його вживали рідко. За кількісним складом ця частина мови була біднішою, ніж у сучасній українській мові. Термін «прислівник» належить О. Партицькому (1873).

Слова, що позначали число, у давньоукраїнський період не становили окремого граматичного класу: вони своїми граматичними ознаками зближувалися або з іменниками (від 5 і далі), або з прикметниками (до 4 включно). Становлення цієї частини мови завершилося в середньоукраїнський період. Термін «числівник» належить П. Дячану (1865).

Неповнозначні частини мови об'єднували прийменники (О. Партицький, 1873), сполучники (О. Огоновський, 1889), частки (Правопис, 1926). Їхні граматичні функції були близькими до сучасних.

Вигуки у давніх писемних текстах використовували мало. Вперше цей термін вжив у 1907 р. Є. Тимченко.

Отже, морфологічна будова сучасної української мови сформувалася внаслідок багатовікового розвитку мови українського народу та його попередників. У різні історичні епохи виникали певні морфологічні категорії, складалася система мовних засобів їхнього вираження; частина цих категорій (значень) зникла, інша — зазнала змін; з часом з'явилися нові граматичні категорії або на позначення старих почали використовувати нові мовні засоби. Головне завдання історичної морфології — дослідити процес творення сучасної системи відмінювання окремих частин мови.

Становлення граматичних категорій іменника української мови

Одним із основних понять граматики є «граматична категорія».

Граматична категорія *(грец. katēgoria — ознака) — сукупність однотипних граматичних значень, або грамем, об'єднаних певним змістом.*

Граматична категорія роду є найважливішою класифікаційною характеристикою іменника, оскільки вона є його незалежною морфологічною ознакою.

Іменник *— повнозначна змінна частина мови, яка об'єднує слова з предметним значенням, оформленим граматичними категоріями роду, числа, відмінка.*

У сучасній українській мові граматична категорія роду реалізується в трьох значеннях — чоловічого, жіночого і середнього роду. Однак, як свідчать дані порівняльно-історичного мовознавства, така система формувалася протягом тривалого історичного періоду. Так, російський мовознавець Лев Якубинський (1892—1945), аналізуючи проблему виникнення категорії роду в слов'янських мовах, дійшов висновку, що з розрізнення первісних двох родів — особового (соціально активного) і речового (соціально пасивного) — через стадію анімістичного світосприймання, поступово в межах особових назв почали розрізняти чоловічий та жіночий рід.

Розрізнення роду спочатку з'явилося в іменниках — назвах діяча, діючої особи, а з часом поширилося і на інші іменники (субстантиви). Паралельно виділилася група іменників, яку не можна було зарахувати ні до чоловічого, ні до жіночого роду: так виник нейтральний, середній, рід як продовження давнього неживого роду. Витворилася система трьох родових класів.

Оскільки розрізнення роду здавна було змістовим, а не формальним, граматичним, то специфічних граматичних засобів для вираження роду практично немає.

Граматична категорія числа була засвоєна протоукраїнськими східнослов'янськими діалектами від праслов'янської мови в трьох граматичних значеннях: однина *(нога),* двоїна (*ноз҃ѣ*),множина (*ногы*).

У період формування української мови граматичне значення двоїни було втрачене: його замінила множина. Іменники набирали форми двоїни, коли називали

парні предмети, дві особи чи два предмети. Іменники у двоїні мали свою парадигму, для якої характерними були спільні форми для кількох відмінків:

Н., З., Кл.	*земли*	*города*
Р., М.	*землю*	*городу*
Д., О.	*землꙗма*	*городома.*

Утрата двоїни розпочалася з XIII ст. Найдовше функціонували форми називного і знахідного відмінків, менше — родового та орудного, зрідка — давального і місцевого. Найчастіше їх використовували у сполученнях із числівниками *дъва, оба, три, четыри* й іменами, що передавали предмети парності: *двѣполянѣ, бѣльмона очию.*

Завершився процес руйнування двоїни приблизно до XVI ст., хоча у говорах української мови двоїна трапляється й нині (пд.-зх. *зубома, крилема*; літ. *плечима, дверима).* Сучасна літературна мова у деяких словах зберігає наголос двоїни: *дві ба́би* — мн. *баби́*; *дві верби́* — мн. *ве́рби*.

Для іменників української мови характерна лексико-граматична категорія істот-неістот. З усіх індоєвропейських мов вона відома лише в слов'янських, а із східнослов'янських в українській вона має найбільш системне поширення, охоплюючи й однину, і множину.

Виникнення категорії істот-неістот пояснюють необхідністю розмежування після перехідних дієслів форм підмета і прямого додатка, які виражалися, відповідно, називним і знахідним відмінками. Ці відмінкові форми перестали флективно розмежовувати після того, як під дією закону відкритого складу в них відпали консонантні флексії: -s у називному відмінку (**plod-ŏ-s, *kon-jŏ-s, *sūn-ŭ-s, *gost-ĭ-s*) та -n (< -m) у знахідному (**plod-ŏ-n, *kon-jŏ-n, *sūn-ŭ-n, *gost-ĭ-n*). Отже, у праслов'янській мові часів дії закону відкритого складу форми називного і знахідного відмінків були омонімічними (Н. в. **plodъ, *konь, *synъ, *gostb;* З. в. **plodъ, *konь, *synъ, *gostь*).

Так виникла потреба в розрізненні підмета (Н. в.) і додатка (З. в.), принаймні в назвах осіб. Оскільки в праслов'янській мові реченню був властивий вільний порядок слів, омонімія називного і знахідного відмінків утруднювала розуміння змісту: важко було визначити об'єкт і суб'єкт дії в такому, наприклад, реченні **uzьre otьcь synъ.*

Для назв осіб розмежування форм відмінків об'єкта і суб'єкта дії здійснювалося завдяки родовому і знахідному відмінкам, причому форма родового відмінка була поліфункціональною, її вживали з давніх часів і на позначення прямого об'єкта, частково охопленого дією, і при запереченні, і в присупіновій позиції: **ni otьca; *ide učitь syna.* Тому родовий відмінок природно став граматичним засобом вираження об'єкта, виконуючи функцію знахідного відмінка в однині, а відтак і в множині.

Уже пам'ятки XI—XII ст. фіксують форми родового відмінка на позначення особи-об'єкта: *чьти **отца** своѥго* (Остромирове євангеліє), хоча в цій пам'ятці вжито й давню форму знахідного відмінка: *приведи ми снъ свои.*

Спочатку такі форми родового і знахідного відмінків однини поширилися на іменники * -б-, * -jo- основ, а на * -ŭ- та* -ĭ- основ — пізніше (з XIII—XIV ст.)· Причому першими прибирали флексії родового відмінка іменники — назви осіб, відтак назви тварин, птахів.

У множині форми родового відмінка витісняли старі форми знахідного досить пізно, коли іменники чоловічого роду з колишніми основами на * -б-, * -jŏ-, * -й-, * -ĭ- почали втрачати флективні відмінності. І в давньокиївських пам'ятках, і в текстах XIV—XV ст. ще вживали стару форму знахідного відмінка: *на моі неприятель* (Грамота 1366). В іменниках — назвах тварин ще і в XVII ст. форми родового, знахідного відмінків множини були рідкісним явищем, а в сучасних українських говірках функціонують паралельно: *пасу коні — пасу коней, пасу вівці — пасу овець.*

Граматичній категорії істот протистоїть категорія неістот (іменники — назви предметів, явищ, понять, процесів тощо). На морфологічному рівні вони зберігають успадковану з доісторичних часів форму знахідного відмінка, тотожну з називним: *через рік, купив стіл.* Тільки для української мови характерним є паралелізм форм у знахідному відмінку однини деяких назв предметів: *узяв олівець — узяв олівця, купити зошит — купити зошита.*

Протоукраїнські говори успадкували від праслов'янської мови іменну парадигму відмінків із семи форм — називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого, кличного відмінків. Називний і кличний відмінки були незалежними, прямими; інші — непрямими.

Називний і кличний відмінки перебували в тісному семасіологічному (грец. sēmasia — значення і logos — вчення) зв'язку, хоча ніколи не були рівнозначними (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Порівняльна характеристика називного і кличного відмінків

№ п/п	Називний відмінок	Кличний відмінок
1	Мають усі іменники	Мають іменники чоловічого і жіночого роду однини
2	Називає суб'єкт, діючу особу, предмет, про який ідеться	Називає суб'єкт, якого спонукають до дії
3	Синтаксична функція — підмет, іменний присудок	У реченні виконує функцію звертання, підмета

У процесі історичного розвитку граматичне значення відмінкових форм зазнавало значних змін: одні з них розширювали значення, інші — звужували. Наприклад, знахідний відмінок у давньо- і середньоукраїнський періоди мав більше значень, ніж у сучасній українській мові. Так, протягом XIV—XVII ст. звужувалося його вживання при дієсловах мислення і сприймання (знахідний деліберативний), дієсловах керівництва (знахідний об'єкта володіння), дієсловах із значенням платні, захисту. На сьогодні таких конструкцій не використовують; вони зникли до XVII—XVIII ст. унаслідок вужчої спеціалізації знахідного відмінка, оскільки він орієнтувався на вираження прямого об'єкта, звільняючись від старих значень.

Змінювалися і засоби вираження граматичних значень. У давньокиївський період поширеними були безприйменникові відмінки, у середньоукраїнський — прийменникові, хоча частина з них пізніше теж зникла. Так, послуговувались конструкціями «въ, на + місцевий відмінок»; «надъ, подъ, за + орудний відмінок». Виникли нові — «бѣля + родовий відмінок» (для передавання близького розміщення); «послѣ + родовий відмінок». Вийшли з ужитку «о + знахідний відмінок» (значення часу), «о + місцевий відмінок» (значення причини).

У сучасному мовознавстві залишається актуальною проблема іменного слов'янського відмінювання. Наявність різних типів відмінювання іменників пов'язують з особливостями будови іменних основ.

У праіндоєвропейський період кожен іменник мав три морфеми: корінь, що був носієм реального значення слова; основотворчий суфікс (детермінатив) — показник належності слова до певного класу імен; флексію, яка слугувала засобом вираження синтаксичних відношень у реченні. Лексичне значення слова виражав корінь з основотворчим суфісом, наприклад *вод- ā- mъ*.

Праслов'янська мова успадкувала п'ять основотворчих суфіксів на голосний: -ä-, -б-, -й-, -ї-, -п-, а також чотири на приголосний: -n- ,-s-, -t-, -r-. За цими детермінативами визначали і давні іменні типи відмінювання, оскільки вибір флексії був обумовлений давньою основою як показником певного іменного класу.

У спільнослов'янський період в іменниковому словотворенні розрізняли такі типи відмінювання:

1. Іменники -ä- (-jā-) основ. Вони об'єднували переважно субстантиви (лат. substantivum — іменник) жіночого роду й невелику кількість іменників чоловічого роду, які в називному відмінку однини мали флексії -а (-я) або -и: *слуга, вода, судия, пустыни, рабыни.* У праслов'янській мові їм були властиві твердий і м'який варіанти відмінювання:

Тверда група

	Однина	Множина	Двоїна
Н.	*рыба*	*рыбы*	*рыб'к*
Р.	*рыбы*	*рыбъ*	*рыбу*
Д.	*рыб'к*	*рыбамъ*	*рыбама*
З.	*рыбу*	*рыбы*	*рыб'к*
0.	*рыбою*	*рыбами*	*рыбама*
М.	*рыб'к*	*рыбахъ*	*рыбу*
Кл.	*рыбо*		*рыб'к*

М'яка група

	Однина	Множина	Двоїна
Н.	*земля*	*землі*	*земли*
Р.	*землі*	*земль*	*землю*
Д.	*земли*	*землямъ*	*земляма*

З.	*землю*	*землѣ*	*земли*
О.	*землею*	*землями*	*земляма*
М.	*земли* *земле*	*земляхъ*	*землю*
Кл.			

2. Іменники -б- (-jŏ-) основ. До них належали субстантиви чоловічого і середнього роду. В іменників чоловічого роду у називному відмінку однини були флексії ъ, ь: *братъ, конь;* середнього роду—о, -є, -ие: *лѣто, поле, знание.* Мали твердий і м'який зразки відмінювання:

Тверда група

	Однина		Множина		Двоїна	
Н.	*братъ*	*село*	*брати*	*села*	*брата*	*селі*
Р.	*брата*	*села*	*братъ*	*селъ*	*брату*	*селу*
Д.	*брату*	*селу*	*братомъ*	*селомъ*	*братома*	*селома*
З.	*братъ*	*село*	*браты*	*села*	*брата*	*селі*
О.	*братомъ*	*селомъ*	*браты*	*селы*	*братома*	*селома*
М.	*браті*	*селі*	*братѣхъ*	*селѣхъ*	*брату*	*селу*
Кл.	*брате*				*брата*	

М'яка група

	Однина		Множина		Двоїна	
Н.	*конь*	*поле*	*кони*	*поля*	*коня*	*поли*
Р.	*коня*	*поля*	*конь*	*поль*	*коню*	*полю*
Д.	*коню*	*полю*	*конемъ*	*полемъ*	*конема*	*полема*
З.	*конь*	*поле*	*конѣ*	*поля (ю)*	*коня*	*поли*
О.	*коньмь*	*польмь*	*кони*	*поли*	*конема*	*полема*
М.	*кони*	*поли*	*конихъ*	*полихъ*	*коню*	*полю*
Кл.	*коню*		*кони*		*коня*	

3. Іменники -й- коротке основ. вони включали лише іменники чоловічого роду. Їх була обмежена кількість: *сынъ, волъ, медъ, домъ, върхъ, полъ*; можливо, *чинъ, санъ, даръ.* У мові давніх слов'ян іменники цього типу відмінювання мали таку парадигму:

	Однина	Множина	Двоїна
Н.	*сынъ*	*сынове*	*сыны*
Р.	*сыну*	*сыновъ*	*сынову*
Д.	*сынови*	*сынъмъ*	*сынъма*
З.	*сынъ*	*сыны*	*сыны*
О.	*сынъмь*	*сынъми*	*сынъма*
М.	*сыну*	*сынъхъ*	*сынову (сыну)*
Кл.	*сыну*		*сыны*

4. Іменники -ї- основ. До цього типу належали іменники чоловічого та жіночого роду, які в називному відмінку однини мали закінчення -ь: *гость, тьсть, соль, речь.* Вони відмінювалися за такою парадигмою:

	Однина		Множина	
Н.	*гость*	*ночь*	*гостиіє*	*ночи*
Р.	*гости*	*ночи*	*гостии (-ьи)*	*ночии (ьи)*
Д.	*гости*	*ночи*	*гостьмъ*	*ночьмъ*
З.	*гость*	*ночь*	*гости*	*ночи*
О.	*гостъмъ*	*ночию (-ью)*	*гостьми*	*ночъми*
М.	*гости*	*ночи*	*гостьхъ*	*ночьхъ*
Кл.	*гости*	*ночи*	*гостье*	*ночи*

Двоїна

Н.	*гости*	*ночи*
Р.	*гостию(-ью)*	*ночию (-ью)*
	гостьма	*ночъма*
Д.	*гости*	*ночи*
З.	*гостъма*	*ночъма*
О.	*гостию(-ью)*	*ночию (-ью)*
М.	*гости*	*ночи*
Кл.		

5. Іменники на -О- довге (-ъв-) основ. Вони об'єднували іменники жіночого роду, які в називному відмінку однини закінчувалися на -ы: *любы, свекры, цьркы, хоругы, мъркы, тыкы, кры, бры* та ін. Ці іменники відмінювалися за такою парадигмою:

	Однина	Множина	Двоїна
Н.	*букы*	*букъве (и)*	*букъви*
Р.	*букъве*	*букъвь*	*букъву*
Д.	*букъви*	*букъвьмъ*	*букъвьма (-ама)*
З.	*букъвь*	*букъви*	*букъви*
О.	*букъвию(-ью)*	*букъвьми (-ами)*	*букъвъма (-ама)*
М.	*букъве*	*букъвъхъ (-ахъ)*	*букъву*
Кл.	*букы*		*букъви*

6. Іменники з основою на приголосний. Попри належність до різних родів, вони становили переважно єдину систему відмінювання, однак різнились суфіксами та деякими відмінковими формами (напр., називний відмінок однини) і відмінювалися за такою парадигмою:

Однина

	-н-	-с-	-т-	-р-
Н.	*камы*	*слово*	*теля*	*мати*
Р.	*камене*	*словесе*	*теляте*	*матере*
Д.	*камени*	*словеси*	*теляти*	*матери*

З.	*камень*	*слово*	*теля*	*матерь*
О.	*каменьмь*	*словесьмь*	*телятьмь*	*материю (-ью)*
М.	*камене*	*словесе*	*теляте*	*матери (-е)*
Кл.	*камени (камы)*	*слово*	*теля теля*	*мати*

Множина

Н.	*камене*	*словеса*	*телята*	*матери (-є)*
Р.	*камень*	*словесъ*	*телятъ*	*матеръ*
Д.	*каменьмь*	*словесьмъ*	*телятъмъ*	*матерьмъ*
З.	*камени*	*словеса*	*телята*	*матери (є)*
О.	*каменьми*	*словесы*	*теляты*	*матерьми*
М.	*каменьхъ*	*словесьхъ*	*телятъхъ*	*матерьхъ*

Двоїна

Н.	*камени*	*словесі*	*теляті*	*матери*
Р.	*камену*	*словесу*	*теляту*	*матеру*
Д.	*каменьма*	*словесьма*	*телятъма*	*матерьма*
З.	*камени*	*словесі*	*теляті*	*матери*
О.	*каменьма*	*словесьма*	*телятъма*	*матерьма*
М.	*камену*	*словесу*	*теляту*	*матеру*
Кл.	*камени*		*теляті*	*матери*

Граматична категорія відмінка спільнослов'янської мови заклала основи сучасної відмінкової парадигми іменника української мови. Загалом основи морфологічної структури іменника, що виникли в праіндоєвропейський та праслов'янський періоди, значною мірою були збережені і після розпаду спільнослов'янської мови. У системі іменникових граматичних категорій відбувалися постійні повільні зміни: витворилася сучасна граматична категорія роду, яка об'єднує три значення; зникло граматичне значення двоїни; зневиразнилися старі основи (детермінативи), що з часом сприяло виникненню нової системи відмінювання.

Витворення сучасної української системи відмінювання іменників

У процесі становлення української мови відбулося руйнування старої системи праслов'янського відмінювання. Хоча від праслов'янської мови і було успадковане розрізнення іменників за основами, проте на час її розпаду старі основи зневиразнилися. Вони виражалися в окремих відмінкових формах, наприклад у давальномувідмінкумножини:*рыб-а-мъ,брат-о-мъ,гост-ъ-мъ,*

сын-ъ-мъ. Однак їхні первісні значення і функції можна відтворити лише гіпотетично. Причин перебудови старої системи відмінювання було кілька:

1) виникнення й розвиток категорії роду, яка з часом почала відігравати класифікаційну роль. Цей процес почався в праслов'янській мові, де спостерігався певний взаємозв'язок між типом відмінювання за основами і родами: кожен старий тип відмінювання (давня відміна) не включав іменників усіх трьох родів. Наприклад, -б- (-jŏ-) основи об'єднували іменники чоловічого і середнього роду, -І- основи — чоловічого і жіночого і т. д.;

2) перерозподіл структурних елементів слова, зміщення меж у його морфемному складі, поглинання новими флексіями давніх детермінативів і давніх флексій (*рук-а-мъ — рук-ам*). Це сприяло посиленню ролі флексій у системі відмінювання;

3) фонетичні зміни, які призвели до зневиразнення деяких старих основ. Так, [-й] короткий у праслов'янський період перетворився на [ъ], який був близьким до [-ŏ-]короткого.

Найдавніші східнослов'янські писемні пам'ятки засвідчують, що стара система іменникового відмінювання вже була нестійкою і йшов тривалий та активний процес утворення нових типів відмінювання, що ґрунтувалися на граматичній категорії роду. Український мовознавець Степан Бевзенко щодо цього зазначав: «...вже праслов'янська мова... відбиває процес трансформації старовинної системи іменного відмінювання в нову; в значній мірі посилився він в пізнішу епоху, набравши повного розвитку в історії іменникового відмінювання окремих слов'янських мов».

Оскільки класифікаційна роль граматичної категорії роду зросла, в межах одного роду стали зосереджуватись іменники різних давніх типів відмінювання, різних основ, з різними закінченнями. Так, чоловічий рід об'єднав іменники, які належали до таких типів основ: -б- (-jŏ-) *(братъ, вълкъ)*; -й- коротке *(сынъ, волъ)*; -ї- коротке *{гость, зять);* -ŋ- (*камы*). Це відбувалося протягом довгого історичного періоду, тому певна частина іменників змінила свою належність до роду і набула ознак іншого, внаслідок чого він змінив тип відмінювання. Наприклад, іменники *степь, боль* належали в протоукраїнських говорах до жіночого роду, в су-

часній українській мові — до чоловічого; іменник *путь* був чоловічого роду, в українській мові — жіночого.

Форми іменників одного і того самого роду, що належали до різних основ, через зневиразнення почали зближуватись між собою, впливаючи на характер вибору закінчення; це призвело до втрати відмінностей між колись різними за відмінюванням іменниками.

Отже, розвиток системи відмінювання іменників полягав у спрощенні й уодноманітненні системи відмінкових флексій. Однак відбувався й розвиток диференційних засобів для вираження граматичних відносин (напр., нові форми родового і знахідного відмінків для іменників чоловічого роду однини — назв істот).

Унаслідок цих процесів стара система відмінювання, що об'єднувала 6 типів, зазнала змін і утворилася нова — на 4 типи. Відбулося значне перегрупування іменників.

Перша відміна. Вона склалася першою, об'єднавши іменники жіночого, чоловічого і спільного родів, які в називному відмінку однини мають закінчення -а (-я) і в праслов'янський період належали до таких типів відмінювання:

— з колишніми детермінативами -ā *(жена, вода)* та -jā- *(земля, воля)*;

——ū- довге основ *(свекры, тыкы);*

— -І- коротке основ *(долонь — долоня, мышь — миша);*

— на приголосний -r- *(дочка).*

На відмінкові закінчення іменників першої відміни впливає кінцевий приголосний основи.

Однина. У *називному відмінку* всі іменники, які об'єдналися в першу відміну, набули закінчення -а (-я), характерного для іменників -ä-, -jä- основ: *стіна, воля, пісня, буква.*

У *родовому відмінку* теж спостерігається вирівнювання відмінкових закінчень до закінчень іменників -ä-, -jā- основ: усі іменники твердої групи старого типу відмінювання мають флексію -и, що походить із -ы: *ста́рости, воєво́ди, рікѝ.* Іменники м'якої групи та колишні іменники -І- основ мають закінчення -і: для іменників м'якої групи воно є етимологічним і походить з -ѣ *(землі — землі, волі — волі),* а в колишніх іменниках -ї- основ виникло за аналогією до м'якого типу відмінювання *(пісні,* як *землі,* хоча *пѣсни).*

Колишні іменники -п- основ спочатку прибрали флексію родового відмінка іменників на -І- і в пам'ятках зафіксовані із закінченням -и, яке закономірно перейшло в -и і повністю збіглося із закінченням іменників твердої групи, що походить із -ы: *церкви, букви, брови.*

Давальний відмінок вирізняється тим, що всі іменники мають флексію -і: *голові, волі, долоні, церкві, дочці,* хоча етимологічною вона є тільки для іменників твердого типу відмінювання колишньої основи на -ā-: *ріці, жоні,* в яких -і походить з -ѣ. В іменниках м'якої групи з XIV ст. -і аналогійно почав поширюватися на місці старого -и, як і в субстантивах, що перейшли до першої відміни з -ū- та -І- основ і з основ на приголосний. У південно-західних говорах української мови наявні слова із закінченням -и в іменниках м'якої і мішаної груп: *груши, воли, земли;* у східнополіських говірках — -íѣ або -е: *землíѣ, земл'е.*

Українська мова у давальному і місцевому відмінках перед закінченням -і зберегла чергування /г/ — /з'/, /к/ — /ц'/, /х/ — /с'/, що є наслідком II палаталізації: *подруга — подрузі, Наталка — Наталці, свекруха — свекрусі.*

Знахідний відмінок фіксує старі закінчення -у (-ю) для іменників -3-, -jā- основ, які поширилися на всі іменники, що увійшли до першої відміни: *воду, волю, мишу, букву, дочку.*

В *орудному відмінку* сучасної української літературної мови іменники твердої групи мають закінчення -ою, м'якої і мішаної—ею: *сестрою, зорею, грушею,* що походять із флексій старої першої відміни. У говорах наявні різні закінчення, хоча простежується загальна тенденція до уніфікації: варіант -ою фіксують в усіх групах (пор. літ. *душею, зорею, землею, грушею* і говіркові форми *душою, зоръою, земльою, грушою).*

У північних говорах спостерігається втрата кінцевого ненаголошеного [-у] і перетворення [j] на нескладовий р]: *хато[jу]— хатой, земле[jу]— землей.* Інші фонетичні варіанти закінчень у південно-західних говірках: *хатоў, душеў.* Вони виникли через утрату інтервокального [j] і наступну зміну фінального [у] на нескладовий [ў]: -ojу *(рукою)* → -оу (*рукоу*)→ -оў *(рукоў).*

У галицьких, закарпатських, лемківських, деяких надсянських, наддністрянських та подільських говір-

ках існують форми орудного відмінка на -ом: *водом, за хатом*. Історично такі закінчення були характерні для іменників старої основи на -б-, -jŏ-: *брато(ъ)мъ, сєло(ъ)мъ*. Існує гіпотеза, що їх поява серед іменників першої відміни — це вплив зовнішньої аналогії.

У *місцевому відмінку* переважає твердий тип відмінювання іменників старої відміни на -ä-, -jā-, де закінчення -і походить з -ѣ, яке поширилося на іменники всіх груп і будь-якого старого типу відмінювання: *(у) правді, (при) листоноші, (на) волі, (у) букві, (на) миші*.

Українська мова зберігає старі закінчення -о, -е (-є) і в *кличному від мінку*: *сестро, Маріє, земле*. Вони поширилися також на іменники, що перейшли до першої відміни пізніше: *пісне, свекрухо, дочко*.

Із часом в іменниках м'якої групи із пестливо-інтимним значенням з'явилося нове закінчення -ю: *мамусю, доню, Галю,* що перейшло із кличного відмінка іменників другої відміни, які первісно належали до -й- основ *(сыну — синку)* та м'якого типу відмінювання -jŏ- основ *(коню);* воно поширилося й на інші іменники другої відміни із значенням зменшеності: *братку — братику — братоньку,* хоча *брате,* та історично залишилося у м'якій групі: *Василю, Андрію, краю*.

Множина. Для неї теж характерне уніфікування відмінкових закінчень на основі давніх іменників на -ä-, -jä-, особливо у називному і кличному відмінках, де всі іменники сучасної твердої групи, незважаючи на їхню давню належність до певного типу відмінювання, засвоїли флексію -и *(гори, букви, дочки, свекрухи),* м'якої і мішаної——і *(пустині, землі, пісні, кручі, миші)*.

У *родовому відмінку* іменники найчастіше мають нульове закінчення: *шкіл, вулиць, свекрух, дочок*. Воно походить із давньоукраїнських форм родового відмінка множини іменників давньої першої відміни (д.-укр. *слугъ, колодъ, подушокъ, земль* — сучасн. укр. *слуг, колод, подушок, земель)*. Також його засвоїли іменники, що перейшли до першої відміни: *пісень, дочок, церков*.

Рідше і в небагатьох словах фіксують закінчення -ів та -ей. Так, флексія -ів може бути паралельною до нульового закінчення: *баб — бабів, губ — губів, легень — легенів* або єдино можливою: *суддів, старостів*. Історично вона походить із флексії родового відмінка множини іменників давніх основ на -й-: *(сыновъ, воловъ,*

медовъ), отже, виникла внаслідок впливу іншої парадигми (зовнішня аналогія).

Одиничні іменники мають флексію -ей: *мишей, вошей, свиней, статей.* Вона засвоєна із давніх основ на -ĭ-, тому для іменників, що належали до цього типу відмінювання, є споконвічною *(мышьи — мишей, вошьи — вошей),* для інших — аналогійною. Л. Булаховський зазначав: «Поширення закінчення -ей (-ий) в іменниках жіночого роду першої відміни зумовлюється, вірогідно, подібністю будови основ деяких іменників з основою на -jā- у формі родового відмінка множини (д.-укр. *свиний),* переходом окремих іменників в першу відміну із збереженням закінчень колишньої основи на -ĭ- *(мишей),* своєрідністю кінцевого наголосу в родовому відмінку множини за наявності подовженого приголосного в основі *(стаття — статей)*».

У поліських і південно-західних говірках закінчення -ів, -ей трапляються частіше *(головів, жабів, козей, осей),* рідко — в деяких південно-східних (особливо в іменниках колишніх -п- основ: літ. *церков, хоругов* — діал. *церквів, хоругвів).*

У *давальному, орудному* і *місцевому відмінках* усі іменники мають старі закінчення колишньої першої відміни: давальний — *зорям, рікам, долоням, дочкам, буквам;* орудний — *зорями, ріками, долонями, дочками, буквами;* місцевий — *при зорях, ріках, долонях, дочках, буквах.*

У *знахідному відмінку множини* іменники — назви речей, явищ, процесів, понять зберігають свої закінчення, тотожні із закінченнями *називного відмінка множини: діброви, вулиці, мрії.* Іменники — назви осіб та істот пізно почали засвоювати закінчення, ідентичні з родовим відмінком множини цих іменників. Пам'ятки XVII ст. засвідчують неусталеність у вживанні цих закінчень (пор. сучасн. укр. *пасу вівці — овець, розводжу бджоли — бджіл).*

Друга відміна. Вона об'єднала іменники чоловічого роду на -о та з нульовим закінченням і середнього роду з флексіями -о, -е, -я, що в попередні епохи належали до п'яти різних типів відмінювання:

— -б-, -jŏ- основ *(конь, братъ, поле, село),* від них успадкована найбільша група;

— усі іменники -й- коротке основ *(вьрхъ, сынъ);*

— чоловічого роду з -І- коротке основ *(лось, зять);*

— чоловічого роду на приголосний -п- *(кремень, камьнь)* та середнього роду на -s- *(слово, небо).*

Іменники другої відміни мають розгалужену парадигму відмінювання.

Однина. Називний відмінок у сучасній українській літературній мові має нульове закінчення *(ранок, син, пролісок),* -о *(Петро, дядько),* -е *(дубище)* у чоловічому роді; -о *(село, весло),* -е *(сонце, серце),* -я *(знання, волосся)* — у середньому.

У сучасній українській мові багато іменників чоловічого роду на -о, які об'єднують переважно власні імена типу *Данило, Павло, Кирило, Грицько, Юрко;* прізвища *Шевченко, Коваленко, Лимаренко* тощо; географічні назви *Дніпро, Дністро* (діал.) та інші; загальні назви, що передають різні вияви спорідненості та свояцтва: *батько, дядько, вуйко (діал.);* емоційно забарвлені субстантиви типу *хвалько, будько, міняйло.*

Більшість мовознавців схиляється до думки, що іменники цього типу походять від давніх імен -б- основ. Однак зменшувально-пестливі імена на -к-о зафіксовані у найдавніших пам'ятках ще до занепаду зредукованих (наприклад, у «Повісті минулих літ» у договорі князя Ігоря з греками від 945 вказано ім'я *Синко;* у Лаврентіївському літописі 1093 і 1097 — *Василько);* а витворення офіційних варіантів імен типу *Петро, Павло, Марко* відповідно до історично давніших *Петръ, Павелъ, Маркъ* відносять до XII ст. (вперше ім'я на -о згадано у додатку до Добрилового євангелія 1164 — *Добрило).* Частина дослідників (В. Шимановський) причини цього вбачають у фонетичних процесах, О. Шахматов, В. Сімович — у морфологічних чинниках, зауважуючи, що це колишні іменники середнього роду, які модифікувалися і набули значення чоловічого. Український мовознавець Микола Грунський (1872—1951) вважав, що форми на -о є за походженням колишнім кличним відмінком.

Сучасні дослідники форм на -о (С. Бевзенко) схиляються до думки, що власні імена на -о зазнали впливу іменників середнього роду, які належали до цього самого типу відмінювання і здавна мали кінцеве -о. Зовнішню аналогійну тенденцію підтримували також фонетичні процеси кінця XI — початку XII ст.: через утрату

фінального слабкого -ъ у кінці основи виник збіг приголосних, який в українській мові, як правило, усували різними засобами. Таким засобом став кінцевий -о.

Іменники чоловічого роду з інших типів відмінювання, що об'єдналися в одному різновиді словозміни разом з -б-, -jô- основою, у називному відмінку однини теж зазнали певних змін:

1) іменники втратили кінцевий слабкий редукований [ъ] чи [ь], зараз для них характерне нульове закінчення (пор. д.-укр. *столъ, сноп*ъ, *дроугъ, волъ, гость, олень* — сучасн. *стіл, сніп, друг, віл, гість, олень);*

2) в іменниках з основою на -n досить рано, у праслов'янський період, давня форма називного відмінка на -ы була витіснена формою знахідного відмінка на -ень (*камы, пламы* → *камень, положень),* де відбулися закономірні фонетичні процеси;

3) в іменниках -jŏ- основ, які мали фінальний -и, відбулася часткова редукція кінцевого голосного і він перетворився на -й (*краи, змеи, Георгии* → *край, змій, Георгій).*

Іменники середнього роду здавна мали однакове закінчення у називному, знахідному і кличному відмінках——о (-ŏ- та -s- основ): *село, чюдо;* -е (-jŏ- основ): *поле, море, знание.*

У сучасній українській мові особливою є група слів із суфіксом -es-, що не виявляють словотворчої чи формотворчої активності. За походженням це праіндоєвропейські утворення, які були засвоєні праслов'янською мовою в невеликій кількості і тільки в середньому роді. Спочатку основотворчий формант -es- функціонував не тільки в непрямих відмінках, а й у називному однини: **nebos — небо.* У праслов'янській мові, на думку українського мовознавця Тетяни Лукінової, відбулося усічення суфіксального -s- у називному, родовому, давальному, знахідному відмінках, що призвело до збігу форм первісних -s- основ із формами -ô-, -jô- основ (пор. **slovos* → *slovo* і **město*). Порівняльно-історичне мовознавство дає змогу реконструювати як -s- основи такі спільнослов'янські утворення: **nebo, slovo, kolo, tělo, čudo, divo, oko, uxo, derv-.* У цих словах, як зауважує Т. Лукінова, можна виділити спільний семантичний стрижень, «навколо якого групуються утворення з формантом -es: при ближчому розгляді більшість їх виявляється досить тісно пов'язаною із сферою вірувань давніх слов'ян».

У сучасній другій відміні повністю зберегли своє етимологічне закінчення давні іменники на -о: *жито, літо, село.* Засвоєно також старе закінчення -є і в старих іменниках -jŏ- основ, у яких приголосний депалаталізувався перед закінченням: *море, поле, серце.* Значних змін зазнали іменники середнього роду типу *житиѥ, знании:* у них унаслідок редукції слабкого /и/ відбулися асимілятивне подовження приголосного у позиції між голосними (*жит'је → жит'т'е),* а також зміна флексії -є [е] на -я [а]: *життя, волосся.* Більшість дослідників (С. Смаль-Стоцький, Ф. Медведев, С. Бевзенко) вважає, що флексія -я з'явилася за аналогією до іменників середнього роду на приголосний: *теля, осля, ім'я, сім'я.* Крім того, С. Бевзенко припускає, що «закріпленню цього впливу могла сприяти ще й форма Р. в. одн., яка взагалі в іменниках -jŏ- осн. мала флексію -я, а також форма Н.-З. мн,, що здавна, як і тепер, закінчувалася також на -я».

Хоча форми на -я трапляються в пам'ятках XI ст., тільки приблизно з XV ст. вони почали переважати.

У писемних пам'ятках *родовий відмінок* функціонував із різноманітними флексіями, вибір яких був обумовлений старими основами: іменники з детермінативами -б-, -jô- мали закінчення -а, -я *(Володимира, до Дніпра, ведра);* іменники -й- основ — закінчення -оу *(из домоу, чиноу);* колишні іменники -І- основ закінчувалися на -и (*пѫти*);субстантиви на приголосний — на -е *(дьне, тѣлесе*).

У сучасній українській мові іменники середнього роду мають одне закінчення -а (-я): *життя, села, серця, вікна, чуда, колеса.* Для тих, що належали до старої основи на -б-, -jô-, воно є історичним; у колишніх іменниках середнього роду на приголосний з'явилося приблизно в XIV ст., до цього їхнє історичне закінчення -е було витіснене флексією -и: *небесе → небеси —>неба, словесе → словеси → слова.*

Іменники чоловічого роду в сучасній українській мові мають два різних закінчення, вибір яких обумовлений семантикою: закінчення -а (-я) походить із родового відмінка однини іменників чоловічого роду старого типу відмінювання на -ô-, -jô- основи *(брата, бика).* Його забезпечили всі іменники — назви живих істот чоловічого роду безвідносно до їх старого типу відміню-

вання: *вола, сина (-й-* основи), *голуба, князя, тестя* (-Ї- основи), а також іменники, що означають точно окреслені предмети, явища, поняття: *воза, вівторка, дня.* Закінчення -у (-ю) історично належало іменникам -й- основ. В українській мові воно закріпилося за іменниками, що вказують на збірність, речовину, масу, матеріал, назви явищ, абстрактні поняття тощо: *роду, меду, ладану, сорому.* У жодній слов'янській мові закінчення -у не трапляється або не відоме у назвах живих істот.

Отже, у сучасній українській мові вибір закінчення -а (-я) чи -у (-ю) вже не залежить від того, за яким типом відмінювали іменник у давнину, бо в частині іменників колишніх -б- основ зараз поширена флексія -у, а деякі іменники -й- основ набули закінчення -а: *сина, вола,* хоч *дому, меду.*

Питання про поширення флексії -у (-ю) в іменниках чоловічого роду у сучасному мовознавстві належить до актуальних. На думку С. Обнорського, «поширення флексії -у в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду, незважаючи на те, що воно почалося ще в найдавніші часи, відбувалося своєрідно в кожній із слов'янських мов, що на ґрунті кожної слов'янської мови назрівали норми закону, причому ці норми в окремих мовах протягом століть мінялися то в вужчий, то в ширший бік...».

Флексія -у (-ю) серед східнослов'янських мов найширше представлена в українській мові, де вона функціонує у 13 семантичних групах. Це іменники, що означають:

1) речовину, масу, матеріал *(азоту, квасу, спирту);*

2) збірні поняття *(атласу, гурту, хору);*

3) назви приміщень, будівель, їхніх частин *(ґанку, палацу, поверху);*

4) назви установ, організацій, закладів *(інституту, комітету, штабу);*

5) місце, простір *(краю, лиману, світу, майдану);*

6) явища природи *(вогню, вітру, жару, урагану);*

7) назви почуттів *(болю, жалю, гніву);*

8) назви процесів, станів, явищ суспільного життя *(бігу, крику, моменту, прогресу, ритму, хисту);*

9) терміни іншомовного походження на означення хімічних, фізичних процесів, частин площі, літературознавчих понять *(аналізу, синтезу, епосу, міфу, сюжету, стилю, фейлетону);*

10) назви ігор, танців *(баскетболу, вальсу, хокею);*

11) назви річок, озер, гір, островів, країн тощо з ненаголошеним закінченням (*Аму́ру, Бу́гу, Дуна́ю, Світязю, Єги́пту, Сибіру);*

12) більшість складних безсуфіксних слів: *водогону, живопису, суходолу, родоводу;*

13) більшість префіксальних іменників із різними значеннями (крім назв істот): *вислову, відбою, сувою, усміху, прикладу.*

Іменники чоловічого роду, що зараз становлять другу відміну, у *давальному відмінку* мали закінчення -у (-ю): *братоу, столоу (-ô-,* -jô- основи), -ови (-еви): *мирови, синови* (-й- основа), -и: *по поути, къ зяти, камени* (-Ї- та -п- основи).

У сучасній українській мові в іменниках чоловічого роду всіх основ поширилася флексія -ові (-еві), тобто старе закінчення іменників колишніх -й- основ: *братові, учителеві, синові, зятеві, тестеві.* Водночас як паралельна функціонує й флексія -у (-ю), хоча порівняно рідше. Поширення флексії -ови (-еви) засвідчують давні пам'ятки передусім у власних іменах та іменниках — назвах істот. Наприклад, в Остромировому євангелії — *Авраамови,* Ізборнику Святослава 1073 р. — *Петрови, Моусеови,* 1076 р. — *коневи, моужеви, олтареви.* Оскільки в інших східнослов'янських мовах як загальновживана збереглася флексія -у (-ю), то українське закінчення -ові (-еві) є самобутнім. Сучасний український мовознавець Олександр Царук на підставі того, що українська мова флексією давального відмінка -ові (-еві) об'єднується із західнослов'янськими, вважає її одним із «найвагоміших кваліфікаторів, який підтверджує існування антської... слов'янської підгрупи».

Водночас здавна спостерігається і зворотний вплив іменників -ô-, -jŏ- основ на іменники чоловічого роду інших старих основ, у яких з'явилося закінчення -у (-ю): в Остромировому євангелії наявні паралельні форми *сынови* (іменник -й- основ) і *синоу.*

Отже, закінчення -ові (-еві), первісно притаманне тільки невеликій групі іменників -й- основ, поширилося на всі іменники чоловічого роду, які можуть прибирати також флексію -у (-ю), успадковану від субстантивів -б-, -jô- основ. Як паралельні ці закінчення поширилися і на іменники чоловічого роду, які перейшли з -І- основ

та основ на приголосний (у пам'ятках XI ст.: *огневи, каменеві).*

Нез'ясованим залишається питання появи -і в закінченні -ові (-еві), оскільки фонетично тут мало бути -и. Існує думка, що в східноукраїнських говірках закінчення -ви було витіснене -вѣ. Ці зміни відбулися на межі XIV і XV ст.: *Васковѣ, Стефановѣ.* Гіпотетично поява ѣ є результатом аналогії до місцевого відмінка іменників -б- основ.

Практично всі іменники чоловічого роду на період появи перших писемних пам'яток мали форму *знахідного відмінка,* що збігалася з називним відмінком. Навіть нечисленна група іменників на -п-, що історично мала в називному відмінку флексію -ы, у передписемний період змінила її на -ень, тобто набула форми знахідного відмінка: *камы — камень.*

У сучасній українській мові у знахідному відмінку дві різні форми. Іменники, що називають істот, у знахідному відмінку збігаються з родовим: *журавля, голуба, сина;* іменники, що означають неживі предмети, звичайно мають омонімічні форми знахідного і називного відмінків: *день, стіл, край.* Однак деякі іменники чоловічого роду, що називають конкретні предмети, можуть мати форми знахідного відмінка, омонімічні з називним і родовим. Такі форми простежуються в конструкціях із дієсловами *дати, взяти, забити, кинути, сховати, написати, зрізати* тощо: *написав листа* і *лист; зрізав дуба* і *дуб.*

Заміна старої форми знахідного відмінка в іменниках — назвах істот на родовий розпочалася ще в дописемний період. Перші східнослов'янські пам'ятки зафіксували ці процеси. Так, в Остромировому євангелії 1056—1057рр.: *чьтѫ отьца моѥго, живота вічнаго имате.* У пам'ятках XIV—XV ст. давні форми знахідного відмінка в іменниках — назвах живих істот трапляються спорадично, у сучасній українській мові — лише в скам'янілому вигляді (в одному прислівнику відіменникового походження *заміж* збережено давній знахідний відмінок: *за + мѫжь*).

Причиною заміни старих форм знахідного відмінка на нові була потреба розрізнення підмета, вираженого називним відмінком, і форм прямого додатка, вираженого знахідним відмінком, які внаслідок фонетичних

процесів у іменниках чоловічого роду збігалися. Оскільки іменники, що означали істот, могли називати і діючу особу, і об'єкт дії, то в них як засіб розрізнення прямого додатка і підмета почали використовувати форму родового відмінка, який здавна перебував у семасіологічному зв'язку зі знахідним відмінком.

Серед іменників, які називають осіб, кількісно переважала група слів на -б-, -jŏ-, тому з них почалася заміна давніх форм знахідного відмінка на форми родового. Із часом вони поширилися на іменники інших основ (-ŭ-, -ĭ-), частково охопили й іменники — назви неживих істот. Порівняно із сучасними слов'янськими мовами це явище найпоширеніше в українській мові, де, за словами С. Бевзенка, «конструкції знахідного-родового від назв предметів найчастіше вживаються тоді, коли ці предмети усвідомлюються звичайно як живі (назви дерев, частин тіла і т. д.)>>.

Давні східнослов'янські пам'ятки в *орудному відмінку* однини засвідчують однотипні флексії для усіх іменників, що належать до нинішньої другої відміни, безвідносно до їхнього давнього типу відмінювання. Це закінчення -ъмь, -ьмь: *братъмь, ножьмь, съмиръмь, съ зятьмь, подъ каменьмь, словьсьмь.* Із них фонетичним шляхом виникло сучасне українське закінчення -ом (-ем): *братом, зятем, кобзарем, словом, каменем.* Тільки іменники середнього роду на зразок *знання* мають нову флексію -ям: *знанням, волоссям, колоссям.* Її фіксують пам'ятки XVI ст., наприклад в Пересопницькому євангелії 1556—1561 рр.: *под замышленям, имѣням.* Закінчення -єм було витіснене -ям за аналогією до форм цих самих слів — у називному, знахідному, родовому відмінках однини, називному, знахідному, давальному, орудному, місцевому відмінках множини у закінченнях функціонує -я: називний, знахідний однини — *знання,* родовий однини — *знання*; називний, знахідний множини — *знання,* давальний множини — *знанням,* орудний множини — *знаннями,* місцевий множини — *у знаннях.*

Строкатими були закінчення *місцевого відмінка* однини в іменниках, що утворили сучасну другу відміну,——ѣ (-ŏ-): *на озері, Кыквѣ*; -и (-jô-, -Ї-): *о корабли, на вѣчи*; -у (-й-): о *сыноу*; -е (-n-,-s-): *чюдесе, на камене.*

Сучасна українська мова теж має різні закінчення, але не всі вони є продовженням давніх. Так, іменники середнього роду нині мають флексії -і та -у: *на сонці, у серці, у містечку, на сонечку,* і рідко——ові у назвах істот: *на телятку — на теляткові, на курчатку — на курчаткові.* Флексія -і є етимологічною для іменників -б- основ, звідки аналогійно була засвоєна й субстантивами на -jô-. Уже в пам'ятках XIV ст. в іменниках середнього роду м'якого типу відмінювання замість історичної флексії -и слугував переважно -ѣ (напр., у Євангелії 1317 — *въ сборищѣ).* Форми на -у (-ю), а також -ові виникли під впливом -й- основ, якого зазнали передусім іменники чоловічого роду.

У місцевому відмінку однини іменники чоловічого роду у сучасній українській мові мають три різні флексії -ові, -еві (-єві), -у (-ю), -і (-Ї): *при татові, при тестеві, по льоду, на коні, у гаї.*

Рефлексами давніх закінчень місцевого відмінка є -і та -у. Зокрема, -і — продовження закінчення іменників -б- основ -ѣ. Його прибрали і колишні іменники чоловічого роду -jô- та -ї- основ: д.-укр. *на кони, на огни, на пьни* — сучасн. укр. *на коні, на вогні, на пні.* Перед закінченням -і українська мова зберігає наслідки II палаталізації: *у лузі, у байраці, при Баласі* (прізвище *Балах).* Закінчення -у запозичене від іменників -й- основ, але в сучасній українській мові історичним воно є тільки для кількох із них, що передають назви неістот: *на меду, на верху.* Проте це закінчення є поширеним в українській мові, оскільки його здавна прибрали іменники колишніх -б-, -jŏ-, а зрідка й -ї- основ: *на снігу, у гаю, на краю, на тестю, в жалю.*

Новим закінченням місцевого відмінка чоловічого роду є -ові, -еві (-єві), зафіксоване в XII ст. спочатку в іменниках, що означали назви істот, а з часом і в інших іменниках чоловічого роду (напр., в Іпатіївському списку літопису: *по ручаеви, по лугови, по ледови).* У мовознавстві утвердилася думка, що це закінчення виникло за аналогією до давального відмінка іменників -й- основ.

У *кличному відмінку* іменники чоловічого роду в літературній мові мають флексії -у (-ю) та -е: *синку, дядьку, вітре, Андрію, друже.* Закінчення -у характерне для іменників твердої групи із суфіксами -ик, -ік, -ок, -к, деяких несуфіксальних іменників твердої групи та субстантивів мішаної групи: *батьку, соло-*

вейку, механіку, товаришу, читачу. Флексія -у (-ю) властива іменникам м'якої групи (крім деяких, що мають суфікс -ець): *Івасю, гаю, місяцю, краю.* Усі інші мають флексію -е: *брате, свате, хлопче, козаче, юначе, Явтуше,* перед якою приголосні [г], [к], [х] змінюються на [ж], [ч], [ш] унаслідок І палаталізації.

Давні пам'ятки засвідчують у кличному відмінку строкатіший набір флексій: в іменниках -б- основ закінчення -е *(брате, друже);* -jб- основ — -ю *(оучителю, Игорю).* Від іменників з колишньою основою на -й- КЛИЧНИЙ відмінок творився з допомогою закінчення -у: *сыноу,* від іменників на -ї- — за допомогою -и: *гости, зяти.*

Із часом поширилися форми кличного відмінка із закінченням -у (-ю) на деякі іменники нинішньої твердої групи (-у) та м'якої із суфіксом -ець (-ю): *братику, батьку, митцю.* Утратили своє старе закінчення -и і набули нового -ю чи -е (залежно від твердого чи м'якого варіанта відмінювання) колишні іменники -ї- основ: *зятю, гостю, голубе.* Лише в слові *господи* наявний рефлекс старої флексії -и, який зберігся під впливом форм конфесійних текстів та вигуків типу *о господи!, господи-господи!*

Множина. Значні зміни відбулися в іменниках сучасної другої відміни у множині, які, хоч і зазнали значного впливу форм іменників -ä-, -jā- основ, свідчать про вплив субстантивів -ú- та -ї- основ.

У сучасній українській літературній мові у *називному відмінку* іменники чоловічого роду твердої групи мають флексію -и (*краяни, працівники),* м'якої і мішаної—і (-Ї) *(краї, дощі, гаї, обрії, друзі).* Для іменників середнього роду характерна флексія -а (-я): *прізвища, моря, поля, слова, чудеса.*

Різноманітніший набір флексій називного відмінка мали давні іменники, які утворили сучасну другу відміну. Для іменників чоловічого роду -б-, -jŏ- основ характерним було закінчення -и *(брати, кони),* для -й- основ — -ове *(синове, домове, волове),* для -ї——ие (-ье) *(гостин, звериє, татиє),* -е для основ на -n- *(камене, дъньє)* та для невеликої групи іменників -б- основ із суфіксом -ин- в однині, які втрачали його у множині *(граждане, бояре).*

Старі форми називного відмінка множини іменників чоловічого роду впродовж періоду становлення української мови повністю зникли: лише іменник *друзі* є прямим продовженням давньоукраїнського *дроузи;* усі

інші форми називного відмінка множини є колишніми формами знахідного відмінка множини, які отримали значення називного. Цей процес охопив усі іменники чоловічого роду і тривав протягом кількох століть. За спостереженням українського дослідника історії мови Степана Самійленка (1906—1977), у пам'ятках XII ст. зафіксовано випадки вживання форми знахідного відмінка множини іменників з основою на -ô- у функції називного множини, з XIII ст. — знахідного відмінка множини -jŏ- основ замість називного множини. Наприклад, у Юріївському євангелії (приблизно 1120) використано слова *народы текоша тамо,* у пам'ятці XIII ст. — *миноуша. g҃. мцѣ.* Із XI ст. спостерігається тимчасове поширення флексії -й- основ -ове на іменники -б- основ: *попове, ляхове, чинове,* яку активно вживали до XVII ст., але в сучасній літературній мові вона збереглася в одному слові *панове.* Отже, колишні флексії знахідного відмінка множини зараз репрезентують називний відмінок множини: -и < -ы, -і < ѣ.

Під впливом форм двоїни витворилися сучасні форми множини, що мають відтінок збірності: *хліба́, очерета́, вівса́.*

Нетипові закінчення виявляються і в окремих іменниках середнього роду, які відмінювалися в давньоукраїнській мові у двоїні відповідно до особливостей їхньої семантики: *очі, плечі, уші* (хоча є й *вуха),* а також *вуси, рукави* (хоча частіше — *вуса, рукава).*

Іменники середнього роду колишніх -es- основ у називному відмінку множини переважно злилися з іменниками -б- основ: *слова, тіла.* Проте деякі з них мають паралельні форми: *неба — небеса, чуда — чудеса.*

У родовому відмінку іменники другої відміни мають закінчення -ів (-їв), -ей або нульове: *країв, друзів, подолян, гнізд, гостей, плечей.* Усі вони є рефлексами давньоукраїнських закінчень іменників чоловічого і середнього роду, що об'єдналися в сучасну другу відміну, але більшість із них не зберегла своїх історичних закінчень родового відмінка множини, а засвоїла форми, характерні для інших типів відмінювання.

Найглибші зміни у формах родового відмінка множини відбулися в іменниках чоловічого роду. Так, нульове закінчення мали всі іменники давнього типу відмінювання -ô-, -jŏ- основ: *євангелистъ, зоубъ, конь,*

шестеро. Проте пам'ятки XI ст. засвідчують поширення флексії -овъ родового відмінка множини іменників -й- основ і на іменники -б-, -jŏ- основ, наприклад в Ізборнику Святослава 1073 р.: *отъ чаровъ, врачевъ, гр҃ѣховъ.* У пам'ятках XV—XVI ст. зазвичай переважають форми на -овъ. Як наслідок, сучасна українська мова лише зрідка має нульове закінчення в іменниках чоловічого роду родового відмінка множини другої відміни: це сполучення іменників із числівниками *п'ять* і далі — *п'ятьраз, вісім чоловік;* а також іменники, які в основі мають суфікс -ин: *слов'ян, міщан, болгар.*

Закінчення -ей є історичним для іменників -ї- основ: *мощьи, зятии.* Зберегло його тільки кілька іменників чоловічого роду: *гостей, людей.* Усі інші, як і іменники на приголосний, прибрали нове закінчення -ів: *вогнів, ведмедів, голубів, оленів, коренів.* Водночас закінчення -ей засвоїли окремі іменники, які історично належали до -jô- основ: *коней, грошей.*

Отже, закінчення -овъ родового відмінка множини іменників давнього типу відмінювання на -й- основи поширилося в українській мові на більшість іменників чоловічого роду. На думку С. Бевзенка, ця флексія серед інших виділялася більшою виразністю: «вона була зв'язана виключно з формою родового множини, в той час як, наприклад, давні форми родового множини іменників -б-, -jo- осн. (*братъ, вълкъ, конь* та ін.) були одночасно формами називного та знахідного відмінків однини».

Іменники середнього роду у найдавніших пам'ятках функціонували з нульовою флексією: *сєлъ, нєбєсъ,* яка перейшла в сучасну українську мову: *чудес, сіл, завдань, сердець.* Тільки деякі іменники середнього роду мають закінчення -ів: *полів, морів, почуттів;* окремі — -ей: *очей, плечей.* Їх поява є, за спостереженнями С. Самійленка, надбанням останніх століть і обумовлена «впливом іменників чоловічого роду, об'єднаних з іменниками середнього роду в один тип відмінювання». У кількох іменниках старих -es- основ у родовому відмінку ще трапляється старий суфікс: *небес, чудес.*

Форми *давального відмінка* чоловічого і середнього роду є новими: вони виникли за аналогією до форм давального відмінка множини іменників -ä-, -jä- основ. У найдавніших пам'ятках іменники чоловічого і середнього роду зафіксовані на етапі уніфікування істо-

ричних відмінкових закінчень спочатку відповідно до іменників -б-, -jŏ- основ, з часом у межах уже уніфікованих форм — до -ä-, -jā- основ. Так, іменники первісного типу словозміни на -й- основу поруч із давньою флексією -ъмъ набувають і закінчення -омъ: *воломъ, сыномъ*. Із XI ст. іменники -ї- основ пишуть із флексією іменників -jŏ- основ -емъ: *къняземъ, звѣремъ*. Іменники на приголосний теж здавна запозичували закінчення субстантивів -б-, -jô- основ: у пам'ятках XII—XIII ст. наявні слова на зразок *чюдомъ, тѣломъ*.

Іменники -ô-, -jŏ- основ довго зберігали старі закінчення -омъ, -емъ (вони є панівними у пам'ятках середньоукраїнського періоду XIV—XVII ст.). Такі флексії зафіксовано і в іменниках інших зразків словозміни, які об'єднувалися з іменниками -ô-, -jô- в одному типі відмінювання. Наприклад, в українських грамотах різних років середньоукраїнського періоду С Самійленко виокремив такі слова: *митрополитомъ, купцомъ, селомъ, словомъ, очомъ, гостемъ, каменемъ*. Однак у пам'ятках XI ст. одинично, в пізніших частіше спостерігається вживання флексій -амъ, -ямъ, які витіснили старі закінчення: *жителѣмъ, скорпиямъ*. Процес витіснення, на думку С. Самійленка, завершився у першій чверті XVIII ст.

Знахідний відмінок вирізняється тим, що більшість іменників зберегла свої давні форми. Насамперед це іменники середнього роду, в яких форми називного і знахідного відмінків здавна збігалися і в процесі історичного розвитку зазнали тільки закономірних фонетичних змін. Це стосується й іменників чоловічого роду, що означають назви неістот: у них старі форми знахідного відмінка збереглися повністю (пор. д.-укр. *столы, дубы, домы, моужѣ* — сучасн. укр. *столи, дуби, доми, мужі)*. Щоправда, іменники старих типів відмінювання на -ї- та приголосний зазнали впливу іменників -ô-, -jŏ- основ і змінили первісну флексію -и на -ѣ, з якої закономірно витворилася -і: *камени → каменѣ → камені*.

Іменники чоловічого роду, що називають істот, із XIV ст. старі форми знахідного відмінка множини змінили на родовий множини (напр., у Лаврентіївському списку: *созва болѧръ и кыянъ)*. Це стало нормою і сучасної української мови, хоча деякі іменники — назви свійських тварин мають конструкції, в яких уживають то стару форму називного і знахідного відмінків, то нову

родового відмінка множини: *запряг коні — коней, пасу воли — волів.*

Давні форми *орудного відмінка* іменників чоловічого і середнього роду, які утворюють сучасну другу відміну, майже не збереглися. Старі закінчення -ы, -и *(дроугы, сєлы, небесы, ножи)* були витіснені до середини XVII ст. новими -ами, -ями, історичними для -ä-, -jā- основ: *друзями, селами, небесами, ножами.* Довше збереглися тільки форми орудного відмінка множини іменників -І- основ, які мали флексію -ьми: *гостьми, голоубьми.* Вона була поширена і в пам'ятках XVII ст., однак із часом замінена формою іменників -а-, -jä- основ, залишились лише одиничні форми типу *гістьми.* Щоправда, частина іменників чоловічого і середнього роду набули своїх закінчень під впливом цих самим форм -ї- основ: *кіньми, чобітьми, коліньми, крильми, грішми,* хоча активно функціонують і паралельні форми *конями, чоботами, колінами, крилами* та ін.

Тільки в одиничних іменниках збереглися старі флексії двоїни: *очима, плечима, ушима, дверима, грошима* (хоча і *дверми, грішми,* частіше — *вухами).*

У *місцевому відмінку* спостерігаються зміни, подібні до давального і орудного відмінків множини, де відбувалося витіснення старих закінчень флексіями орудного множини іменників -ä-, -jā- основ. Спочатку іменники -й- , -ї- основ та основ на приголосний потрапили під вплив іменників -ô-, -jŏ- основ і запозичили їхні форми на -охъ, -ехъ, але після XVII ст. почали переважати закінчення -ах, -ях: *домъхъ → домохъ → на домах, гостъхъ → гостехъ → при гостях, нєбєсьхъ → →нєбєсехъ → на небесах.*

Третя відміна. Її утворили іменники жіночого роду, які мають нульове закінчення, та іменник *мати.* Вони належали в праслов'янській мові до:

—ĭ- коротке основ *(соль, ночь, речь);*

—ū- довге основ *(кръвь, любъвь*);

—r- основ *(мати).*

Для відмінкових закінчень третьої відміни характерні закономірні зміни.

Однина. У *називному увідмінку* всі іменники, крім *мати,* через занепад кінцевих редукованих мають нульове закінчення. *У родовому, давальному* та *місцевому відмінках* вони закінчуються на -і:

солі, у солі; печі; у печі; матері, при матері; любові, у любові.

У найдавніших пам'ятках XI—XIII ст. іменники третьої відміни послідовно зафіксовані із флексією -и: *отъ рати, от напасти, от чьсти, о мысли, при погыбѣли.* Відповідно до фонетичних закономірностей української мови на місці -и мало витворитися закінчення -и, що й засвідчують численні сучасні українські говірки різних наріч (напр., у галицьких лемків: *кости, осени, одповіди*; подолян: *соли, осени, паморози;* полісян: *печи, ночи;* полтавців: *соли, вісти, тіни*). Поява флексії -і у родовому відмінку, ймовірно, обумовлена впливом іменників -jā- основ. Поодинокими були приклади використання закінчення -ѣ в пам'ятках української мови в XV—XVI ст. Лише з другої половини XVII ст. вони трапляються частіше. Наприклад, у Пирятинській актовій книзі XVII ст.: *з Березані, прошу милості.* Подібні зміни відбулися і в давальному та місцевому відмінках, де виявлена аналогія до форм -а- основ.

Форми *орудного відмінка* зазнали фонетичних змін, пов'язаних із занепадом редукованих, що виявилися в асиміляції /j/ до попереднього м'якого приголосного в позиції між голосними; як наслідок — подовження м'якого: д.-укр. *ночью, солью, тінью* — сучасн. укр. *ніччю, сіллю, тінню.*

Кличний відмінок у сучасній українській мові має флексію -е*: радосте, мудросте, любове,* яка виникла під впливом іменників м'якої групи першої відміни. Старі форми на -и ще використовували в пам'ятках XVII ст., але на сьогодні вони втрачені навіть у говорах.

Множина. Іменники третьої відміни у множині потрапили під значний вплив іменників першої відміни, тому мають ті самі флексії, що й вони, у *давальному, орудному* й *місцевому відмінках*: I в. *надіям, надіями, у надіях;* III в. — *солям, солями, у солях.*

У *називному відмінку* всі іменники мають закінчення -і: *ночі, вісті, тіні, матері.* Це нове закінчення, оскільки для староукраїнських пам'яток характерною була флексія -и, а для іменника *мати* — є або -и. Закінчення -и зберігалося довго — до XVII ст.: *заповѣди, пакости, річи.* Флексія -і в називному і знахідному відмінках обумовлена впливом іменників старої першої відміни.

У *родовому відмінку* всі іменники мають флексію -ей, засвоєну історично: *доповідей, повістей, осей, печей.* Тільки іменник *мати* набув флексії -ів (*матерів*), запозиченої від іменників на -й- основи.

Четверта відміна. Її становлять іменники середнього роду, які мають закінчення -а (-я) і при відмінюванні набувають в основах суфіксів -ат- (-ят-), -ен-. Ці іменники належали до старих типів відмінювання на приголосні: -п- *(имя, племя)* і -t- *(теля, осля).*

Іменники четвертої відміни мають характерні для української мови відмінкові форми.

Однина. *Називний* і *знахідний відмінки* впродовж писемної історії побутування української мови засвідчують флексію -а (-я), збережену і сучасною українською мовою.

Родовий відмінок у найдавніших пам'ятках має флексію -є, наприклад в Ізборнику Святослава 1076 р.: *веремене, племене.* Проте в списках XII—XIII ст. спостерігається поява закінчення -и колишніх -ї- основ: *именє — имени.* Тому у пам'ятках середньоукраїнського періоду зафіксовано три різновиди закінчень в іменниках на приголосний, що увійшли до нинішньої четвертої відміни — давня флексія -е (до середини XVII ст.): *стѣмєнє, кнѧжатє*; -и: *дѣтяти, княжати;* -я від старого типу на -jŏ- основи: *именѧ, пчоля, племя.* Сучасне закінчення -и в іменниках -t- основ є закономірним продовженням флексії -и. Нове -і в субстантивах на -n-: *імені, племені* виникло за аналогією до першої відміни в новітній період формування сучасної української мови. Питання надання переваги флексії -и чи -і в родовому відмінку однини залишається актуальним у зв'язку із формуванням сучасного українського правопису.

Давальний відмінок у сучасній літературній мові функціонує з флексією -і: *галченяті, дитяті, курчаті, імені, племені.* Вона характерна і для *місцевого відмінка*, де нею послуговуються і в несуфіксальних основах типу *на тім'ї, на вим'ї.* Флексія -і на місці історичної -и з'явилася у пам'ятках нової української мови у XVIII ст. внаслідок впливу форм давального відмінка однини іменників першої відміни.

В *орудному відмінку* сучасної української мови у несуфіксальних основах використовують флексію -ям: *ім'ям, плем'ям, курчам, телям,* що виникла за

аналогією до іменників старого типу відмінювання на -jô- основи; а також історичне закінчення -ем, яке з'явилося в основах із суфіксом -ен-: *племенем, іменем.*

Множина. У *називному відмінку* іменники мають тільки історичні закінчення -а (-я): *курчата, козлята, племена, імена.* Щоправда, частина іменників -п- основ утратила первісну форму множини *(сім'я — сімена),* а деякі набули форми іменників другої відміни: *вим'я, плем'я.*

Старі форми *родового відмінка* збережено з нульовим закінченням. *Давальний відмінок* утратив історичне закінчення -ьмъ і прибрав спочатку флексію -омъ (-емъ) за аналогією до іменників -ô-, -jô- основ, яка зараз характерна для південно-західних говорів, а з часом——ам (-ям), що властива старому типу відмінювання на -ä-, -jā-: *іменам, племенам, курчатам, телятам.*

Подібні процеси відбулися в *орудному* та *місцевому відмінках* де старі закінчення були витіснені флексіями першої відміни: *іменами, племенами, курчатами, телятами* і *в іменах, у племенах, на курчатах, на телятах.*

Отже, основні напрями розвитку системи відмінювання іменника взаємопов'язані і закономірні: замість давнього розрізнення іменників за старими основами з'явилося групування за родовим принципом, що стало умовою об'єднання в одній відміні іменників з колишніми різними основами. У сучасній українській мові система відмінкових закінчень іменників, особливо у множині, значно спростилася.

Становлення займенника як частини мови

Російський мовознавець Віктор Виноградов (1895—1969) у своїй роботі «Російська мова. Граматичне вчення про слово» зауважив, що займенники — це «давній граматичний клас, що пережив глибокі зміни своєї будови».

Займенник *— самостійна змінна частина мови, що вказує на предмети, особи, ознаки, кількість, але не називає їх.*

Отже, займенники мають абстрактне значення. На думку С. Бевзенка, в давнину у них було більш конкретне значення.

У процесі свого становлення займенник як окремий лексико-граматичний клас слів зазнав значних змін, які виявлялися у змішуванні займенників різних значеннєвих груп між собою, втраті старих займенників і окремих їхніх форм, виникненні нових слів. Важлива роль займенників і у формуванні морфологічних ознак частин мови, витворенні певних їхніх форм. Писемні пам'ятки східнослов'янських мов засвідчують шляхи виникнення повних прикметників, системи флексій яких є насправді системою відмінювання старих вказівних займенників и, ѥ, *ч.* З їх допомогою утворювалися й повні форми дієприкметників, порядкових числівників і займенників.

Від найдавніших часів серед займенників за морфологічними показниками виділяли особові й неособові займенники.

Особові займенники за деякими ознаками були подібними до іменників, зокрема синтаксичною роллю в реченні (підмета чи додатка). До них належали займенники *я (язъ, азъ), ты, мы, вы, вѣ,ва,* а також зворотний *себе*.

У пам'ятках XI—XIII ст. функціонують три варіанти займенника 1-ї особи однини, але вони неоднаково представлені в текстах різних жанрів: *азъ* — переважав у конфесійній літературі й текстах релігійного змісту світської літератури; *я* (менше *язъ)* був більш характерним для пам'яток світської літератури, що свідчить про визначальну роль *я* і для живої української мови.

У пам'ятках XIV ст. звичайною була форма *я,* а *язъ* та *азъ* вживали зрідка: *А* се ѧ *король Казимиръ* (Грамота 1349). *Язъ* використовували здебільшого в традиційних виразах, зачинах дарчих грамот. *Азъ* — мовний атрибут текстів зі значною кількістю старослов'янізмів, у сталих виразах, документах, пов'язаних із діяльністю духовних осіб.

Займенники *ты* (сучасний *ти), мы (ми), вы (ви)* не зазнали суттєвих змін у значенні чи вживанні за писемний період української мови. У староукраїнський період в Лаврентіївському літописі вперше трапляється авторське Ми. Писемні пам'ятки кінця XIV ст. засвідчують звеличальну форму множини: *«Мы кнѧ(з) литовьский... чинимъ»* (Грамота 1375). Із цього часу зрідка зафіксовано займенник *вы* у ввічливо-пошанній формі: «*Есмь послалъ квамъ Асана и Котлубугу*» (Грамота 1393).

Хоча двоїна була рано втрачена українською мовою, займенники *вѣ* (ми обоє) та *ва* (ви обоє) фіксували десь до XIV ст. Їхні залишки є у верхньо- і нижньолужицьких та кашубській мовах.

У праслов'янській мові були особові займенники 1-ї та 2-ї особи. Сучасні займенники 3-ї особи *він, вона, воно, вони* називають *предметно-особовими,* бо вони можуть вказувати як на особу, так і на предмет. За своїм походженням це вказівні займенники, утворені ще до появи писемних пам'яток. У всіх слов'янських мовах вказівний займенник *онъ (она, оно)* набув функцій предметно-особового, замінивши в називному відмінку всіх чисел анафористичний займенник *и {я, є)* й успадкувавши його непрямі відмінки.

	Чоловічий рід	Однина Середній рід	Жіночий рід
Н.	*онъ (и)*	*оно (к)*	*она (я)*
Р.	*кго*	*кго*	*кѣ*
Д.	*кмоу*	*кмоу*	*кѣ*
З.	*и (нь) кго*	*к (кго)*	*ю (кѣ)*
О.	*имь*	*имь*	*кѣю*
М.	*кмь*	*кмь*	*ки*
		Множина	
Н.	*они (и)*	*она (и)*	*оны (ѣ)*
Р.	*ихъ*	*ихъ*	*ихъ*
Д.	*имъ*	*имъ*	*имъ*
З.	*ѣ*	*а*	*ѣ*
О.	*ими*	*ими*	*ими*
М.	*ихъ*	*ихъ*	*ихъ*
		Двоїна	
Н.	*она (іа)*	*онѣ (и)*	*онѣ (U)*
Р.	*кѣю*	*кѣю*	*кѣю*
Д.	*има*	*има*	*има*
З.	*ѣа*	*и*	*и*
О.	*има*	*има*	*има*
М.	*кѣю*	*кѣю*	*кѣю*

Поява предметно-особових займенників обумовлена тим, що в двочленній системі вказівності, яка прийшла на зміну тричленній, займенники *онъ, она, оно* виявилися зайвими, унаслідок чого вони почали виконувати інші функції. Зневиразнилися в називному відмінку й анафористичні займенники *и, я, є,* які стали використовувати в членних прикметниках, займенниках, дієприк-

метниках та порядкових числівниках. На думку С. Самійленка, вказівні займенники *онъ, она, оно* та *и, я, є* ще в спільнослов'янській мові перебрали на себе роль особового займенника 3-ї особи. Спільна функція спричинила поступове структурно-семантичне зближення й остаточне злиття цих двох етимологічно різних займенників в один, що в називному відмінку походить від *онъ, она, оно,* в непрямих — від *и, я, є*. Так виникли нові займенникові суплетивні (лат. suppletivus — доповнювальний) форми.

У непрямих відмінках сучасного займенника 3-ї особи переважно збереглися закономірні форми у фонетичних модифікаціях пізніших періодів. Наприклад, у формах родового відмінка однини *(до нього, до неї),* орудного однини *((з)ним, (з) нею)* з'явився початковий *н,* що виник унаслідок перерозкладу основ між старим прийменником *(вън, кън, сън)* і займенником: перед наступним приголосним *н* за законом відкритого складу зникав, а перед голосним — відходив до попереднього слова. Приставний (перерозкладний) [н] з'явився і в знахідному, орудному, місцевому відмінках множини.

Зворотний займенник *себе* з давніх часів не мав називного відмінка і числа.

Неособові займенники об'єднували групу слів, які зазвичай мали граматичну категорію роду (крім питальних *къто, чьто,* а також похідних від них заперечних та неозначених займенників) і зближувалися за граматичними показниками з прикметниками. У реченні вони, як правило, виконували синтаксичну роль означення, хоча вказівні займенники могли бути підметом чи додатком.

За значенням неособові займенники поділяють на такі групи:

1. Присвійні займенники — *мои, моя, моє, твои, твоя, твоє, свои, своя, своє, нашь, наше, вашь, ваша, ваше.* Усі вони наявні в сучасній українській мові. Крім них у присвійному значенні могли вживати форми родового відмінка анафористичного (той, що відсилає до попереднього) займенника *и (я, є)*: *его, еѣ* та давального відмінка особових, предметно-особового та зворотного займенників (напр., у приписці до Остромирового євангелія: *чѧдомєю*). Такі форми родового відмінка широко використовують і в сучасній українській мові: *його син, її сукня.* На основі займенника *їх* виник і пізніший новотвір *їхній.*

2. Вказівні займенники — *сь, си, се, тъ, та, то, онъ, она, оно, и, ѧ, ѥ, овъ, ова, ово, такъ, така, тако, сикъ, сика, сико.* Склад, значення і структура багатьох вказівних займенників змінилися. Дослідники вказують, що в праіндоєвропейських мовах найдавнішого періоду існувала тричленна система вказівності. С. Самійленко зазначав, що тричленна система вказівних займенників «дозволяла розрізнювати не тільки найближчий, близький і найвіддаленіший об'єкт, але й об'єкт у відношенні до мовця, до співрозмовника та поза зв'язком з ним». У наближеному варіанті її можна передати так: *сь* — цей, найближчий; *тъ* — той, віддалений: *онъ* — аж той, найдальший. Залишками цієї системи є сучасні українські частки займенникового походження *ось, от, он.*

На період появи писемних пам'яток стара система вказівності була зруйнована і замінена двочленною — *сь, тъ.* У зв'язку з цим модифікувалися первісні значення і відношення в межах вказівних займенників, частково — їхній склад і морфологічна будова.

Вказівні займенники ще до появи писемних пам'яток втратили займенник *онъ (она, оно),* який почали використовувати у функції предметно-особового, замінивши ним анафористичний займенник *и* (*ѧ, ѥ*) у називному відмінку однини, множини, двоїни, хоча у непрямих відмінках залишилися його форми *его, ему* і т. д. Так, анафористичний займенник *и* (*ѧ, ѥ*) повністю вийшов з ужитку в прямому відмінку як вказівний займенник. Однак до XVIII ст. функцію вказівного займенника в книжній мові виконували членні форми *оний, оноє* (*онеє*), *оная.*

Не збережені українською мовою і займенники *овъ, ова, ово,* які вживали, наприклад, у пам'ятках XIV ст. при протиставленні і як повторювані члени в паралельних синтаксичних конструкціях: *ового биша свого же оубиша а дроугаго камениимь побиша* (Остромирове євангеліє). Рідковживані вказівні займенники *сикъ, сика, сико, сиць, сице, сица* також повністю вийшли з ужитку.

Деякі займенники (*сь, тъ, такъ),* приєднавши анафористичний займенник *и* (*ѧ, ѥ*), перетворилися на повні: *сей, сий, сеє, сия; той, тая, теє; такий, такая, такеє.* З деякими фонетичними змінами вони функціонують і зараз, хоча форми жіночого і середнього роду — у стягнених варіантах. У пам'ятках XIII—XIV ст. зрідка трапляються редуплікові (лат. reduplico — подвоюю)

форми цих займенників: *сесь, сесе, сеся* (нині функціонують у південно-західному наріччі); *тотъ* (Літопис Самовидця).

3. Означальні займенники — *вьсь, вьсє, вься, къждо, жаденъ, самъ, сама, само.* Займенник *вьсь (вьсє, вься)* зазнав тільки фонетичних змін. В українській мові його часто ускладнював префікс в——*в(у)весь.* Із цього самого кореня витворилися й займенники *вьсякъ, вьсяко, вьсяка (вьсь* і *якъ*). На його основі внаслідок польського впливу виникла форма *всілякий,* що в пам'ятках XIV ст. трапляється у вигляді *вшелякий.*

Давньоукраїнський займенник *къжьдо* (кореневий займенник *къ-* та *-жьдо* віддієслівного походження (Ф. Міклошич, Н. Горяєв)) у пам'ятках XII—XIII ст. відмінювався в першій частині, наприклад в Успенському збірнику *когождо.* У староукраїнський період завершилося злиття компонентів, і вже в пам'ятках XV ст. з'явилася форма *кождий,* від якої додаванням суфікса -н- з наступним закономірним спрощенням [ждн] — [жн] витворилася сучасна форма *кожен — кожний.*

Із XIV ст. писемні пам'ятки фіксують займенник *жаден.* Дослідники висувають гіпотезу, що він утворився зі зрощення *nize jeden* під впливом *kazdy.* Припускають, що так виник і *жоден* (з XVII ст.), але з наступним впливом *кожний.*

Лише в XIV—XV ст. виник займенник *інший* (додаванням до займенника *инь* суфікса -ьш-), який замінив відомі раніше варіанти *иный, инный.*

Повністю збережений в українській мові займенник *сам* у трьох родових формах.

4. Питальні та відносні займенники — *къто, чьто, къи, чьи, которъ, якъ, яко, яка.* Займенники *къто* та *чьто* не мали родового розрізнення, форм множини та двоїни й у процесі історичного розвитку зазнали фонетичних змін. Інші займенники цієї групи збережені в членній формі (крім втраченого *къи).*

5. Заперечні займенники — *никъто, ничьто, никъи, ничьи, ниякъи.* Вони виникли шляхом приєднання до питально-відносних займенників префікса ни-. Такі форми закономірно повинні були на українському ґрунті перетворитися на *нихто, нищо,* але сучасна українська мова має заперечні займенники із префіксом ні-: *ніхто, ніщо, ніякий* тощо. С. Бевзенко пояснює це тим, що відбулося злиття давніх заперечних та неозначених за-

йменників. Неозначені займенники творилися за допомогою префікса нѣ-, який природно перейшов у ні-. Так, у сучасній українській мові у непрямих відмінках залежно від наголосу розрізняють займенники *нікóго* (заперечний) і *нікого* (неозначений). Хронологічно це злиття відбулося приблизно в другій половині XV—XVI ст.: у грамотах XIV—XV ст. ці займенники різнилися своїм значенням, у XVII ст. — усі займенники з префіксом нѣ- вже належали до заперечних.

6. Неозначені займенники — *нѣкъто, нѣчьто, нѣякъи, нѣякыи, нѣчии, єтеръ*. Вони утворювалися від питально-відносних займенників за допомогою префікса нѣ-. Проте старі форми неозначених займенників були втрачені, а на їхньому місці з'явилися українські новотвори типу *хтось, хто-небудь, казна-хто.*

Новотвори із часткою -сь займенникового походження функціонували з XVI ст., з де—з XVII ст., з будь— з XVI ст. Оскільки в пам'ятках прислівники з цими частками фіксували значно раніше, це дало підстави С. Бевзенку припустити, що в живій мові українців вони з'явилися не пізніше XIV ст.

Особові та неособові займенники характеризуються особливими формами витворення сучасних парадигм.

Відмінювання особових займенників. Особові займенники мали окремі парадигми, які докорінно відрізнялися від парадигм неособових займенників.

Однина

Н.	*язъ*	***ты***	
Р.	*мене*	*тебе*	*себе*
Д.	*мънѣ(мьнѣ,ми)*	*тобі (тебі, ти)*	*собі (себі, си)*
З.	*мя (мене)*	*тя (тебе)*	*ся (себе)*
О.	*мъною*	*тобою*	*собою*
М.	*мънѣ (мьнѣ)*	*тобі (тебі)*	*собі (себі)*

Множина

Н.	*мы*	*вы*
Р.	*насъ*	*васъ*
Д.	*намъ (ны)*	*вамъ (вы)*
З.	*ны. (насъ)*	*вы (васъ)*
О.	*нами*	*вами*
М.	*насъ*	*васъ*

Двоїна

Н.	*вѣ*	*ва*
Р.	*наю*	*ваю*
Д.	*нама (на)*	*вама (ва)*

3.	*на (наю)*	*ва (ваю)*
О.	*нама (на)*	*вама (ва)*
М.	*наю*	*ваю*

Специфічною ознакою відмінювання особових займенників була наявність суплетивних форм: постійної основи, до якої приєднувалися б закінчення в усіх непрямих відмінках, не існувало. Розглядаючи старослов'янську і давньоукраїнську форми 1-ї особи дієслова быти — *есмь*, у якій розрізняли дієслівний корінь єс- (означав стан, дію) та особове закінчення -мь (позначало діючу особу), С. Самійленко вважає, що -мь займенникового походження генетично пов'язане з основами непрямих відмінків займенника 1-ї особи. Із різних причин у самостійному вжитку -мь було витіснене формою *язъ*.

Суплетивні форми займенника 1-ї особи множини *мы (насъ, намъ* і т. д.) обумовлені наявністю у давніх слов'ян втраченого займенника *ны*. Про це свідчать писемні пам'ятки (Київські листки, Збірник Клоца) і дані споріднених мов: сучасна болгарська мова має форми *ние, ний;* такі самі форми трапляються в діалектах сербської мови; формою *ны* послуговуються в північно-західних російських говорах (*тый погибши, а ны спаслися).* Наявність присвійного займенника *наш* змушує шукати відповідник, від якого він утворився, використовуючи аналогійні схеми *ны* → *нашь*, як *вы* → → *вашъ*.

У давальному і знахідному відмінках особові і зворотний займенники мали паралельні форми. Послідовно збереженими українською мовою займенники *тобі, собі.* Форма *си* почала виходити з ужитку ще до появи писемних пам'яток; *ми, ти* вживали з давньоукраїнського до середньоукраїнського періоду, вони зникли приблизно до XVI—XVII ст. На сьогодні ці займенники збереглися в окремих південно-західних говорах.

Форма *мені* виникла під впливом кореня родового відмінка (мен-) і зафіксована в пам'ятках XVI—XVII ст.

Мя, тя, ся були основними в дописемний період і функціонували в давньо- і середньоукраїнських текстах, але ще до появи писемних пам'яток поширилися варіанти родового відмінка *мене, тебе, себе.* Як паралельні їх вживали до XVIII ст., з часом у літературній мові закріпилися *мене, тебе, себе.*

Варіант *ся,* що в період Київської Русі виконував займенникову функцію і який використовували як афікс форми стану дієслова, як займенник вийшов із самостійного вжитку, але як афікс у двох варіантах -сь та -ся функціонує й нині.

У множині форми особових займенників змін майже не зазнали, крім втрати *ны, вы* у давальному та знахідному відмінках.

Двоїна особових займенників зрідка трапляється в найдавніших писемних пам'ятках, пізніше вона була замінена множиною. У середньоукраїнський період її вживали як виняток.

Відмінювання неособових займенників. Їхнє відмінювання докорінно відрізняється від іменникового і становить своєрідну займенникову систему.

Розрізняють два варіанти відмінювання — твердий і м'який. Твердий тип відмінювання мали: *тъ, то, та, онъ, она, оно, овъ, ова, ово, самъ, сама, само, такъ, така, тако, якъ, яка, яко, какъ, кака, како, вьсякъ, вьсяка, вьсяко, сикъ, сика, сико, инъ, ина, ино, къто* та похідні від них; *которъ, самъ, къждо, вьсякъ, етеръ.*

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
	Однина		
Н.	*тъ (тътъ, тьи)*	*то*	*та*
Р.	*того*	*того*	*тоѣ*
Д.	*томоу*	*томоу*	*тои*
З.	*тъ (тътъ того)*	*то*	*тоу*
О.	*тѣмь*	*тѣмь*	*тою*
М.	*томь*	*томъ*	*тои*
	Множина		
Н.	*ти*	*та*	*ты*
Р.	*тѣхъ*	*тѣхъ*	*тѣхъ*
Д.	*тѣмъ*	*тѣмъ*	*тѣмъ*
З.	*ты*	*та*	*ты*
О.	*тіми*	*тѣми*	*тѣми*
М.	*тѣхъ*	*тѣхъ*	*тѣхъ*
	Двоїна		
Н.	*та*	*тѣ*	*тѣ*
Р.	*тою*	*тою*	*тою*
Д.	*тіма*	*тѣма*	*тѣма*
З.	*та*	*тѣ*	*тѣ*

О.	*тѣма*	*тѣма*	*тѣма*
М.	*тою*	*тою*	*тою*

Займенник *къто* відмінювали лише за відмінками.

Н. *къто*
р. *кого*
д. *комоу*
З. *кого*
0. *цѣмь*
М. *комь*

До м'якого типу відмінювання належали: *и, я, є, мои, моє, моя, твои, твоя, твоє, свои, своя, своє, нашь, наша, наше, вашъ, ваша, ваше, чьи, чия, чье, кыи, кыя, кыє, чьто.* Їх відмінювали за зразком анафористичного займенника *и (я, є).* Тільки займенник *чьто* мав окрему парадигму:

Н. *чьто*
Р. *чего (чєсо, чєсого, чьсо)*
Д. *чему (чьсому, чєсому)*
З. *чьто*
О. *чимъ*
М. *чємь (чєсомь)*

Займенники *вьсь, въся, вьсе, сиць, сице* мали в окремих відмінках специфічні ознаки. Це дає підстави деяким мовознавцям (С. Бевзенко, С. Самійленко) виділяти м і ш а н и й тип в і д м і н ю в а н н я, особливістю якого було те, що в одних відмінкових формах займенники набували закінчення твердої групи, в інших — м'якої. Так, наприклад, займенник *вьсъ* (*вьсє, вьсѧ*), маючи м'яку основу, утворював форми на зразок займенників твердої групи в орудному відмінку однини чоловічого і середнього роду: *вьсѣмь*, у непрямих відмінках множини: Р. в. *вьсѣхь*, Д. в. *вьсѣмь*, 0. в. *вьсѣми*, М. в. *вьсѣхъ*.

Одиничні неособові займенники відмінювалися за іменним зразком. За спостереженнями С. Самійленка, займенник *которъ — котеръ, которого — котерого* відмінювали за зразком іменників з основою на -б- (Р. в. *котора,* Д. в. *котору* і т. д.), в жіночому роді *котора — котера* — за зразком основи на -ä-. Його займенникові форми (*которыи, которок, котораѧ*) відмінювали за зразком членних прикметників.

Більшість сучасних українських форм зберігає давньо- і середньоукраїнські варіанти займенників (з певними закономірними звуковими змінами).

Отже, займенникова система української мови — логічне продовження займенникової системи праслов'янської мови: усі займенники сучасної української мови — це слова спільних індоєвропейських коренів. Значна частина давніх займенників зникла в процесі історичного становлення української мови, деякі — втратили старі значення й набули нових; з'явилися нові займенники.

У відмінюванні займенників характерними ознаками були втрата двоїни, граматичної категорії роду в множині, відмирання паралельних форм в одних відмінках (напр., 3. в.) і поява нових паралелей у місцевому відмінку чоловічого і середнього роду.

Становлення прикметника як частини мови

У спільноіндоєвропейській мові-основі існував єдиний клас імен, в якому імена-прикметники мали з іменами-іменниками однакову морфологічну структуру, відрізняючись від них тільки тим, що в реченні узгоджувались з іменами — назвами предметів, означаючи їх. На підтвердження цього дослідники наводять такі аргументи:

1) етимології багатьох прикметників генетично пов'язані з іменниками *(голубий ← голуб, солодкий ← солод, зелений ← зело);*

2) давньоукраїнські пам'ятки одні й ті самі слова фіксували або як іменники, або як прикметники (напр., у словосполученні *лѣжъ съв съвѣдѣтельлъжь* — прикметник). В українському фольклорі трапляються препозитивні (лат. prae — перед і positio — розташування) іменники у функції означення: *Ой дівчино молодая, камінь серце маєш...;*

3) у пам'ятках періоду Київської Русі наявні залишки іменного відмінювання прикметників (у Лаврентіївському списку літопису *сънъ благовірна отьца*);

4) у діалектах сучасних слов'янських мов трапляються рідкісні випадки ступенювання іменників (укр. *мористіше,* болг. *найюнак);*

5) давні прикметники-іменники й іменники-назви мали однакові деривaційні суфікси (ім. *даръ ← дати* і прикм. *старъ ← стати).*

Протягом тривалого історичного періоду імена-означення набували певних семантичних і граматичних ознак, за якими їх виділили в окремий клас слів — прикметники. Це дало підстави мовознавцю Олександрові Потебні (1835—1891) вважати, що відмінність між іменником і прикметником зменшується в напрямі до минулого. Атрибутивна (лат. attribuo — надаю, приписую) синтаксична функція певних імен була лінгвістичним рушієм виокремлення їх із загального класу імен.

Прикметник *— самостійна частина мови, що передає ознаку предмета, характеризується особливими словотвірними та граматичними показниками, залежними від роду, числа та відмінка іменника, з яким прикметник узгоджується в реченні, виконуючи функцію означення або іменної частини складеного присудка.*

Поява перших писемних пам'яток у східних слов'ян засвідчила період становлення прикметника як частини мови, коли семантично він уже відділився від іменника, а морфологічні ознаки ще певною мірою лишалися нерозмежованими.

За структурою й граматичними ознаками давньоукраїнські прикметники поділяють на дві групи:

1. Іменні (короткі, нечленні) прикметники. Це найдавніші прикметники, які за своїми морфологічними ознаками подібні до іменників: вони їх нагадували структурно, а у відмінюванні повністю зберігали давні форми іменників -ŏ-, -jŏ- основ (ч. і с. р.) та -ă-, -jă- основ (ж. р.). Лише синтаксична позиція цих слів у реченні вказує на належність до конкретної частини мови: *дасть и дары многи злато, сребро* (Лаврентіївський літопис); *тъгда великий Святослав изрони злато слово.*

У праслов'янській мові існувала невелика група прикметників, які виникли на основі імен колишніх незмінюваних -і- основ: *svobodь, sugubь* та ін. Короткі прикметники до появи в спільнослов'янський період членних форм виконували дві синтаксичні функції — означення й предиката (присудка). Незмінювані прикметники вживали лише в предикативній функції. Коли виникли повні прикметники, вони почали функціонувати як означення, а короткі прикметники могли бути означеннями й іменною частиною присудка. Це функціональне протиставлення іменних і займенникових прикметників зберігалося і на час появи писемних пам'яток у східних слов'ян. Найдавніші з них засвідчують паралельне вживання іменних і займенникових

форм в атрибутивних словосполученнях (з перевагою займенникових), проте у складі присудка прикметники використовували у нечленній формі. Так, для українських грамот XIV—XV ст. в усталених присудкових конструкціях з інфінітивом і складеному іменному присудку типовими були короткі прикметники (*азъ самъ есмь готовь за тобі на помочь).* У такій позиції замість коротких прикметників у пізніші періоди послуговувалися повними.

Із часом короткі прикметники втратили атрибутивну функцію. Оскільки прикметник-предикат узгоджувався з іменником лише в називному відмінку, він поступово почав втрачати форми непрямих відмінків, отже — й парадигму.

У сучасній українській мові нечленні прикметники збережені тільки в називному відмінку однини чоловічого роду присвійних та небагатьох якісних прикметників: *Миколин, Надіїн, материн; дрібен, зелен* (у фольклорі); сучасні іменники-топоніми на зразок *Київ, Лебедин* теж є колишніми короткими прикметниками; зрідка у фольклорі трапляються невідмінювані форми типу *жаль же мені сив-кониченька*; у складі прислівників можна вичленувати давні короткі прикметники: *здавна, нарізно, дочиста;* у вигляді предикативних слів постають давні іменні прикметники: *винен, годен, певен.*

За спостереженням історика мови Лукії Гумецької (1901—1988), у мові українських грамот XIV—XV ст. нечленні форми якісних прикметників виконують роль присудка або предикативного означення, а членні прикметники — атрибутивну функцію. Відмінювалися вони за іменниковим зразком.

	Однина		
	Чоловічий рід	**Середній рід**	**Жіночий рід**
Н.	*новъ синь*	*ново сине*	*нова синя*
Р.	*нова синя*		*новы синѣ*
Д.	*новоу синю*		*новѣ сини*
З.	*новъ(-а) синь(-а)*	*ново сине*	*новоу синю*
О.	*новъмь синъмъ*		*новою синею*
М.	*новѣ сини*		*новѣ сини*
	Множина		
Н.	*нови сини*	*нова синя*	*новы сині*
Р.	*новъ синь*		*новъ синь*

Д.	*новомъ синемъ*	*новамъ синямъ*
З.	*новы синѣ* *нова синя*	*новами синями*
О.	*новы сини*	*новами синями*
М.	*новѣхъ синихъ*	*новахъ синяхъ*

Двоїна

Н.	*нова синя*	*нові сини*	*нові сини*
р.	*новоу синю*		*новоу синю*
Д.	*новома синєма*		*новама синяма*
З.	*нова синя*	*нові сини*	*новѣсини*
О.	*новома синема*		*новама синяма*
М.	*новоу синю*		*новоу синю*

2. Займенникові (повні, членні) прикметники. Вони з'явилися в праслов'янський період унаслідок поєднання іменного прикметника з відповідною формою анафористичного вказівного займенника *и (я, є)*: *синь* + *и* → → *синии*, *синя* + *я* → *синяя*, *синє* + *є* → *синєє*. На думку словенського за походженням мовознавця Франца Міклошича (1813—1891), повні прикметники виражали ознаку вже відомого, названого раніше предмета. Отже, займенники *и, а, ѫ* були своєрідними постпозитивними артиклями, а повні прикметники — складеними морфологічними утвореннями.

У праслов'янський період кожен компонент повного прикметника відмінювали окремо (Н. в. *новъ и*, Р. в. *нова его*, Д. в. *нову ему*, З. в. *новъ и*, О. в. *новъ имъ*, М. в. *нові емь* і т. д.). Для староукраїнського періоду характерним було збереження родового розрізнення прикметників не тільки в однині, а й у називному відмінку множини та двоїни.

Із часом відбулося злиття прикметникової та займенникової основ в одне слово. Давні східнослов'янські пам'ятки фіксують однослівні форми займенникових прикметників.

Первісними є форми повних прикметників на зразок *добрый, доброѥ, добраа*, які називають повними нестягненими формами прикметників. В українській літературній мові така форма закріпилася лише в чоловічому роді однини, у жіночому і середньому — повні стягнені форми:

добрая — добра[*йа*] *— добр*[*аа*] *— добра*

інтервокальна позиція;

доброе — добро[*йе*] *— добр*[*ое*] *— добре*

інтервокальна позиція.

Мовознавці вважають, що процес стягнення в основах повних прикметників розпочався ще в дописемний період. Спершу стягнення відбулося в непрямих відмінках, а в називному і знахідному ще тривалий час існували нестягнені форми. Вони переважають у всіх ранніх східнослов'янських пам'ятках. Стягнення в цих формах пройшло на ґрунті вже окремих слов'янських мов. Тому серед сучасних східнослов'янських мов тільки в українській є повні стягнені форми типу *добра, добре,* що виникли з *добрая, доброе*.

Повні нестягнені форми жіночого й середнього роду трапляються у фольклорі, зрідка — в поезії *{добрая душа, щедрее серце)*.

Подібні процеси відбувалися й у непрямих відмінках (напр., Р. в. *добраѥго → добр[айе]го → добрааго → → добраго)*. Прикметники з такими закінченнями є в церковнослов'янських пам'ятках, в оригінальних східнослов'янських — зрідка з флексіями -ого, -его (в Ізборнику Святослава 1073 *златоустого, чоужьдего),* що виникли під впливом займенників (пор. *кого, того)*. Із XIII ст. ці флексії в оригінальних пам'ятках стають панівними.

Для сучасної української мови закінчення -ого є єдиним показником родового відмінка, оскільки -**ѥго** у м'якій групі за аналогією до твердої змінилося на -ого: *синього, безкрайого*.

У жіночому роді поряд із первісними закінченнями родового відмінка -**ѣѣ**, -**ѣѣ** в давньокиївських пам'ятках трапляються й -о**ѣ**, -**ѥѣ**, що виникли, очевидно, аналогічно до займенників *то**ѣ**, ссі.* З ними пов'язані сучасні українські форми: *новоїї, синьоїї, безкрайоїї*.

Давальний і місцевий відмінки усіх трьох родів теж з XI—XII ст. фіксують вплив займенникових форм *тому, сему* (ч. і с. р.), *тои, сеи* (ж. р.): *небесному, ближнѥму, новои, синеи*, які мають логічне продовження і в сучасній українській мові: *небесному, ближньому* (-єму, -ому за аналогією до твердої групи), *новій, синій* (етимологічні [о], [е] в новозакритому складі закономірно перейшли в [і]). У місцевому відмінку форми *на новім, на синім* утворились від давніх *на новомъ, на синѥмъ*; а *на новому, на синьому* — за аналогією до давального відмінка.

Сучасні форми орудного відмінка чоловічого і середнього роду — *новим, синім* — витворилися зі стя-

гнених давньоукраїнських форм *новымъ, синимъ,* які постали з історично засвідчених *новыимъ, синиимъ*, де перша прикметникова частина не має очікуваної флексії орудного відмінка. У пам'ятках XIV—XV ст. зафіксовані лише стягнені форми на -ымъ, -имъ, які й закріпилися в сучасній мові: за твердим типом -им, а за м'яким——ім.

У множині найпримітнішим стало витворення єдиної форми називного і знахідного відмінків для всіх трьох родів, що в пам'ятках раннього періоду були різними (Н. в. ч. р. *новии, синии*; З. в. ч. р. *новыѣ, синіі,* Н., З. в. с. р. *новаѧ, синіла;* Н., З. в. ж. р. *новыѣ, синіі).*

Сучасна українська мова має спільну для всіх родів форму в стягненому й нестягненому варіантах: *нові, сині* — стягнені форми, *новії, синії* — нестягнені форми. Існує думка (С. Самійленко), що єдина форма називного відмінка витворилася зі старих форм чоловічого роду знахідного відмінка: *старыѣ* → *старыї* → → *старії* → *старі* (під впливом займенників *ті, всі).*

Тверда група

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Н.	*добрыи*	*доброи*	*добраѧ*
Р.	*доброго (-аго)*		*доброі (-ыѣ)*
Д.	*доброму (-уму)*		*доброи (-ѣи)*
З.	*добрыи (-ого)*	*доброѥ*	*добрую*
О.	*добрымь (-ымъ)*		*доброю*
М.	*добромь (-ѣмь, -імь)*		*доброи*

Множина

Н.	*добрии*	*добраѧ*	*добрыѣ*
Р.		*добрыхъ (-ыихъ)*	
Д.		*добрымъ (-ыимъ)*	
З.	*добрыѣ*	*добраѧ*	*добрыѣ*
О.		*добрыми (-ыими)*	
М.		*добрыхъ (-ыихъ)*	

Двоїна

Н.	*добраѧ*	*добрѣи*	*добрѣи*
Р.		*добрую (-ою)*	
Д.		*добрыма (-ыима)*	
З.	*добраѧ*	*добрѣи*	*добрѣи*
О.		*добрыма (-ыима)*	
М.		*добрую (-ою)*	

М'яка група

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Н.	*синии*	*синѥ*	*синяя*
Р.	*синего (-яго)*		*сині-к*
Д.	*синему (-юму)*		*синеи*
З.	*синии (-его, -яго)*	*синнк*	*синюю*
О.	*синимь (-иимь)*		*синєю*
М.	*синємь*		*синєи*

Множина

Н.	*синии*	*синяя*	*синѣѣ*
Р.		*синихъ (-иихъ)*	
Д.		*синимъ (-иимъ)*	
З.	*синѣѣ*	*синяя*	*синѣѣ*
О.		*синими (-иими)*	
М.		*синихъ (-иихъ)*	

Двоїна

Н.	*синяя*	*синии*	*синии*
Р.		*синюю (-ѭю)*	
Д.		*синима (-иима)*	
З.	*синяя*	*синии*	*синии*
О.		*синима (-иима)*	
М.		*синюю (-ѭю)*	

Специфічною граматичною ознакою якісних прикметників є їх здатність до ступенювання — властивість виявляти ознаку більшою чи меншою мірою. У давніх пам'ятках фіксують вищий (компаратив) і найвищий (суперлатив) ступені порівняння.

Прикметники вищого ступеня порівняння утворювали за допомогою таких суфіксів:

1) -йе-, що приєднували до простої безсуфіксної основи у формах називного, знахідного відмінків прикметників середнього роду: *тверже, дороже.* Сучасна українська мова такого типу утворень не має;

2) -ьш-, який додавали до основ безсуфіксних прикметників: *хужьшеє*; основ прикметників, які ступенюються від інших основ: *добрь — лучии, лучьши*; прикметників із суфіксами -ок-, -ек-, -ък-, -ьк-, що усікалися: *низъкъ — нижии, высокъ — вышии.* Коли основа закінчувалася на приголосні [с], [з], то внаслідок асимілятивно-дисимілятивних змін виникав аломорф (варіант морфеми) суфікса -ш- — -ч-: *нижчий, вищий, вужчий;*

3) -ѣиш-, що на українському ґрунті перетворився на -іш-. Довго він мав трифонемну структуру (*мудрѣишими),* але з часом голосний [и] скоротився до нескладового [й], а відтак повністю зник (у пам'ятках XIV ст. трапляється написання -ѣш-: *безпечнѣшии*).

Окремі форми вищого ступеня порівняння прикметників утворювали від інших основ. Деякі дослідники мови (наприклад, А. Грищенко) зараховують їх до ізольованих основ, на яких «розвинувся суплетивізм у системі творення ступенів порівняння»: *болии, мьнии, лучии, рачий, вячий, соулий, горий.*

Прикметники вищого ступеня мали короткі форми, на основі яких витворилися повні. Їх морфологічні ознаки і синтаксичні функції були такими, як і в усіх інших прикметників.

Найвищий ступінь порівняння прикметників у давньоукраїнський період утворювався додаванням префікса най- до основи вищого ступеня порівняння: *найвыщии, найлѣпшее.* Староукраїнська мова успадкувала цей спосіб творення, хоча спорадично фіксують і приклади з варіантом на- (*наєснѣиший*),але ареал його поширення був незначним: він траплявся в окремих поліських говірках. У гуцульських і покутських говірках найвищий ступінь порівняння утворювали й за допомогою префікса май-: *майстарший.*

Отже, прикметник як частина мови в праслов'янський період належав до єдиної іменної частини мови. У задокументований період відбулося розмежування функцій іменних і займенникових прикметників; утратилося відмінювання коротких прикметників; утворилися повні прикметники, склалася система їхнього відмінювання; з'явилися повні стягнені форми у називному та знахідному відмінках однини і множини жіночого і середнього роду; виникла основа сучасного формотворення ступенів порівняння.

Становлення числівника як частини мови

Слова на позначення числа виникли у праіндоєвропейський мовний період. Причина їхньої появи — вимога господарювання: щоб обліковувати зроблене, знайдене, треба було вміти рахувати. Проте перші числа

і сучасні числівники — різні лінгвістичні поняття. Сучасні числівники мають абстрактний характер: вони не передають відмінностей між предметами, які перелічують, наприклад 8 дівчат, 8 цукерок, 8 днів, 8 радостей.

Числівник *— самостійна частина мови, що передає абстрактне число, певну кількість предметів чи порядок їх при лічбі.*

У мовознавстві доведено, що числівники пов'язані з конкретними речами, предметами. Первісне нечислове значення числівників першого десятка втратилося, але етимологія деяких пізніших відома. Наприклад, *сорок* — мішок, у який складали чотири десятки соболевих шкірок на повну шубу; числівник *п'ять* походить від слів із значенням «рука»; *десять* у деяких мовах означає «дві руки», а числівник *двадцять* — «людина».

С. Бевзенко стверджує, що в давні періоди розвитку мови числових значень було більше, ніж у сучасних мовах. Їх різноманітність відображена в старих українських назвах вимірів: *копа, пасмо, чисниця, лікоть, мірка* тощо.

Із часом зв'язки числових назв із їхніми безпосередніми етимонами (первісне слово, основа чи морфема, від яких походять у сучасній мові слова) втрачалися, самі числові назви абстрагувалися, перетворившись на абстрактні слова — числівники.

Оскільки в основі лічби в українській мові лежить десяткова система, десять одиниць одного розряду є одиницею наступного, вищого, розряду. Тому свої особливі назви мали лише одиниці (д.-укр. *одинь, дъва, трик, четыре, пять, шесть, седьмь, осмь, девять, десять),* назва десяти десятків (*сьто*), тисячі *(тьма)* тощо. Це прості числа. Назви інших числівників були комбінацією простих чисел (*одинь на десяте, дъвѣ, сътѣ*).

За граматичними ознаками числівники першого десятка поділяли на дві групи:

1. Одинь, дъва, трик, четыре, які були близькими до прикметників. Числівник *одинь* (*єднинь*) вважають слов'янським новотвором, який засвідчує закономірну зміну початкового [je] на [o]. Питання його походження й структури залишається актуальним. Деякі вчені в етимологічних дослідженнях в ньому виокремлюють корінь займенникового походження йед- та суфікс -ьнь. У праслов'янській мові був ще один числівник —

-инь із значенням «один», що зберігся, наприклад, у старослов'янізмах *ин-о-рогь* (однорогий), *ин-окь* (чернець-одинак). Під його впливом змінилася суфіксальна частина числівника *одинь* у називному відмінку однини. Сучасний український дослідник Валентин Таранець зауважив: «...в глибоку давнину морфологічні і силабемні одиниці співпадали у своїй часовій реалізації». У зв'язку з цим мовознавець у формі *edinъ* виділяє склади *e-di-nъ,* які репрезентували три морфеми. Він через певні фонетичні відтворення виводить числівник *один* із праслов'янського *k(w)i-,* одним із значень якого було «рука».

У давньоукраїнський період числівник *одинь* змінювався за родами, числами й відмінками за зразком вказівного займенника *тъ (та, то).*

	Чоловічий рід	**Середній рід**	**Жіночий рід**
Н.	*одинь*	*одьно (одино)*	*одьна (одина)*
Р.	*одьного (единого)*		*одьноѣ (одиноѣ)*
Д.	*одьному (одиному)*		*одьнои (одинои)*
З.	*одинъ*	*одно (одино)*	*одьну (одину)*
О.	*одьнѣмь (одинѣмь)*	*однимь*	*одьною (одиною)*
М.	*одьномь (одиномь)*		*одьнои (одинои)*

Зрідка функціонувала форма множини числівника *один,* але лише в поєднанні з іменниками, що мають тільки форму множини: *одними вороты* (Лаврентіївський літопис).

Українська мова не зберегла форми на зразок *одино,* за винятком називного і знахідного відмінків однини чоловічого роду *(один).*

Числівник *дъва* в давньоукраїнський період мав форму чоловічого роду *дъва* і спільну форму для середнього і жіночого роду *дъвѣ*; відмінювався лише в двоїні.

	Чоловічий рід	**Жіночий рід**	**Середній рід**
Н.	*дъва*	*дъвѣ*	*дъвѣ*
Р.		*дъвою (дьву)*	
Д.		*дъв'кма*	
З.	*дъва*	*дъв'к*	*дъвѣ*
О.		*дъв'кма*	
М.		*дъвою (дъву)*	

На думку деяких мовознавців (О. Шахматов), він колись відмінювався за іменним зразком, про що свідчить старо- і східнослов'янське закінчення родового і місце-

вого відмінків *дьву,* що зрідка трапляється в пам'ятках. Сучасний числівник *два (дві)* суттєво змінив стару парадигму під впливом числівників *три, чотири.* Такі форми зафіксовано з XIV ст.

Числівники *три, чотири* зараз відмінюються за одним зразком, хоча у мові давніх східних слов'ян вони мали різні парадигми: *три* відмінювався як іменники -І- основ, *чотири* — як іменники на приголосний у множині. У називному відмінку вони розрізнялися і за родами.

	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід
Н.	*триє*	*три*	*три*
Р.		*трии*	
Д.		*трьмъ*	
З.		*три*	
О.		*трьми*	
М.		*трьхъ*	

	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід
Н.	*четыре*	*четыри*	*четыри*
Р.		*четыръ*	
Д.		*четырьмъ*	
З.		*четыри*	
О.		*четырьми*	
М.		*четырьхъ*	

У процесі історичного розвитку ці числівники втратили родове розрізнення. Хоча старі форми родового відмінка ще траплялися у грамотах XIV ст., їх витіснили нові *трехъ, четырехъ,* що виникли під впливом місцевого відмінка (внутрішня аналогія). Давальний відмінок логічно продовжив давньоукраїнську форму. Орудний відмінок за аналогією до орудного відмінка числівника *дьва* набув форми *трема, четыръма* (сучасні *трьома, чотирма* (з XIV ст.)).

2. Пять, шесть, седьмь, осмь, девять, десять, які подібні до іменників. Числівники від *п'яти* до *дев'яти* в давньоукраїнський період відмінювалися за зразком іменників жіночого роду -ї- основ.

Н.	*шесть*
Р.	*шести*
Д.	*шести*
З.	*шесть*
О.	*шестью (-ию)*
М.	*шести*

Стара парадигма практично збережена (крім орудного відмінка, де з XVI—XVII ст. поширилося закінчення -ма (-ома) під впливом парадигми числівника *двома).* Проте з XVI—XVII ст. з'явилися нові форми родового, давального, місцевого відмінків: *шістьох — шістьом* за аналогією до числівників *два — чотири.* У сучасній українській мові форма *шістьох* поширилася і на знахідний відмінок, коли числівник поєднується з іменниками, що позначають назви істот.

Числівник *десять* в давньоукраїнських пам'ятках зафіксовано в однині, множині та двоїні. Причому для нього характерні паралельні закінчення, що зумовлено переходом його старого типу відмінювання за зразком основ на приголосний на новий — за аналогією до іменників -І- основ.

	Однина	**Множина**	**Двоїна**
Н.	*десять*	*десяте (-и)*	*десяти*
Р.	*десяти (-є)*	*десять (-ии)*	*десяту (-ию)*
Д.	*десяти*	*десятьмъ*	*десятьма*
З.	*десять*	*десяти (-є)*	*десяти*
О.	*десятью (-ию)*	*десяти (-ьми)*	*десятьма*
М.	*десяти (-є)*	*десятьхь*	*десяту (ию)*

У пам'ятках середньоукраїнської мови він функціонував самостійно у формі однини (Грамота 1386—1418 — *десять гривень).* Із XVI—XVII ст. під впливом числівників *два — чотири* з'явилися паралельні форми *десятьох — десятьом* і т. д. Так числівники від *п'ять* до *дев'ять* і *десять* об'єдналися в один тип відмінювання.

Числівники від одинадцяти до дев'ятнадцяти; двадцять, тридцять, від п'ятдесяти до вісімдесяти; назви сотень; дробові, збірні та порядкові мають характерні особливості творення.

Числівники другого десятка — від одинадцяти до дев'ятнадцяти. Ці числівники витворилися на основі морфологічних словосполучень: до назви одиниці за допомогою прийменника *на* приєдналася форма місцевого відмінка числівника *десять,* наприклад *одинь на десяте, три на десяте.* Перша частина словосполучення узгоджувалася з відповідними формами іменників *(дъва на десяте оученика).* Між компонентами такого слово-

сполучення могли стояти інші слова (напр., в Іпатіївському списку — *дъвою бо на десяте).*

У середньоукраїнський мовний період ці числівникові формули перетворилися на складні слова, що призвело до докорінних граматичних змін. Каталізатором перетворень була неекономність цих громіздких поєднань, у яких із часом наголос почав зміщуватися на серединний компонент *на.* Місцевий відмінок *десяте* змінився на знахідний — *десять,* який за втрати самостійного наголошення змінив свою фонетичну форму: *десять → дьсять → дсять → дцять.*

Коли числівники другого десятка були складеними, то при відмінюванні в них змінювалася лише перша частина: *одьного на десяте.* Перетворившись на складні слова, ці числові назви почали відмінюватися за зразком числівників *п'ять — дев'ять.*

Таких самих змін зазнали і числівники *дъва десяти* та *три десяте,* які, хоча в давньоукраїнський період і змінювалися в обох частинах, після об'єднання в одне слово почали відмінюватися в другій частині як числівник *п'ять.*

Процес утворення форм числівників *одинадцять — дев'ятнадцять* завершився ще в середньоукраїнський період: *ко одиннацати, двеманадцат, дванадцатма* тощо (Крехівський Апостол, 1560).

Числівники двадцять, тридцять, від п'ятдесяти до вісімдесяти. Ці числівники також утворилися зі складених числівникових формул, що виникли шляхом множення. Складалися вони з назв одиниць першого десятка, які вказували на кількість десятків, і слова «десять» у формі називного відмінка двоїни при числівнику *два* чи множини при числівниках *три, чотири: дъва десяти, три десяте, четыре десяте;* при числівниках *п'ять — вісім* слово «десять» стояло у формі родового відмінка множини: *пять десятъ, осмь десятъ.* Відмінювалися вони лише в першій частині. У середньоукраїнський період складені конструкції перетворилися на складні: *пятьдесять* (Грамота 1427). Під час перетворення складених форм на складні в цих числівниках відмінювалися обидві частини: *не оставить ли девяти десяти и девяти* (Луцьке євангеліє XIV ст.). У XV—XVI ст. перша частина втратила відмінювання, а друга —

в непрямих відмінках запозичила пізніше утворені закінчення числівника *десять: п'ятдесяти (-ьох)* і т. д.

Для передавання чотирьох десятків у слов'ян використовували складне слово *четыре десяте.* З XIII ст. у східнослов'янських пам'ятках почали вживати слово *сорок: сорокъ гривень.* Ця назва пов'язана з іменником сорок (сорочка, мішок). Із часом за словом закріпилося числове значення. У такому значенні вперше *сорок* у пам'ятках української мови засвідчене купчою П. Радціовського 1359 р.: *А купилъ панъ Петрашъ за сорок гривень.* Форма *сорок* закріпилася лише в східнослов'янських мовах.

Етимологія числівника *дев'яносто* не відома. В Остромировому євангелії, пам'ятках української мови до XVIII ст. відома інша форма — *девять десять.* В українських грамотах XIV ст., Іпатіївському літописі (XV ст.) зафіксовано форму *девѧносто,* в українських грамотах XIV ст. — тільки *дев'яносто.*

Більшість мовознавців уважає, що форма *дев'яносто,* до складу якої входять назви «дев'ять» і «сто», виникла шляхом контамінації (лат. contaminatio — змішування), але шлях її встановити важко. О. Потебня виводив її з давньої системи лічби шляхом віднімання одиниць від наступного десятка: *девян-о-сто* — дев'ять (десятків) від ста. На думку Ф. Ржиги, І. Ендзеліна і Л. Булаховського, числівник *дев'яносто* утворився із *«дев'ять до ста»,* де н — продукт дисиміляції під впливом *дев'ятнадцять.* Частина дослідників (Ф. Прусін, С. Станг, О. Трубачов) стверджує, що це спільнослов'янський діалектизм, який має відповідники в інших мовах.

Числівники *сорок* і *дев'яносто* відмінювали за зразком іменників середнього роду -б- основ: *о семи сорокѣхь, одиномь девяностомь.* В українській мові числівники *сорок, дев'яносто* в родовому, давальному, орудному відмінках мають флексію -а, хоча у граматиці Я. Головацького першої половини XIX ст. було подано форми однини і множини цих числівників.

Назви сотень. Числівник *сто* (*сѣто*) відповідає латинському centum. У давньоукраїнський період його відмінювали як іменник середнього роду на -б- основу, він мав форми однини, двоїни і множини.

	Однина	**Множина**	**Двоїна**
Н.	*сѣто*	*сѣта*	*сѣт'к*
Р.	*сѣта*	*сѣтъ*	*сѣтоу*
Д.	*сѣтоу*	*сѣтомъ*	*сѣтома*
З.	*сѣто*	*сѣта*	*сѣт'к*
О.	*сѣтъмъ*	*сѣты*	*сѣтома*
М.	*сѣт'к*	*сѣт'ѣхъ*	*сѣту*

Не тільки в пам'ятках давньоукраїнського періоду трапляються давні форми числівника *сѣто,* а й у пізній середньоукраїнський мовний період витриманої системи його відмінювання не було. Так, ще й у Т. Шевченка зафіксовано форму двоїни орудного відмінка у значенні множини: *То город із стома церквами.* Зрідка в усному діалектному мовленні старі форми непрямих відмінків побутують і сьогодні *(стах, стома* і под.).

Складні числівники від *двохсот* до *дев'ятисот* у давньоукраїнській мові творили способом множення. До складу числівникової назви входила назва одиниці, яка вказувала на кількість сотень, і слово «сѣто» в називному відмінку двоїни у числівнику *дъв'ксѣт'к,* називному відмінку множини у числівниках *три сѣта, четыри сѣта,* родовому відмінку множини у числівниках *пять сѣтъ, шесть сѣтъ, семь сѣтъ, осмь сѣтъ, девять сѣтъ.* Отже, це були складені морфологічні форми, у непрямих відмінках яких здебільшого змінювалися обидві частини: *двема сты копами грошей, чотирма стами.* Із часом вони злилися в одне слово і перетворилися на складні назви сотень. Так, у пам'ятках XIV ст. часто трапляються однослівні назви сотень: *двісті, триста, четыриста* (грамоти XIV ст.). Відмінювання в обох частинах складних назв сотень є нормою і в сучасній українській літературній мові.

Для передавання складених числівників, що означали одиниці різного підпорядкування (десятки й одиниці; сотні, десятки й одиниці тощо), в давньоукраїнській мові слугували сполучення відповідних числівників, компоненти яких були пов'язані сурядним зв'язком і розташовані в порядку спадної кількісної ознаки. Тобто до назв більших чисел приєднувалися назви менших чисел, часто за допомогою єднальних сполучників *и, та, да: не отдано двадцяти и шести коней.* Такі сполучення були поширені і в середньоукраїнській мові, про що свідчать пам'ятки XIV—XVII ст.: *продали єсмо... за*

пѧтьсотъ копъ грошей и за шестдесѧть копъ грошеи (Грамота 1489). Уживання сполучника *і* в таких конструкціях є характерною ознакою сучасних болгарської та сербської мов. Українська мова успадкувала від попередніх епох спосіб вираження складених кількісних понять за допомогою синтаксичних сурядних словосполучень, але без сполучників.

Зрідка в пам'ятках української мови XIV—XVII ст. трапляються числівникові формули, які вказують на наявність в українців способу лічити сотнями: *тринадцять сот* (1300), *дванадцять сот* (1200) (грамоти 1386—1418). У літературній мові такий спосіб лічби є периферійним.

У пам'ятках середньоукраїнського мовного періоду інколи використовували числівникові формули, у яких вираження складених величин здійснювали способом віднімання одиниць від десятків або сотень: *лѣтъ тисяча и четыриста без одного лѣта* (грамота XIV ст.). Сучасна літературна мова цей спосіб передавання величин не зберегла.

Дробові, збірні та порядкові числівники. Для вираження дробових понять давні українці вживали іменники з кількісним значенням: *полъ, треть (третина), четверть (чєть, четвертина), пятина, осьмина, десятина.* Вони функціонували в українській мові до XVIII ст., деякими з них *(третина, четвертина)* послуговуються й нині.

На позначення величини, що складалася з цілого й половини, в найдавніших пам'ятках фіксували сполучення слова «полъ» із числівником, який називав число, половина якого передавалася: *полъ третя* — 2,5, *полъ третя сьта* (250), *полъ шеста десяте* (55). Такі комбінації ще наявні в пам'ятках XVIII ст. У літературній мові збережено лише *півтора (-и), півтораста.*

У давніх українських пам'ятках при парних і множинних назвах вживали числівники *дъвои, дъвое, дъвою, обои, обое, обоя, трои, троя, четвертъ, четверо, четвера, пятеръ* та інші зі значенням «подвійний», «потрійний» тощо. Оскільки вони мали вузьку сферу використання, то в східнослов'янських мовах зникли рано. Стійкішими виявилися форми називного і знахідного відмінків однини середнього роду *дъвое, обое, трое, четверо* і т. д., які є і в сучасній українській мові. Від них походять прислівники *надвоє, натроє* тощо.

Числівник *обидва (-і)* утворений від основи збірного *оба* і кількісного *два.* Уперше в писемній пам'ятці його зафіксовано в XIV ст.: *за оба-два разы* (Грамота 1388).

Форми із суфіксами -к (о), -ечк (о) належать до пізніших новотворів: *четвірко, двійко, троєчко.*

Історія граматичних форм порядкових числівників української мови подібна до історії становлення прикметників, оскільки вони теж мали членні й нечленні форми, в реченні виконували функцію означення й узгоджувалися з іменниками в роді, числі та відмінку. Із часом вони втратили короткі форми, родове розрізнення в множині. Форми жіночого та середнього роду зазнали стягнення.

Давньоукраїнський числівник *пьрвъ, пьрво, пьрва* утворився від іменника пьрв із значенням «передній». Сучасний український числівник *перший* походить від форми прикметника вищого ступеня *пьрв-ьш-ий.* Він з'явився тільки в пам'ятках кінця XV ст., відтак — у Пересопницькому євангелії. З XVIII ст. ця форма стала панівною.

Зі значенням «другий» у найдавніших пам'ятках уживали числівники *вьторъ* і частіше *другий.* Числівник *третій* виник із давньоукраїнського *третьи,* що витворився із числівникової основи *треть.* Так відбувалося і формування порядкових числівників від *п'ятий* до *дев'ятий.*

Порядкові числівники, що виникали від складених числівникових основ, *одинадцятий — дев'ятнадцятий* у першій частині словосполучення мали порядковий числівник, другій — сталий вираз «на десяте»: *пьрвъ на десяте* тощо. Коли виникли складні числівники на -дцять, з'явилися порядкові числівники на зразок *первого на дцатого лѣта* (Грамота 1411), *семогонадцять дня* (Літопис Самовидця). Лише до XVII ст. почали функціонувати сучасні порядкові числівники від кількісних на -дцять (у Полтавському акті XVIII ст. — *з розделу чотирнадцатого).*

Від утворених способом множення складених числівників від *двадцяти* до *дев'яноста* і від *двохсот* до *дев'ятисот* порядкові числівники формувались так, що все словосполучення отримувало порядкову форму: *дъвадесятьнъ, девятъдесятьнъ* чи *дъвадесять, девятьдесять.* Такі числівники переважали в пам'ятках

XIV—XVII ст. Сучасна українська мова зберігає цей структурний принцип у числівниках, що походили від десятків (*тридцятий*), але порядкові числівники від сотень, тисяч і вище утворюються вже від родового відмінка в першій частині із додаванням -сотий, -тисячний у другій — *п'ятитисячний п'ятисотий.* Форм із давнім суфіксом -ьн сучасна мова не використовує.

Складені порядкові числівники староукраїнської мови мали форму сурядного поєднання, як правило, за допомогою сполучника і простих та складних порядкових числівників: *шестьдесятьное и девятое літо.* Проте вже в середньоукраїнський період порядковим був лише останній числівник словосполучення: *року... тысеча шесть сотъ тридцать третего* (Міські книги Київського воеводства, 1633).

Отже, історія української мови фіксує процеси оформлення числівника в окремий лексико-граматичний клас слів, які виявилися в утраті граматичних категорій роду й числа, уніфікації відмінкових форм, витворенні власної словотвірної системи.

Формування системи дієслівних форм у процесі становлення граматичної системи української мови

Предметні характеристики можуть бути виявлені у кількох планах: статичні ознаки або належність виражають іменники та прикметники, кількість і порядок — числівники, динамічні ознаки — дієслова.

Дієслово *— змінна, повнозначна частина мови, що об'єднує слова зі значенням дії або стану предмета як процесу й оформляє його граматичними категоріями виду, перехідності-неперехідності, стану, способу, часу, особи.*

Більшість давньоукраїнських дієслів між коренем і флексією мала тематичний голосний. Їхні особові закінчення приєднувалися не безпосередньо до кореня, а до цього сполучного голосного. Оскільки тематичних голосних було небагато, це дає змогу поділити всі дієслова за тематичними показниками в основах теперішнього часу на чотири тематичні класи і один нетематичний (він об'єднував тільки 5 дієслів, у яких закінчення приєднувалося безпосередньо до кореня):

1) I клас — дієслова на -е- (-о-): *нєс-є-ши; *nes-o-nti;*
2) II клас — дієслова на -не- (-но-): *съх-нє-ши; *sъх-no-nti;*

3) III клас — дієслова на -je- (-jo-): *зна-ѥ-ши; *zna-jo-ntь;*

4) IV клас — дієслова на -і-: *хвал-и-ши; *xval-i-ntь;*

5) V клас — нетематичні дієслова *ѥсмь, ѣмь, вѣмь, дамь, имамь.*

Від основ теперішнього часу утворилися особові форми дійсного способу (теперішній і простий майбутній час) і наказового, а також активні і пасивні дієприкметники теперішнього часу.

За основою інфінітива дієслова поділяють на такі класи:

1) І клас — безсуфіксні дієслова: *зна-ти, вез-ти*;

2) II клас — дієслова із суфіксом -ну-: *вꙗ-ну-ти, съхну-ти;*

3) III клас — дієслова із суфіксами -ѣ-та -а- < -ѣ- після постійно м'яких: *веліти, кричати;*

4) IV клас — дієслова із суфіксом -і-: *хвалити, ходи-ти;*

5) V клас — дієслова із суфіксом -а- (крім тих, що належать до III класу): *пис-а-ти, лѣт-а-ти*;

6) VI клас — дієслова із суфіксами -ова-, -єва-: *милова-ти, врач-єва-ти.*

Від них утворилися аорист, імперфект, активні і пасивні дієприкметники минулого часу, а також інфінітив і супін.

Жодна з частин мови не зазнала таких значних змін, які відбулися в дієслівній системі української мови протягом її історичного розвитку (табл. 3.2).

Отже, в праслов'янській мові особові форми переважали, оскільки дієслова всіх способів могли змінюватися за особами. У сучасній українській мові цю здатність зберегли дієслова теперішнього і майбутнього часу дійсного способу і форми наказового способу. Минулий час і ірреальну дію, можливу за певних умов, передають за допомогою родових форм, які змінюються за числами та родами в однині.

Категорія особи виражає відношення дії і її суб'єкта до особи, мовця. Вона була характерною і для дієслів давніх часів, виявлялася через розрізнення форм 1-ї, 2-ї і 3-ї особи однини, множини та двоїни в давньоукраїнський період; однини та множини в сучасній українській мові. Проте дієслова наказового способу мали усічену особову парадигму: в однині — форми 2-ї і 3-ї особи, множині і двоїні — 1-ї і 2-ї.

Таблиця 3.2

Історичні зміни форм особових і неособових дієслів

Протоукраїнські говори	Сучасна українська мова
Особові дієслова (Verbum finitum)	
Дієслова дійсного способу мають: — теперішній час; — минулий час (аорист, імперфект, перфект, плюсквамперфект); — майбутній час (простий і два складені)	Дієслова дійсного с пособу мають: — теперішній час; — минулий час (дві родові форми); — майбутній час (проста, складна, складена форми)
Дієслова умовного способу	Дієсловам умовного способу властива родова форма
Дієслова наказового способу	Дієслова наказового способу
Неособові дієслова (Verbum infinitum)	
Дієприкметник	Дієприкметник
	Дієприслівник
	Безособові форми на -но, -то
Інфінітив	Інфінітив
Супін	

Категорія способу виявляє відношення названої дієсловом дії до дійсності. У сучасній українській мові розрізняють дійсний, наказовий і умовний способи дієслів.

Дійсний спосіб. Дієслова дійсного способу передають дію, яка виявляється в її зв'язку з моментом мовлення. Тому для них однією з визначальних є категорія часу.

Категорія часу виражає відношення дії або стану до моменту мовлення чи іншої дії або стану. У писемних пам'ятках наявні дієслова теперішнього, минулого (чотири форми) і майбутнього (три форми) часу.

Форми теперішнього часу. Вони означали дію, яка відбувалася в момент мовлення. Особові форми дієслова теперішнього часу утворювалися приєднанням до основи теперішнього часу (тематичної чи атематичної) особових закінчень 1-ї, 2-ї, 3-ї особи однини, двоїни чи множини.

	I кл.	II кл.	III кл.	IV кл.	V кл.
			Однина		
1 ос.	*несу*	*съхну*	*знаю*	*хвалю*	*ѥсмь*
2 ос.	*несеши* (*-шь*)	*съхнєши* (*-шь*)	*знаєши* (*-шь*)	*хвалиши* (*шь*)	*кси*
3 ос.	*несеть*	*съхнєть*	*знаєть*	*хвалить*	*ѥсть*
			Множина		
1 ос.	*несемъ*	*съхнемъ*	*знаємъ*	*хвалимъ*	*кмъ*
2 ос.	*несете*	*съхнете*	*знаєте*	*хвалите*	*ѥсте*
3 ос.	*несуть*	*съхнуть*	*знають*	*хвалять*	*суть*
			Двоїна		
1 ос.	*несевѣ*	*съхневѣ*	*знаєві*	*хваливѣ*	*ѥсвѣ*
2 ос.	*несета*	*съхнета*	*знаєта*	*хвалита*	*ѥста*
3 ос.	*несета*	*съхнета*	*знаєта*	*хвалита*	*ѥста*

У процесі історичного становлення української мови в парадигмі дієслів теперішнього часу відбулися такі зміни:

1. Зникла форма двоїни (зрідка трапляється в пам'ятках до XIV ст.).

2. Для другої особи однини в XI—XII ст. були характерні форми тільки на -ши (напр., в Остромировому євангелії: *наречеши сѧ, твориши, слышиши*). Ці форми нормативні для живої мови тогочасних слов'ян. Із часом флексія -ши перейшла у -шь, де кінцевий голосний спершу мав певне звукове значення, а із занепадом редукованого літера ь ще певний час позначала м'якість кінцевого шиплячого. Унаслідок депалаталізації в пам'ятках української мови XVI—XVII ст. флексія 2-ї особи перетворилась на -шъ або -ш. У сучасній українській мові дієслова тематичних класів закінчуються на -ш: *читаєш, пишеш., робиш, мудруєш.*

Тільки три атематичні, або архаїчні (давніші від тематичних), дієслова зберігають старе закінчення -и в 2-й особі однини: у теперішньому часі *їси,* у майбутньому — *даси* і в похідних від *вѣси: відповіси, розповіси, оповіси* тощо.

3. 3-тя особа однини мала форму на -ть, яка була поширена в дієсловах усіх класів. Сучасні форми без -ть *(пише, знає)* стали нормою для дієслів I дієвідміни. Вони зрідка траплялися у пам'ятках XIV—XV ст.: *имак* (1418), *буде* (1400). Старе закінчення -ть збереглось тільки в дієсловах IV класу, що утворили нинішню другу відміну: *робить, носить, водить* та дієсловах архаїч-

ної дієвідміни (атематичних): *їсть, відповість, дасть, єсть (є).*

4. У 1-й особі множини східнослов'янські пам'ятки засвідчують флексію -мъ, діалектні закінчення -мы, -мо, -ме: *читаемъ, ходимъ, дамы, чинимы, проливаиме, просиме.* У сучасній українській літературній мові нормативним є закінчення -мо, хоча зрідка вживають і форми на -м: *читаємо — читаєм, пишемо — пишем.* Форми на -мо почали переважати у власне українських текстах приблизно з XIV—XV ст. Часто вони наголошені і є рефлексами старих форм на -мо, зокрема й атематичних дієслів: *їмо, дамо, розповімо.*

5. Атематичні дієслова зазнали значних змін:

— *кєсмь* втратило всі особові форми, залишилась лише форма *є*;

— *дамь* почали вживати лише із значенням майбутнього часу, а для передавання теперішнього утворили аналогічні форми до тематичних дієслів III класу: *даю, даєш, дає, даємо, даєте, дають;*

— *имѣмь* (*-имамь-*) перейшло до тематичного типу відмінювання: *маю, маєш., має, маємо, маєте, мають;*

— *вѣмь* як самостійну лексичну одиницю перестали вживати, вона функціонувала лише в похідних словах: *доповім, відповім, розповім.*

Отже, старі закінчення збережено тільки трьома атематичними дієсловами *їм, дам, ...вім (доповім),* хоча форми теперішнього часу від *дати* й *...вісти* стали передавати майбутній час.

А. Мейє наголошував, що в системі дієслівної словозміни відбулися кардинальні зміни, «із двох великих типів слов'янської словозміни, тематичної і нетематичної, слов'янські мови добре зберегли тільки перший».

6. Відбулося перегрупування дієслів за особливостями їх зміни: тематичне поступилося групуванню за флексіями (дієвідмінами): у I дієвідміну об'єдналися дієслова I—III класів, другу — старого IV класу.

Форми минулого часу. Минулий час передавав дію, яка завершилася до моменту мовлення або іншої минулої дії. У зв'язку з недорозвинутістю категорії виду категорія часу перебирала на себе значення завершеності-незавершеності дії, яка з розвитком значень доконаного та недоконаного виду була закріплена за видовими формами.

Система форм минулого часу була успадкована східнослов'янськими мовами з праслов'янської і об'єднувала чотири різновиди: прості — аорист, імперфект; складені — перфект, плюсквамперфект.

Аорист *(грец. aoristos, букв. — неозначений) — проста форма минулого часу, яка виражала єдину, моментальну або тривалу нерозчленовану дію, що відбувалася в минулому.*

У східнослов'янських діалектах, як і праслов'янській мові, функціонувало два види аориста:

1) простий, що вийшов з ужитку ще до появи писемних пам'яток і зрідка траплявся в копіях старослов'янських оригіналів (Остромировому та Архангельському євангеліях);

2) сигматичний, який утворювався від основи інфінітива додаванням суфікса -х- (походить від σ — сигма), якщо вона закінчувалася на голосний *(чита (-ти) + -хъ- > читахъ),* та вставного -о- + -хъ з основою на приголосний: *нес (-ти) + о-хъ > несохъ.* Причому у формах аориста перед суфіксом зафіксована давня основа, яка була ще до фонетичних змін (ст < dt, тт): *вести — ведохъ, плести — плєтохъ, печи — пекохъ.*

Суфікс -х- наявний у 1-й особі всіх чисел, в інших особових формах він змінювався на -с- та -ш-:

	Однина	Множина	Двоїна
1 ос.	*ходихъ*	*ходихомъ*	*ходиховѣ*
2 ос.	*ходи*	*ходисте*	*ходиста*
3 ос.	*ходи*	*ходиша*	*ходиста*

А. Мейє зауважував: «...Поняття про стародавній аорист — це не поняття про якийсь відтінок минулого часу, а поняття про дію саму по собі, про дію, що тривала, але яка розглядається в своїй сукупності без спеціального вираження тривалості».

Імперфект *(лат. imperfectus — незакінчений, недоконаний) — проста форма минулого часу, що виражала дію в минулому, тривалу і не обмежену в часі, а також дію повторювану.*

Імперфект творився від дієслів зі значенням тривалої, необмеженої дії суфіксальним способом, додаванням суфіксів: -ахъ до основи інфінітива на -а-, -ѣ- *(писаахъ, видѣахъ)*; -ѣахъ до основи інфінітива (зрідка — теперішнього часу) в інших випадках (*вѣд + ѣахъ*). При цьому кінцеві [г], [к], [х] перед ѣ змінювалися на [ж], [ч], [ш] *(печаахъ, можаахъ).*

У східнослов'янських мовах такі форми імперфекта використовували рідко, частіше послуговувалися формами на -яахъ, що виникли із -ѣахъ унаслідок асиміляції ѣ в а: *несѣахъ, несяхъ.* Проте й такі форми імперфекта не були властиві живій мові східних слов'ян дописемного періоду: вже в найдавніших пам'ятках вживали форми на -ахь, -яхь, поширені в живій мові *(видяхъ, хваляхъ, зъвахъ).*

Засвідчено таку парадигму дієслів у формі імперфекта:

	Однина	Множина	Двоїна
1 ос.	*можахъ*	*можахомъ*	*можахові*
2 ос.	*можашє*	*можастє (-шете)*	*можаста (шета)*
3 ос.	*можашє*	*можаху*	*можаста (-шета)*

Форми імперфекта в пам'ятках старокиївського періоду часто вживали при специфікації головної дії, вираженої аористом, отже, вони означали минулу дію, яка супроводжувала іншу минулу дію. При цьому імперфект використовували, лише коли дія, виражена ним, була тривалою. Наприклад, у «Повісті минулих літ»: «*И **выиде** Олегъ на брегъ, и воевати нача, и много убииства **сотвори** около града грекомъ, и многы палаты, и пожгоша церкви. А их же **имаху** плѣнникыовѣхъ **посекаху,** другие же **мучаху**, иныя же **растреляху,** а другыя в море **вметаху.** и ина много **творяху** русь грекомъ, елико же ратнии творять*».

Перфект *(лат. perfectus — завершений) — складена форма минулого часу, яка означала наявний стан, що виникунаслідок минулої дії.*

У перфекті поєднуються значення минулого й теперішнього часу. Він складався з активного дієприкметника минулого часу на -лъ (-ла, -ло) (передає реальне значення із вказівкою на минулу дію) та дієслова *быти* в теперішньому часі (виконує граматичну функцію із вказівкою на особу).

Пам'ятки дають змогу відтворити таку парадигму перфекта:

	Однина	Множина	Двоїна
1 ос.	*ходилъ (-ла, -ло) ксмъ*	*ходили (-ла, -лы) ксмъ*	*ходила (-лѣ, -лѣ) ксві*
2 ос.	*ходилъ (-ла, -ло) кси*	*ходили (-ла, -лы) кстє*	*ходила (-лі, -лі) ѥста*
3 ос.	*ходилъ (-ла, -ло) ксть*	*ходили (-ла, -лы) суть*	*ходила (-лі, -лѣ) ѥста*

У реченні допоміжне дієслово могли вживати і перед дієприкметником, і після нього: *...дали єсмо сюю ношу...* (Грамота 1429); *...там же єсмо... ожидали* (Актова книга Житомирського міського уряду, 1583).

Плюсквамперфект *(лат. Plusquamperfectum, букв. — більше ніж закінчене) — аналітична форма минулого часу, що означала передминулу дію, що відбулася раніше іншої минулої дії.*

Плюсквамперфект утворювали дієприкметник на -лъ (-ла, -ло) (носій реальної дії) та імперфект (пізніше перфект) дієслова *быти* (показник особи і часу).

У пам'ятках фіксують такі форми плюсквамперфекта:

	Однина	Множина	Двоїна
1 ос.	*читалъ (-о, -а) бѣхъ*	*читали (-ы) бѣхомъ*	*читала (-ѣ, -ѣ) бѣховѣ*
2 ос.	*читалъ (-а) бѣше*	*читали (-а, -ы) бѣстє*	*читала (-ѣ, -і) бѣста*
3 ос.	*читалъ (-о, -а) бѣше (-ть)*	*читали (-а, -ы) бѣху (-ть)*	*читала (-ѣ, -ѣ) бѣста*

Оскільки імперфект рано занепав у східнослов'янських мовах, його в структурі плюсквамперфекта змінив перфект:

Однина

1 ос. *читалъ (-ла, -ло) былъ (-ла, -ло) ксмъ*
2 ос. *читалъ (-ла, -ло) былъ (-ла, -ло) кси*
3 ос. *читалъ (-ла, -ло) былъ (-ла, -ло) кстъ*

Множина

1 ос. *читали (-ла, -лы) были (-ла, -лы) ксмъ*
2 ос. *читали (-ла, -лы) были (-ла, -лы) кстє*
3 ос. *читали (-ла, -лы) были (-ла, -лы) суть*

Двоїна

1 ос. *читала (-ѣ, -ѣ) была (-ѣ, -ѣ) квѣ*
2 ос. *читала (-ѣ, -ѣ) была (-ѣ, -ѣ) кста*
3 ос. *читала (-ѣ, -ѣ) была (-ѣ, -ѣ) кста*

Упродовж писемного періоду розвитку української мови суттєво змінилося вираження значення минулого часу. Каталізатором докорінної перебудови системи минулого часу був розвиток нової видової категорії, яка розрізняла завершену й незавершену дії. Ця розрізненість — характерна ознака аориста та імперфекта: аорист посилив свої зв'язки з основами доконаного виду (*повєдохъ*), імперфект — з основою недоконаного *(даху,*

живѣхуˇ). Коли основними виразниками доконаності стали префікси, аорист та імперфект перетворилися на надлишкові в морфологічній системі, бо їхні основи і закінчення вже не виражали необхідних значень тривалості — завершеності.

Першим став занепадати імперфект. Він зник приблизно наприкінці XII—XIII ст. У «Руській правді» форми імперфекта вже відсутні. Немає їх і в українських грамотах XIV—XV ст., але вони зрідка трапляються в книжній українській мові XVI—XVII ст. як засіб стилізації під старослов'янську мову.

Аорист теж став надлишковим як особова форма: його закінчення не були важливим показником доконаності — цю функцію почали виконувати префікси. Він залишився довше лише тому, що міг утворюватися від основ префіксальних дієслів (зі значенням доконаності) і непрефіксальних (зі значенням недоконаності). Аорист в українській мові функціонував до XIV—XV ст.: часто в літописах і оригінальних творах розповідного жанру, перекладних церковних пам'ятках, рідко — у грамотах, «Руській правді». Наприклад, у Новгородських грамотах (1262—1263) є форми аориста: *отложихомъ, поставихомъ,* у Мстиславовій (1130) та Смоленській грамотах (1229) — немає жодної форми аориста. Вважають, що в живій мові східних слов'ян аориста в XIII ст. уже не було. О. Соболевський стверджував, що його форм не вживали відразу після XIV ст.

У сучасній українській літературній мові є лише залишки аориста — частки *би, б* та друга частина у сполучниках *щоб, якби, аби* тощо. Аорист зберігся з деякими видозмінами в сербській та болгарській мовах.

Перфект, який можна було творити від основ із значенням завершеної — незавершеної дії, після занепаду аориста та імперфекта став основним засобом вираження минулої дії, але без додаткових значень. Зміна в значенні призвела і до видозміни форми із аналітичної — на просту через утрату допоміжного дієслова.

Форми перфекта без допоміжного дієслова зафіксовано в пам'ятках XI ст. (напр., напис на Тмутараканському камені: *Глебъ кнѧзьмѣрил море по льду).* Спершу допоміжне дієслово зникло в 3-й особі, коли підмет (іменник) називав діючу особу й за функцією дорівнював займеннику онъ (она, оно).

Відтак відбувся процес ширшого використання займенника у функції підмета, тому допоміжне дієслово почало зникати і в інших особах. Так, із двослівної складеної морфологічної форми залишився один компонент — колишній дієприкметник, який утратив свої визначальні іменні ознаки (передусім передавати ознаку за дією), але зберіг значення минулості, роду й числа. Тому сучасні дієслова минулого часу є не особовою, а родовою формою, тобто змінюються за родами і числами. У пам'ятках XIV—XVII ст. вже переважають прості форми перфекта.

Плюсквамперфект теж витіснявся перфектом, зазнаючи опрощення: пам'ятки XIII ст. фіксують «неповний» плюсквамперфект: *былъ уставилъ, былъ створилъ* («Руська правда»). У Крехівському Апостолі (1560) форм плюсквамперфекта багато, причому всі вони без допоміжних дієслів: *осадилъ былъ сторожею, вѣтръ былъ кораблю порвалъ.* Із цих форм утворилася сучасна форма давноминулого часу: *читав був, ходив був, приїхав був.*

В українському мовознавстві немає єдиної думки щодо місця давноминулого часу в системі часових форм дієслова. Так, український мовознавець Віталій Русанівський уважає, що для дієслова української мови в дійсному способі характерні чотири часові форми: теперішнього, минулого, давноминулого і майбутнього часу. Проте більшість дослідників дотримується думки, що давноминулий час — це тільки одна з форм вираження минулості. Вона певною мірою вирізняється значенням (передає дію, що стосується далекого минулого, чи минулу дію, перервану іншою минулою дією) і структурно (це аналітична форма, яка складається з допоміжного дієслова — носія граматичного значення *бути* у формі минулого часу *був* (-ла, -ло, -ли) та основного дієслова, що є носієм лексичного значення, у формі минулого часу). Форми давноминулого часу мають стилістично обмежене функціонування: їх вживають у розмовному, художньому стилях української літературної мови, зрідка — у публіцистиці.

Форми майбутнього часу. У давньоукраїнський період було три форми майбутнього часу:

1. Простий майбутній час. Він утворювався від основ теперішнього часу дієслів доконаного виду шляхом додавання особових закінчень, омонімічних особовим за-

кінченням теперішнього часу: *сътворити — сътворю, потекти — потєчєть, принести — принесешь.*

Особові форми теперішнього і простого майбутнього часу збігалися, але різнилися граматичним значенням часу (теперішній — майбутній) і виду (доконаний вид мали дієслова майбутнього часу, недоконаний був властивий дієсловам теперішнього часу). Наприклад, теперішній час *идеть* — майбутній час *приидеть,* теперішній час *несеть* — майбутній час *принесешь.*

Історично простий майбутній час може походити від теперішнього: коли значення доконаності-недоконаності ще не сформувалося і префікси не утвердилися як носії видового значення, основи теперішнього часу передавали і теперішню, і майбутню дії, а префікси слугували виразниками «майбутності».

У пам'ятках старокиївського періоду зафіксовано випадки двозначності теперішнього часу: *А Днѣпръ втьчєть в Понѣтьскоморє* (*втьчєть* — форма майбутнього часу, що передає значення теперішнього); *...вдаимысм печенѣгомъ, да кого живмть, кого ли оумєртвлмть (живлть* — форма теперішнього часу в значенні майбутнього).

Із часом особові форми від дієслів доконаного виду закріпилися за майбутнім часом і стали основою його простого різновиду. Це відбулося приблизно в XIV ст., коли остаточно розрізнилися доконаний і недоконаний вид. У сучасній українській літературній мові це нормативні форми на зразок *прийду ← прийти, прочитаю ← ← прочитати, скажу ← сказати.*

2. І майбутній час. Він складався з допоміжних дієслів *хотѣти, начати, имати, стати* в особових формах теперішнього часу (вказували на час, особу, число), що мали значення майбутнього часу, та інфінітива (реальне дієслівне значення): *начьну писати, хочєть быти, иметь держати спорь.*

Дієслова І майбутнього часу змінювалися за особами так:

	Однина	Множина	Двоїна
1 ос.	*хочю писати*	*хочємъ писати*	*хочєвѣ писати*
2 ос.	*хочеши (шь) писати*	*хочете писати*	*хочєта писати*
3 ос.	*хочуть писати*	*хочуть писати*	*хочєта писати*

Найчастіше в структурі І майбутнього часу вживали допоміжні дієслова *начьну (почьну), иму*; значно рідше — *хочю, стану*. Дієслово *бути (буду* та інші особові форми) не використовували як допоміжне в структурі І майбутнього. У період існування спільнослов'янської мови, як і в перші століття після її розпаду, форми недоконаного виду типу *буду писати* не були властиві слов'янським мовам. Вони сформувалися приблизно в XI—XII ст., послідовно послуговувались ними в українських грамотах XIV—XV ст. (у пам'ятках російської мови — тільки з XVI—XVII ст.). Поява форми з допоміжним дієсловом *бути* і зникнення старих конструкцій І майбутнього часу зумовлені тим, що: дієслово *буду* найменше зберігає своє реальне дієслівне значення; форма *буду* спеціалізовано передає «майбутність» (теп. час *єсмь...*); її вживали у II майбутньому часі, тобто вона була функціонально закріпленою за майбутнім часом; інші допоміжні дієслова, які використовували в І майбутньому, зберігали реальне дієслівне значення (початку, бажання дії тощо).

Отже, в українській мові складена форма майбутнього часу, що утворилася з допомогою дієслова *буду (будеш, буде, будемо, будете, будуть)* та інфінітива, є основною для дієслів недоконаного виду. Вона сформувалася наприкінці XII ст.

Поширеною в давньоукраїнських пам'ятках XI—XIV ст. була аналітична форма І майбутнього часу, що утворювалася з допомогою дієслова *иму*: *имуть имѣти*; *заставити имакми*. Приклади свідчать, що допоміжне дієслово *иму* могло стояти у пре- і постпозиції до інфінітива. Воно виявилося найстійкішим з усіх допоміжних дієслів *(начати, хотѣти, стати),* які втратили здатність виражати «майбутність». У пам'ятках XIV—XV ст. представлені лише аналітичні форми І майбутнього часу: *имуть давати* (Грамота 1375), *имуть ворожити* (Грамота 1456). Однак ще у XII ст. зафіксовано одиничний випадок опускання початкового *и* в допоміжному дієслові: *из'ѣдатимать*. Із другої половини XV до початку XVI ст. це стало звичайним явищем: *мочьлимъ, увести маємо, маємъ зносити*.

Із часом допоміжне дієслово закріпилося в постпозиції, відбулось опускання *и*; *-му, -мешь* і т. д. остаточно злилися з інфінітивною основою: *иму ходити, ходити иму → ходити иму → ходити (и)му → ходитиму*.

Синтетична форма І майбутнього часу зафіксована у другій половині XVI ст.: *битиму* (1561), *ночоватимуть* (1577). У живому мовленні вона вже функціонувала і в XV ст. У сучасній українській літературній мові — це складна форма майбутнього часу недоконаного виду, що є однією з морфологічних особливостей української мови. Вона втратила первісне додаткове значення починальності, повинності і є широковживаною: *читатиму, писатиму, милуватимуся, усміхатимуся.*

Подібне творення майбутнього часу є в сербській мові, де допоміжним дієсловом слугує *хтети*: *хвалићемо, хвалићете* і т.д.; в південнобілоруському говорі: *робицьму, робицьме.*

3. II майбутній час. Структурно він складався з активного дієприкметника на -лъ (-ла, -ло) і дієслова *бути* (у майбутньому часі). Його використовували у підрядних реченнях, оскільки II майбутній виражав відносний час: *А кто боудеть началъ, тому* ***платити*** **60** *коунъ* («Руська правда»).

Цей час також називають передмайбутнім, бо він має значення майбутньої дії, яка передувала іншій майбутній, і майбутньої дії без відтінку тривалості, протікання якої в майбутньому обмежувалося, переривалося іншою, теж майбутньою дією.

У старокиївських пам'ятках II майбутнім часом послуговувалися часто, в українських грамотах XIV—XV ст. його зафіксовано один раз. Зараз II майбутній активно використовують у південно-західних українських говорах: *будеш писала, будеш ходив.*

Умовний спосіб. Староукраїнські пам'ятки засвідчують давні слов'янські форми умовного способу, утворені сполученням активного дієприкметника минулого часу на -лъ (-ло, -ла) з аористом дієслова *быти: ходилъ быхъ, читалъ быхъ.*

Умовний спосіб мав таку парадигму:

	Однина
1 ос.	*ходилъ (-ла, -ло) быхъ*
2 ос.	*ходилъ (-ла, -ло) бы*
3 ос.	*ходилъ (-ла, -ло) бы*
	Множина
1 ос.	*ходили (-лы, -ла) быхомъ*
2 ос.	*ходили (-лы, -ла) бысте*
3 ос.	*ходили (-лы, -ла) быста*

Двоїна

1 ос.	*ходила (-лі, -лѣ) быховѣ*
2 ос.	*ходила (-лѣ, -лі) быста*
3 ос.	*ходила (-лі, -лі) быста*

Дієслова умовного способу найчастіше вживали в складнопідрядному реченні з підрядного частиною умови. Форми умовного способу функціонували здебільшого в обох частинах умовного речення, акцентуючи на постійності, сталості, позачасовості ситуації (напр., у Синайському патерику: *аще бо онъ не кр(с)тилъ бы насъ. то нынѣ были быхомъ в прельсти дыавола).* Однак дієсловами у формі умовного способу послуговувались і в підрядних означальних, з'ясувальних реченнях тощо, де вони виражали припущення або сумнів щодо можливості появи певного об'єкта чи ознаки (напр., у Лаврентіївському літописі: *ніту лї такого мужа. иже бы сѧ палъ с Печенѣжиномъ*).

Інколи форми умовного способу ускладнювалися часткою *да.* Такі конструкції крім значення умови передавали намір (мету) дії: *да быхъ видѣлѧъде и хотѧпогрети* (Синайський патерик).

Однак ще на давньоукраїнському ґрунті форми умовного способу почали зазнавати змін: у зв'язку з утратою в системі дієслова аориста порушилося відмінювання допоміжного дієслова. Неузгодженість форм аориста допоміжного дієслова з дієприкметником, а також підметом в особі й числі виявилася, зокрема, в тому, що форми 2-ї, 3-ї особи однини допоміжного дієслова *бы* почали вживати в усіх особах і числах: *А лихихъ бы есте люд(и) и не слушали.*

Крім цих форм у пам'ятках XIII—XIV ст. функціонували звичайні конструкції з повним узгодженням. С. Бевзенко наголошує: «У живій мові на цей час, мабуть, уже виступали нові форми умовного способу, в яких друга частина мала форму *бы* в усіх особах і числах. Виразним доказом цього... є витворення сполучника *абы,* який широко фіксується в українських пам'ятках, починаючи з середини XIV ст.». Повний умовний спосіб із частками аористичного походження *быхъ, быхмо, бы* продовжували вживати до другої половини XVIII ст. Із кінця XVIII ст. у формах умовного способу почали переважати частки *би, б* і особова форма повністю перетворилася на родову.

У XVI—XVII ст. умовний спосіб функціонував у двох різновидах і значеннях: у позачасовій формі і формі минулого часу. Минулий умовний був аналітичною формою, утвореною від форми минулого часу на -л- (колишній дієприкметник) від основного дієслова і частки *би (б)* або аориста від дієслова *быти* в особовій формі і допоміжного дієслова *быти* в минулому часі: *ходилъ бы (бысъ) былъ, не пришли бы были.*

Деякі мовознавці у сучасній українській мові дієслова умовного способу поділяють на дві часові парадигми — теперішнього й минулого часу. Так, український лінгвіст В. Чумак зазначає: «Уживані в словенській, сербській, хорватській та українській мовах... форми минулого часу умовного способу, що позначають дію, яка могла відбутися в минулому при певних умовах, утворюються за допомогою форми теперішнього часу умовного способу допоміжного дієслова *byti* і дієприкметника на -l- основного дієслова: ... укр. *я, ти, він був би читав; ми, ви, вони були б читали».*

На наявність складних форм умовного способу минулого часу вказував і С. Бевзенко. На його думку, ці конструкції мають значення передминулої дії в умовному способі. Він припускає, що вони є власне українськими новотворами, які виникли внаслідок контамінації форм умовного способу з формами передминулого часу. С. Бевзенко обмежує їх уживання сферою літературного та розмовного мовлення: *Була б його спіймала — зозуля ізлякала: ку-ку*! (П. Тичина).

Наказовий спосіб. Дієслова наказового способу передавали прохання або наказ. Їх парадигма була неповною, оскільки не зафіксовано форм 1-ї особи однини і 3-ї особи множини та двоїни.

Однина

	I кл.	II кл.	III кл.	IV кл.	V кл.
2 ос.	*неси*	*стани*	*знаи*	*хвали*	*ѣжь*
3 ос.	*неси*	*стани*	*знаи*	*хвали*	*ѣжь*

Множина

1 ос.	*несѣмъ*	*станѣмъ*	*знаимъ*	*хвалимъ*	*ѣдимъ*
2 ос.	*несѣте*	*станѣте*	*знаите*	*хвалите*	*ѣдите*

Двоїна

1 ос.	*несѣвѣ*	*станѣвѣ*	*знаивѣ*	*хваливѣ*	*ѣдивѣ*
2 ос.	*несѣта*	*станѣта*	*знаита*	*хвалита*	*ѣдита*

У процесі історичного розвитку форм вираження наказу чи прохання в українській мові відбулися такі зміни:

1. У 2-й особі однини переважно збереглися старі форми, зазнавши закономірних фонетичних змін. Закінчення -и функціонує тільки під наголосом *(неси́, роби́)*, у суфіксі -ни- *(сохни, стукни)*, а також у дієсловах із наголошеним префіксом ви- *(ви́неси, ви́веди, ви́бери)*; в інших позиціях цей голосний або зредукувався після приголосних і дав нульове закінчення, або змінився на -й після голосних (пор. *глянь, стань, читай, знай)*.

2. 3-тю особу в найдавніших пам'ятках виражали описово: додаванням частки *да* до форми 2-ї особи: *да + неси*. Однак у пам'ятках XI ст. спостерігається заміна старої форми 3-ї особи на нову: частка *да* приєднувалася до форми теперішнього або майбутнього часу: *да слышитъ*. У деяких оригінальних східнослов'янських пам'ятках наказовий спосіб фіксували із часткою *ать (ато, ати): атъ идет, атъ самъ ѣстъ*.

В українських грамотах XIV—XV ст. представлено дві форми передавання наказового способу в 3-й особі однини і множини: частка *да* (південнослов'янського походження) у поєднанні з дієсловом у формі 3-ї особи теперішнього або майбутнього часу *(да соу(ди)тъ)* і частка *хай (нехай)* (спільнослов'янський новотвір від дієслова nechati — «дозволяти», «лишати») із дієсловом 3-ї особи теперішнього чи майбутнього часу *(неха(и) держать)*.

3. У формах множини спостерігається змішування суфіксів -ѣ- та -и-. Здавна відбувається процес аналогійного впливу іменників I та II класів, що історично мали суфікс -ѣ-, на дієслова інших класів, де також поширився -ѣ-. Суфікс -ѣ- змінився на -і- (-Й-) або зник (в ненаголошеній позиції): *сохнім, сядьмо, знаймо*.

4. У дієсловах із наголошеним -і-, що походить із -ѣ-, закінчення 1-ї особи множини мало два варіанти: -мо і -м *(ходімо — ходім, зробімо — зробім)*. Форми на -м виникли історично фонетичним шляхом: *ведім* < *ведѣмъ*. Флексія -мо у формах наказового способу постала під впливом форм теперішнього часу. У пам'ятках форми типу *несімо, крикнімо* трапляються з XV ст.

5. Форми 2-ї особи множини на зразок *носіть, ведіть, кладіть* є закономірними рефлексами старих особових форм із суфіксом -ѣ-. За аналогією до них вини-

кли форми на -іть і від дієслів III—IV класів, у яких суфіксальний -и- був витіснений -ѣ-, на який падав наголос: *хваліть, терпіть, пишіть, оріть.*

Дієслова, у яких наголошеним був корінь, під впливом форм 2-ї особи однини втрачали суфіксальний голосний: *лізьте, ріжте, ставте, сядьте, гляньте.* Дієслова III класу, у яких суфіксальний -и- стояв після голосного, засвідчують його редукцію до -й-: *знайте, мийте, сійте, бийте.*

6. В атематичних дієсловах давні форми збережено в однині (*їж*), у множині виникли нові за аналогією до тематичних: *їжте.* Дієслово *дати* повністю відмінюється за тематичним зразком.

Отже, давньоукраїнська система особових дієслівних форм зазнала суттєвих змін у наступні періоди розвитку української мови: вона стала більш структурованою, гнучкою через витворення нової граматичної категорії виду і відмирання надлишкових часових форм.

У системі праслов'янського дієслова виокремлювали крім особових форм неособові, які могли бути незмінними (інфінітив і супін) та відмінюваними (дієприкметник).

За походженням інфінітив є скам'янілою формою давального чи місцевого відмінка однини колишніх іменників -ї- основ. Більшість мовознавців (А. Мейє) схиляється до думки, що це форма давального відмінка, частина вважає його колишнім місцевим відмінком (Л. Булаховський). На сьогодні в окремих індоєвропейських мовах є омонімічні іменники й дієслова-інфінітиви.

Інфінітив (пізньолат. infinitus — неозначений) — незмінна дієслівна форма, що передає невизначену в часі, числі та особі дію.

Давні українські пам'ятки засвідчують інфінітиви на -ти: *писати, отдати* або -чи: *мочи, речи* (звук [ч] утворився в старих звукосполученнях [кт], [гт] перед [-и]). Інфінітиви на -ти і нині широко представлені в українській мові; на -чи, хоча їх і вживали до XVII ст., під впливом форм минулого часу поновили давню основу і суфікс -ти: *могти, ректи.* Проте в деяких південно-західних говірках досі функціонують утворення на -чи (лемківські — *стрічи, жечи,* закарпатські — *бічи, стричи).*

У давніх пам'ятках зрідка фіксують інфінітиви на -ть (Ізборник Святослава 1073 — *почрьпать*). Незначну

їх кількість нараховують у пам'ятках XIV—XV ст., у текстах XV—XVII ст. ними послуговувалися порівняно часто. Наприклад, у листі Б. Хмельницького до воєводи Ф. Хілкова наявні чотири інфінітиви: один на -ти *(причинитися)* і три — на -ть *(писать, прислать, служить).*

У сучасній українській мові інфінітив може мати і суфікс -ти, і -ть. Після основи на приголосний завжди вживають суфікс -ти *(везти, нести),* після основи на голосний можливі обидва варіанти: *кохати — кохать, мудрувати — мудрувать.* Суфікс -ти є нормою для всіх стилів літературної мови, -ть функціонує в усному мовленні та художньо-белетристичному стилі.

Характерною морфологічною ознакою української мови є інфінітиви зі значенням пестливості: *їсточки, їстоньки, їстки; спатоньки, спаточки, спатусі, спатуні, спатки.* Вони не мають відповідників серед відмінюваних дієслівних форм. Поширені такі інфінітиви в усному мовленні, переважно у зверненні до дітей. Часто ці форми трапляються в різних жанрах усної народної творчості (передусім колискових, примовляннях): *Спатоньки, спатусі маленькій Ганнусі.*

У діалектах української мови інколи вживають інфінітиви на -т: *ходит, носит.* Л. Булаховський зауважував, що це можуть бути форми інфінітива зі зредукованим -и або залишки супіна.

Супін *— іменна дієслівна форма, що виникла внаслідок скам'яніння іменника -й- основ і яку вживали на позначення мети дії при дієсловах руху.*

Наприклад, *приде взъскать* (Архангельське євангеліє), *посла искать брата своего* (Лаврентіївський літопис).

Показником супіна був суфікс -ть, який додавали до дієслівної основи недоконаного виду: *ловитъ, учитъ, ходитъ, носитъ.* Характерною валентною ознакою супіна була його вимога мати при собі додаток, виражений родовим відмінком: *ловитъ рыбъ,* у той час як при інфінітиві міг стояти й знахідний відмінок. Із XI ст. пам'ятки фіксували заміну супіна на інфінітив, проте у текстах кінця XIV ст. супін ще використовували.

Більшість істориків мови вважає, що, оскільки значення обставини мети міг передавати інфінітив, супін був зайвою формою і зазнав ліквідації надлишкових

одиниць. Крім того, супін мав вузьке керування, вимагаючи тільки родового відмінка, що призводило до його обмеженого використання.

Сучасна українська мова супіна не має. Л. Булаховський убачав наслідки колишніх супінових конструкцій у поєднаннях інфінітива дієслова руху з іменником-додатком у родовому відмінку: *Узяв косу та й пішов на поле вкосить пшениці.* Утратили супін і більшість слов'янських мов. Як окрема категорія він зберігся в нижньолужицькій та словенській мовах.

Дієприкметник *— відмінювана дієслівна форма, що передавала ознаку за дією.*

Дієприкметник був успадкований протоукраїнськими говорами з праслов'янської мови. Він мав граматичні ознаки дієслова — стан (активний і пасивний), час (минулий і теперішній) та іменних частин мови — змінювався за родами, числами та відмінками. Наприклад, *нєса* — активний дієприкметник теперішнього часу, чоловічого роду, називного відмінка однини.

Історична доля дієприкметника подібна до історії становлення прикметника: передусім вони мали схожі форми — нечленні (короткі, іменні) та членні (повні, займенникові).

Активні нечленні дієприкметники теперішнього часу утворювалися від основи теперішнього часу дієслова за допомогою суфіксів -уч- (-юч-), -ач- (-ЯЧ-). Однак у називному відмінку однини чоловічого і середнього роду замість цих суфіксів вживали суфікс -а (-я) (ч. і с. р. — *нєса,* ж. р. — *несучи).* Відмінювали чоловічий і середній рід як іменники *-jŏ- основ, жіночий — як *-jä- основ. Тільки у називному відмінку множини в іменниках чоловічого роду було закінчення -є внаслідок впливу іменників на приголосний -п. Форми на -а чоловічого і середнього роду засвідчують пам'ятки XV ст., але з часом вони зникли (залишки — *пройда, рева, пустомеля, якомога* тощо).

Від дієслівних основ інфінітива і суфіксів -ъш-, -въш- утворювалися активні нечленні дієприкметники минулого часу. Ці суфікси теж були відсутні у називному відмінку однини чоловічого і середнього роду (ч. і с. р. *нєсъ,* ж. р. — *несъши*). Відмінювали їх за іменниковим зразком, як і дієприкметники теперішнього часу. .

Активні предикативні дієприкметники на -лъ (-л(а), -л(о)) змінювалися за родами та числами, їх використовували при творенні складених форм минулого часу дієслова та умовного способу: *читалъ єсмь, ходилъ быль єсмь, писалъ быхъ.*

У реченні нечленні дієприкметники спершу виконували атрибутивну і предикативну функції, але з часом їх витіснили в позиції означення повні дієприкметники. Залишившись у ролі іменної частини складеного присудка, колишні нечленні дієприкметники перестали узгоджуватися з іменниками, скам'яніли в називному відмінку і перетворилися на дієприслівники — незмінну форму дієслова, що виражає дію або стан як ознаку дії або стану і має ознаки дієслова й прислівника. Порушення узгодження наявне в пам'ятках XII—XIII ст.: *въ нихъ же словеса крѣпъка... мудрости излагающие и лъжоу... обличающие (словеса* — с. р., а дієприкметники — ч. р.). У реченні такі активні дієприкметники виконували роль другорядного присудка або обставини при дієслові.

Дієприслівники на зразок *прочитавши, загадавши, працюючи, співаючи* є скам'янілими формами називного відмінка однини активних дієприкметників жіночого роду. Проте у сучасному мовознавстві привертає увагу думка (А. Мейє, О. Шахматов, І. Кузьмина, Є. Немченко, В. Шульга), що ці дієприслівники — рефлекси давніх форм чоловічого роду у називному відмінку множини. О. Потебня вважав, що дієприслівник як оформлена категорія функціонував уже в XIV ст., хоча певним чином відрізнявся від нинішнього.

На основі коротких активних дієприкметників виникли повні активні дієприкметники додаванням анафористичних займенників *и, к, а*: *несы > несыи, несучи > несучия будуче > будучеє.* У них відбувалися процеси, аналогічні до тих, що охопили повні прикметники (злиття в одне слово, стягнення тощо). Повні активні дієприкметники вживали до XVIII ст.: *наперед будучими* (Грамота 1499), *земля лежачая* (Грамота 1459), *бываючих* (Літопис Самовидця). Проте з часом зникли активні дієприкметники минулого часу (зафіксовано кілька дієприкметників типу *перемігший, бувший,* але їх вважають книжними новотворами пізнішого періоду); значна частина активних дієприкметни-

ків теперішнього й минулого часу перейшла в прикметники (напр., *гарячий, блискучий, смілий, стиглий, гнилий).* Початки цих морфологічних трансформацій дослідники зараховують до XIV—XV ст.: *со всѧки(м)текучи(м)и и стол чи(м) водами* (Грамота 1424).

У сучасній українській літературній мові є активні дієприкметники теперішнього часу, але вживають їх переважно в книжній мові, у якій спостерігається виразна тенденція до заміни їх описовими конструкціями: *працюючий станок — станок, що працює; пишучий елемент — елемент, що пише,* тощо.

Пасивні короткі дієприкметники теперішнього часу творилися від основи теперішнього часу за допомогою суфікса -м-: *несомъ* (ч. р., Н. в.).; пасивні короткі дієприкметники минулого часу — від інфінітивної основи та суфіксів -н-, -ен-, -т-: *писанъ, веденъ, ношенъ, битъ.* Вибір суфікса був обумовлений фонетичними показниками: якщо основа закінчувалася на -а-, -ѣ, то додавали суфікс -н-; якщо на приголосний — приєднували -ен- (цей суфікс використовували і при дієслівних основах IV класу); суфікс -т- додавали переважно до односкладної основи: *битъ, литъ.*

Короткі пасивні дієприкметники розвивалися подібно до коротких активних дієприкметників. Від них збереглися тільки присудкові слова на -но, -то, які походять від коротких дієприкметників середнього роду в називному відмінку однини *{забито, принесено).* Вони поширені в сучасній українській мові, де слугують засобом безособового вираження дії, яка розповсюджується на певний предмет чи особу; у безособовому реченні виконують функцію головного члена: *Ой у полі жито копитами збито, під білою березою козаченька вбито* (Нар. пісня).

Виникнення форм на -но, -то пов'язане з утратою узгодження давніх дієприкметників середнього роду з іменниками чи займенниками, при яких вони були означенням або предикатом. Приклади втрати такого узгодження відображають пам'ятки XII ст.: *Вамь дано єсть разоумѣти, онѣмъ же не дано єсть* (Галицьке євангеліє).

Утворені на основі нечленних повні дієприкметники минулого часу повністю збережені су-

часною українською мовою (*принесений, прочитаний),* повні дієприкметники теперішнього часу перейшли до прикметників *(відомий, знайомий, незримий*) або зникли, замість них почали використовувати описові звороти: *знаемыи* — той, якого знають; *хвалимыи* — той, якого хвалять. Повні дієприкметники теперішнього часу у сучасній українській мові інколи заміняють дієприкметниками на -н (-ий), що утворюються від дієслівних основ недоконаного виду і передають тривалу дію (пор., рос. *употребляемое средство, исследуемая проблема* — укр. *вживаний засіб, досліджувана проблема).* Хоч за своїм походженням це пасивні дієприкметники минулого часу, у сучасній українській мові вони мають значення теперішнього часу.

Отже, історія розвитку системи дієслівних форм засвідчує, що давні дієслівні категорії, успадковані з праслов'янського періоду, зазнали значних модифікацій, каталізатором яких в особовій дієслівній підсистемі стала новосформована загальна для всієї системи граматична категорія виду, а в підсистемі іменних форм зміни продиктовані значною мірою синтаксичними умовами (позиціями).

Становлення прислівника як частини мови

Як окремий лексико-граматичний клас прислівник почав формуватися в праслов'янський період, коли продуктивними були специфічні прислівникові словотвірні засоби. До найдавніших прислівникових утворень належали слова із суфіксами -дє, -гда тощо (напр., д.-укр. *къде, инъдє, вьсьдє, къгда, кгда*). У сучасній українській мові прислівник функціонує як самостійна частина мови.

Прислівник — незмінна частина мови, що передає обставинні значення.

Характерною ознакою його формування є постійне й безперервне поповнення новими словами, що триває до сьогодні. Проте нові прислівники утворюються не завдяки власним словотвірним засобам, а шляхом адвербіалізації (перехід у прислівники слів інших частин мови) готових іменникових, прикметникових,

числівникових, дієслівних форм (напр., *шкода, твердо, вперше).*

У найдавніших пам'ятках зафіксовано небагато праслов'янських прислівників, більшість із яких не співвідноситься з іншими словами, тому їх вважають первинними. До них належать *абиѣ, ѣще, уже.* Водночас у текстах трапляються прислівники, які можна пов'язати зі словами певних частин мови (напр., *къ* (займ.) + + *де; жаль* (ім.); *дълого* (прикм.)).

Це дає підстави поділяти прислівники за походженням від певних частин мови. С. Бевзенко, виокремлюючи первісні прислівники, класифікує їх на дві групи — первісні прислівники відзайменникового походження і складні прислівники позаадвербіального походження, які виникли на українському мовному ґрунті з первісних прислівників. Суттєвою ознакою відзайменникових прислівників є втрата зв'язку із сучасними займенниками, які без спеціального аналізу неможливо співвіднести, тоді як похідні прислівники легко порівняти зі словами інших частин мови.

Отже, з огляду на походження розрізняють такі групи прислівників:

1. Відзайменникові прислівники. Вони утворені в давні часи і втратили безпосередній зв'язок із займенниками, хоча у семантичному плані ще зберігається певна генетична спорідненість: прислівники характеризуються високим ступенем абстрактності, як і займенники. Ці прислівники не називають конкретних обставин, тільки вказують на них *(тамъ, тогда).* Твірною основою для них стали давні слов'янські займенникові корені типу к-, с-, т- тощо.

Серед відзайменникових прислівників за значенням виділяють прислівники місця, часу, міри і ступеня, способу дії.

Відзайменникові прислівники місця походили від займенникових твірних основ, до яких приєднувалися суфікси -де, -амо, -уду, -удѣ: *къде, тудꙑ, овуду* (сюди, звідси), *тамо.*

Багато старих прислівників місця українська мова втратила: із XVI—XVII ст. не вживали *идє, доидє, овъдє* (тут); прислівники із суфіксом -амо (-амь), -ѣмо: *камо* (куди), *тамо* (куди), *таможе, инамо* (в інше місце), *овамо* (сюди, туди) були типовими лише для церковних пам'я-

ток і в XV ст. траплялися зрідка; прислівники на -уду, -удѣ *(онуду, коудоу, вьсюдѣ)* побутували в текстах церковного змісту, а із суфіксами -уды, -уда широко вживалися в різних жанрах: *куды, туда, всюди.*

Продовженням давніх прислівників місця є українські слова *де* (що зумовив виникнення похідних прислівників у пізніші часи — *абиде, де-не-де* тощо), *інде, онде, там, куди, туди, всюди.* У прислівниках *никъде* та *нѣкъде* відбулися такі самі зміни, що і в заперечних та неозначених займенниках. Нині їх значення розрізняють за допомогою наголосу: *нідé* — місця, *ніде* — неозначеності.

Сучасні розмовні прислівники *кудою, тудою, сюдою* передають шлях руху й виникли під впливом орудного відмінка іменників (пор. *дорогою, стежкою).* Прислівник *тут* довгий час функціонував як *ту,* який пам'ятки XIII—XIV ст. фіксують із займенниковим афіксом -ть: *тутъ будетъ судъ* (Грамота 1352).

Прислівники часу вирізнялися специфічним суфіксом -гда (-гды), що поєднувався із займенниковою основою інтерфіксами -о- або -е-: *когда, тогда, овогда* (зараз), *иногда, вьсегда, егда* (коли, в той час як). Українська мова такі прислівники втратила. У ній збережені фонетичні варіанти прислівників часу із суфіксом -гдѣ: *тогдѣ — тоді, иногдѣ— іноді* тощо. Із XV ст. трапляється новотвір *завжди.* Сучасний прислівник *коли* за походженням є прислівником зі значенням міри і ступеня. Він до XIV ст. витіснив прислівник *когда.*

Відзайменникові прислівники способу дії утворювалися за допомогою суфікса -ако (-акъ): *како, яко, инако, овако* (так, настільки), *онако, тако, сяко, вьсяко.* Частину цих прислівників українська мова втратила, зберегла *так, як, сяк. Інакше* — це колишній вищий ступінь порівняння давнього прислівника *инако.* На основі старих прислівників виникли нові, характерні для української мови, на зразок *деяк, абияк, якось, як-небудь.*

Прислівники міри і ступеня творилися за допомогою суфіксів -ль, -ли, -лѣ, -льми, -льма: *толь, толи, тольма* (стільки), *коли, колі, кольма* (скільки), *єльма* (наскільки), *сели* (в такій мірі, настільки) і його варіанти *отъсели (-лѣ), доселѣ* (зі значенням місця). Ці прислівники рано вийшли зі вжитку (у грамотах XIV—

XV ст. зафіксовано лише одиничні приклади). На їхній основі з'явилися похідні на зразок *скільки, стільки* тощо, які побутують і нині.

У сучасній українській мові багато прислівників, які мають займенникові корені, але виникли вже на українському мовному ґрунті за допомогою нових часток казна-, хтозна-, аби-, де-, -сь *(будь-де, казна-коли)*, прийменниково-префіксальних поєднань *(подекуди)*. Їх використання засвідчують пам'ятки XVII ст., одиничні утворення наявні у текстах XIV—XV ст. Це дає змогу висловити припущення, що вони виникли вже до XIV ст.

2. Відіменні прислівники. Це утворення на основі іменників, прикметників, числівників. Значну групу становлять відіменникові утворення, що є адвербіалізованими відмінковими формами іменників (як сучасних, так і старих) (Н. в. — *жаль, шкода, сором;* Р. в. одн. з прийм. або без нього — *додому, зверху, до речі, до ладу;* З. в. одн. з прийм. — *убік, уволю, набік;* О. в. з прийм. або без нього — *згодом, боком;* старий О. в. — *верхи, пішки;* О. в. двоїни — *сторчма, кружкома;* М. або Д. в. — *долі, годі, вранці, вкупі)*.

У давньоукраїнський період було більше «безприйменникових» прислівників, у сучасній — «прийменникових». Зі старих форм місцевого і давального відмінків збережені *годі, долі, нині,* а також перша частина горі- у словах *горілиць* тощо.

3. Відприкметникові прислівники. Більшість із них утворилася від нечленних прикметників середнього роду називного, знахідного відмінків однини: *горько, весело, рясно.* В українській мові вони можуть оформлятися й суфіксом -е: *гаряче, добре.* У давніх пам'ятках трапляються і прислівники на -ѣ: *добрі, горыцѣ,* які були синонімічними до прислівників на -о. Проте в текстах XIV—XV ст. їх мало, значно частіше фіксують прислівники на -о, -е. У сучасній українській мові прислівники на -е переважають серед утворень на основі вищого ступеня порівняння прикметників: *вище, вужче, краще,* а також активних дієприкметників середнього роду називного і знахідного відмінків: *боляче, гаряче, значуще*.

У ранніх пам'ятках представлені і прислівники на -ы: *вражьскы, рабськы* тощо. Це адвербіалізовані форми орудного відмінка множини нечленних прикметників

чоловічого і середнього роду зі значенням способу дії (напр., у Синайському патерику: *вьсѣчьскы поруганъ еси).* Однак такі форми рано були витіснені давальним відмінком нечленного прикметника з прийменником-префіксом по- *(по-руську)* або давальним відмінком членного прикметника (до *старому, по давному).* Цей спосіб утворення прислівників є продуктивним і нині.

Значна частина сучасних відприкметникових прислівників походить від інших форм прикметників у різних непрямих відмінках: (Р. в. *дочиста, сповна;* Д. в. *поблизу, потихеньку*; З. в. *вліво, наново;* М. в. *вповні, напоготові).*

Є серед прислівників і відносно нові утворення, що виникли на українському мовному ґрунті і відомі тільки в українській або в українській та білоруській мовах: *завдовжки, навпрямки, навпрошки.*

Серед відприкметникових прислівників у пам'ятках різних періодів багато застиглих форм називного і знахідного відмінків вищого ступеня порівняння нечленних прикметників: *ближе, боле, лѣпше, глоубле.* Отже, якісні прислівники могли виражати міру і ступінь вияву ознаки (напр., в Іпатіївському літописі: *сє ми ѥсть ближе к тому поиду пережє).* Історично ці прислівники є адвербіалізованими прикметниками, але в сучасній мові для прислівників вищого й найвищого ступенів порівняння вихідними є прислівники, а не прикметники: *високо — вище — найвище.*

Для сучасних прислівників звичними є й форми із суфіксами суб'єктивної оцінки: *чисто — чистенько — чистесенько, добре — добренько — добресенько.* Такі суфікси в прислівниковому словотворенні набули самостійного значення, оскільки вони утворюють прислівникові похідні, не маючи прикметникових відповідників: *тепер — тепереньки — теперечки, поволі — поволечки — поволеньки.*

4. Відчислівникові прислівники. Це невелика група прислівників, що виникли в давньоукраїнський період і були адвербіалізованими формами кількісних і порядкових числівників із прийменником або без нього. У пам'ятках трапляються такі похідні цього типу: *пьрвоє* (по-перше, спочатку), *въторoє* (вдруге, по-друге), *третьеє*; прислівники на -шьды: *дъвашьды, тришьды, четырешьды, многашьды* тощо; прислівники на -чи:

двоичи, троичи; прислівники із суфіксом -иц-: *вътрицею, седмицею* (О. в.); із значенням повторюваності на -краты: *трикраты, четырекраты*.

Значна частина відчислівникових прислівників зникла, деякі зазнали змін *(двократно, багатократно)*, виникли нові утворення на зразок *уперше, по-перше*. Прислівник *тепер* є наслідком сполучення *то* + *пьрво*.

5. Віддієслівні прислівники. Найчастіше — це адвербіалізовані дієприкметники активного стану (як суфіксовані, так і первісні): активні нечленні дієприкметники теперішнього часу *(нехотя, здря)*; активні і пасивні дієприкметники, що перейшли у прикметники, а з них — у прислівники *(рішуче, несподівано, відомо);* з афіксами -ки *(дибки, стрибки),* -ома, -ма *(бігма, лежма, крадькома)*.

На думку українського мовознавця Олексія Волоха, віддієслівні прислівники виникли дещо пізніше від інших груп уже на власному українському мовному ґрунті.

У сучасній українській мові спостерігається активний процес утворення нових прислівників. Як твірні часто використовуються існуючі прислівникові основи *(до + поки, поза + поза + вчора, аж + ніяк),* словосполучення *(мимохідь, сьогодні)*. Частина новітніх прислівників виникла внаслідок редуплікації *(де-де, ледь-ледь)*.

Отже, склад прислівників у процесі історичного розвитку української мови суттєво змінився: залишилося небагато прислівників спільнослов'янського походження, виникла велика група нових прислівникових утворень переважно шляхом адвербіалізації.

Становлення службових частин мови

Сучасна українська мова має розвинуту систему прийменників, сполучників, часток. У давні часи вона була значно біднішою. Аналіз писемних пам'яток дає змогу простежити зміни у вживанні службових слів. Так, у давньокиївський період поширенішими, ніж в українській мові, були безприйменникові конструкції. Наприклад, у давніх українських текстах наявний місцевий безприйменниковий: *А Святославъ сѣде Кыєвѣ* (Лаврентіївський список). На сьогодні українська мова

таких форм уже не має. Збільшилося вживання підрядних сполучників як наслідок розвитку підрядних граматичних значень.

Службові *частини мови* — *класислів, що не мають самостійного загальнокатегоріального значення, а виражають певні відношення між повнозначними словами, надають додаткових семантичних, модальних відтінків словам, словосполученням, реченням або служать для зв'язку членів чи частин складного речення.*

Наприклад, прийменник *перед,* що походить від *передъ,* який був іменником: *тримати перед* (бути попереду), *перед* (фасад) *будинку, перед тобою.*

Етимологія значної частини неповнозначних слів є нечіткою. Це дає підстави всі службові слова поділяти на первісні — етимологічно неясні та похідні, витоки яких виразно простежуються.

Прийменники. Як окремий розряд службових слів прийменник оформився в спільнослов'янській мові з лексичних одиниць прислівникового типу, які в праіндоєвропейській мові виконували допоміжні функції, виражаючи просторові відношення й уточнюючи значення іменника чи дієслова, але зберігаючи певну самостійність. Із часом вони втратили автономність і на слов'янському ґрунті перетворилися на дієслівні префікси або прийменники.

Прийменники — *службові слова, які оформляють залежність одного повнозначного слова від іншого у словосполученні або реченні.*

Процес розшарування колишніх допоміжних слів на префікси та прийменники був тривалим: східнослов'янські пам'ятки XI ст. засвідчують уживання синонімічних дієслівних словосполучень обставинного типу, в яких просторові відношення виражав або дієслівний префікс, або прийменник: *доитиграда — ити до града, отиде града — иде отъ града.*

Перехідними можна вважати й факти безприйменникового керування іменниками при дієсловах переміщення: *Игорь же дошедь Дуная* (Лаврентіївський список). Отже, процес диференціації префіксів і прийменників з єдиного джерела завершився в пізній спільнослов'янський період.

За походженням і структурою в історії мови прийменники поділяють на:

1. Первинні прийменники (безъ, въ, за, изъ, къ, на, надъ, о, объ, отъ, по, подъ, при, про, съ, у). Вони відрізняються від вторинних тим, що давніші за походженням; утратили етимологічні зв'язки з повнозначними словами; здавна їх вживали лише в ролі службових слів; морфологічно не членуються.

Ці прийменники омонімічні префіксам, за винятком *къ,* що функціонував лише як прийменник. Водночас *въз-, пере-, роз-* слугували тільки префіксом, їх не фіксують у прийменниковій функції.

Значна кількість первісних прийменників зазнала певних функціональних та структурних змін у процесі історичного становлення української мови. Відповідно до цих змін прийменники об'єднують у такі групи:

1) прийменники, що злилися в один. Порівняння давніх східнослов'янських прийменників із сучасними дає змогу виокремити частину старих прийменників, різних за значенням і функціями, які, втративши розрізнювальні ознаки, злилися в одному сучасному українському прийменнику. Так, давні пам'ятки засвідчують різні прийменники *въ(н)* та *у.*

Прийменник *въ(н)* уживали при дієсловах переміщення зі знахідним відмінком іменників, вказуючи на рух усередину чогось: *воду въливаще въ...,* при дієсловах стану, перебування з місцевим відмінком: *оставивъ... в Полотьскь.* Прийменником *у* послуговувалися у родовому відмінку, виражаючи просторові, об'єктні відношення і зазначаючи належність: *Родис у Всеволода снъ, у Дону великого.* До XIV—XV ст. вони злилися в прийменник *в (у),* що функціонував у родовому, знахідному та місцевому відмінках.

Різними були й давні прийменники *изъ* та *сън: изъ* вживали з родовим відмінком, він означав рух із середини чогось, час початку дії: *изъ очию текоущая сльзы, изъ юности моѥѧ*; *СЪН* — з родовим, орудним відмінками, він вказував на сукупність, взаємини: *крстъ съ драгымъ каменьмь, беседовалъ с нимъ*; віддалення, початковий пункт руху, час початку дії: *с моря идутъ, с вечера исполчивъ.* Із XIV—XV ст. цих прийменників уже не розрізняли. Розширилися також функції тепер одного прийменника *з*: так, із родовим відмінком він передавав значення причини *{з горя, з переконань),* зі знахідним — кількісні відношення приблизності *{чоловік з двадцять),* з орудним — сукупності *{мати з сином);*

2) прийменники, що звузили сферу свого вживання. У давньоукраїнський період прийменник о, функціонуючи зі знахідним відмінком, виражав просторові, часові та об'єктні відношення *(ударилъ о землю, ѡ свѣтъ заоутра)*; у місцевому відмінку означав місце, час, причину дії, об'єктні та кількісні відношення: *о хлѣбѣ единомъ*; *съступися море о фараоні, положимъ о Русьстѣи земли.*

У сучасній українській мові о вживають лише з місцевим відмінком із часовим значенням (о *першій годині)* та знахідним відмінком на означення об'єкта, з яким стикається інший предмет *(спіткнутись об камінь);*

3) прийменники, що вийшли з ужитку. Частина прийменників, якими послуговувалися у давніх пам'ятках, вийшла з активного використання й змістилася на периферію, частина — втрачена зовсім. До них належить, наприклад, *къ,* який у літературній мові вживають лише у фразеологізмах *к дідьку, к чорту*;

4) прийменники, які змінили обсяг значень. У процесі історичного розвитку один і той самий прийменник міг одні значення втрачати, а інших набувати. Така особливість виразно простежується в прийменнику *по.* Так, в сучасній українській мові він не функціонує в давальному відмінку, але ширше його вживають у конструкціях місцевого відмінка місця *(по дорозі)* та знахідного відмінка зі значенням мети чи межі поширення дії *(піти по воду, розлитися по бугор);*

5) прийменники, що повністю змінили фонетичне оформлення. Деякі прийменники за певних фонетичних умов набули іншого фонетичного оформлення, змінивши свою первісну будову. До них належить, зокрема, старий прийменник *отъ: отъ → от —>* перед дзвінкими приголосними завдяки регресивній асиміляції *→ од →* у зв'язку з тенденцією української мови прикривати початковий склад приголосним з'явився приставний *в,* а старий [о] в новозакритому складі закономірно змінився на [і]:

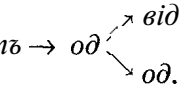

2. Похідні прийменники (близъ, **вънь, вънь, дьля** (дьльма), кромь, межю, мимо, около, округъ, **подъль, подъячъ,** послъдъ, прьже — переже, предъ, против, ради та ін.). Два з них *(діля, ради)* були післяйменника-

ми: *заповъди дѣля, чл̑ка ради.* Усі інші стояли в препозиції стосовно іменника.

Більшість похідних прийменників певний час зберігала здатність бути самостійною частиною мови. У функціональному плані вони обмеженіші, конкретніші, ніж первинні. Це виявлялося в тому, що кожен з них використовували найчастіше з певним відмінком, а семантика стала підставою для групування їх за значеннєвим принципом. Наприклад, просторові відношення передавали прийменники *близъ, вънѣ, кромѣ, мимо;* причинові — *ради, дѣля,* часові — *прьже.*

Похідні прийменники в процесі історичного розвитку граматичної системи української мови теж зазнали значних змін. Так, вийшли з ужитку слова *вънѣ, развѣ, сквозѣ; дѣля* стали вживати перед іменником (з XIV ст.); змінили структурно-морфологічний склад прийменники *близъ — близко, округъ — навкруги, въместо — замість* тощо; частину прийменників почали використовувати з іншими відмінками:

	д.-укр.	сучасн. укр.
противу	Д. в.	Р. в.
мимо	З. в.	Р. в.

Склад прийменників постійно поповнювали нові одиниці, що утворювалися способом лексикалізації синтаксичних сполук *(посередині, внаслідок)* та складання прийменників *(з-понад, попід, проміж).* Подібні форми закріпилися із XV ст. Новій українській мові властиві складені прийменники, що виникають у книжних стилях: *у зв'язку з, на відміну від, незважаючи на* тощо.

Сполучники. Вони є важливим засобом оформлення граматичних і логічних відношень між поєднуваними синтаксичними одиницями.

Сполучники *— службовіслова, яківикористовуютьдляпоєднання однорідних членів речення і частин складного речення.*

Давні пам'ятки засвідчують, що сполучники раніше характеризувалися такими самими ознаками, хоча їх кількість у мові давніх східних слов'ян була невеликою.

Залежно від можливості визначити етимологію сполучників їх поділяють на первісні, етимологія яких була неясною і які в текстах фіксували тільки як сполучники; похідні — сполучники новішого походження, що співвідносяться зі словами інших частин мови, які зазнали кон'юктивації (перехід у сполучники).

Спостерігається кількісна перевага сполучників сурядності, або паратактичних, що поєднують однорідні члени речення і частини складносурядного речення як рівноправні, незалежні одне від одного, над сполучниками підрядності, або гіпотактичними, які слугують для зв'язку частин складнопідрядного речення. Оскільки підрядність ще у староки-ївський період була менш розвинутою, простежується історична тенденція в розвитку сполучникової системи: упродовж віків сполучники сурядності зменшувалися кількісно через утрату протиставних сполучників *(но, нъ, ано, ино, анъ, инъ, ать)* і розділових *(ли, или, любо, либо)*. Водночас з'явилася певна кількість нових слів *(але, однак, проте, зате, або, то...то, чи...чи)*, уточнилися і розмежувалися функції деяких давніх сполучників (а, *та)*. Сполучники підрядності протягом писемного періоду розвитку історії української мови втратили певну кількість слів. Водночас збільшилась їх чисельність за рахунок власних мовних ресурсів і частково запозичень, а також відбулася якісна перебудова системи сполучників підрядності: активно пройшов процес диференціації їхніх функцій.

Сурядні (паратактичні) сполучники. Найуживанішими сполучниками сурядності в текстах староукраїнського періоду були і та о. Найчастіше *і* виконував єднальну функцію, *а* — приєднувальну і нараційну (розповідну) із перелічувальним відтінком. Сполучник і зберіг своє історичне значення єднального сполучника, сполучника *а* в сучасній літературній мові з єднальним значенням не вживають. Утратила українська літературна мова і єднальний сполучник *да:* із XV ст. почав переважати синонімічний йому сполучник відзайменникового походження *та.*

У пам'ятках XI ст. зі значенням заперечного переліку вживали сполучник *ни...ни.* Наприклад, в Ізборнику Святослава 1076 р.: *...ни скърби ни въздыхания ни плача ни сѣтования.* Із XIV ст. зафіксовано його варіант *ані.* Для сучасної української мови властиві обидва різновиди: *ні...ні, ані, ані...ані.*

Зрідка в давніх пам'ятках і текстах XV—XVI ст. зіставно-приєднувальну функцію при однорідних членах речення виконував складений сполучник *а тако же*, що зберігся в українській мові у вигляді *як...так і*

(пор., в Крехівському Апостолі 1560: *яко в церкви, так и в домех* і «Руській правді» 1282: *тако же и въ свободнемь платежь, тако же и в закупі).*

Із протиставних сполучників найуживанішими в пам'ятках XI—XIV ст. були *а, но (нъ).* Різнилися вони якістю протиставлення: сполучник *но (нъ)* виражав абсолютне чи сильне протиставлення, сполучник *а* — слабке. Оскільки сполучник *же* найслабшого протиставлення, система протиставних відношень у мові давніх східних слов'ян мала тричленний характер (пор., Лаврентіївський літопис: *Мудръ же бѣ, а наконець погибе. — Не хочю розути робичича, но тороплка хочю. — Придоша Половци первое на Руськую землю воевать. Всеславъ же изиде противу им).*

Сполучник-частка *же* виконував подвійну функцію: крім зіставно-протиставної сполучникової йому була властива ще й функція підсилювальної частки. Цим обумовлена його особлива позиція в реченні: слово *же* ніколи не починало другої частини складносурядного речення, а стояло після першого повнозначного слова в ній. У сучасній українській літературній мові збереглася тільки підсилювально-видільна функція *же (ж).*

Зрідка протиставні відношення в пам'ятках виражали й сполучники *ано, анъ, ино, инъ.* Однак із середньоукраїнського періоду поруч із відомими сполучниками попередніх епох почали фіксувати власне українські протиставні сполучники: *але, али,* які в XIV—XVI ст. об'єдналися в один сполучник *але,* поширений у сучасній українській мові. Його вживання поширилося паралельно з утратою літературною мовою сполучника *но,* який часто траплявся ще в «Енеїді» І. Котляревського.

Із XVI ст. у текстах з'явився новий протиставний сполучник *однак,* який має генетичний зв'язок із числівником *один.* Власне українськими новотворами є сполучники *зате, проте* — застиглі форми знахідного відмінка займенника із прийменником: *про + те, за + те.*

Порівняння найдавніших східнослов'янських розділових сполучників: *ли, или, любо, либо, али, любо ли, либо ли, ли...ли, любо...любо, то...то, чи...чи* і розділових сполучників сучасної літературної мови: *або, чи, або...або, чи...чи, то...то* дає змогу визначити суттєві зміни в їхньому складі. Старі сполучники характерні ще для пам'яток XIV—XVI ст., хоча рано почав виходи-

ти з ужитку сполучник *любо,* замість якого використовували *либо,* рідко послуговувалися й *али, чи, ци.*

Уперше в XIV ст. зафіксовано сполучник *або* (< *а* + + *бо).* Він із часом витіснив давні *ли, или, любо, либо* і став основним засобом вираження розділових відношень. Усі повторювані розділові сполучники *чи...чи, хоч...хоч, то...то, чи то...чи то, не то... не то* наявні вже в пам'ятках XIV—XV ст.; тільки сполучник *хоч...хоч* вперше використали в текстах XVI ст.

Підрядні (гіпотактичні) сполучники. Давні пам'ятки засвідчують невелику кількість підрядних сполучників, що зумовлювало їхню полісемантичність: один і той самий сполучник мав кілька значень і виконував різні функції.

У пам'ятках XI—XIV ст. виокремлюють такі гіпотактичні сполучники:

1) сполучники причини — *бо, зане, занеже, поне, понеже* (усі — старослов'янізми), *ако, имьже, иже, еже, аже;*

2) сполучники мети — *оже, аже, ако, ать, да,* пізніші *абы, чьтобы, дабы* (друга частина їх *бы* є аористом дієслова *быти), того дѧлѧитобы;*

3) сполучники умови — *аже, ажь, оже, аще* (старослов'янізм), *аче, иже, єже, коли, ли, пакы, пакы ли;*

4) часові сполучники — *коли, ако, оли, доколѣ, къгда* та старослов'янізми *кгда, донелѣ, донелѣже, доньдеже, доидеже;*

5) сполучники наслідку — *ако, ако и, оже, єже, иже;*

6) сполучники допусту — хоти, *хоти, ако* та старослов'янські за походженням *аще, аще ли, аще-но;*

7) порівняльні сполучники — *ако, како, акоже, акы* (старослов'янізм), *неже, нежели, чьто, такъ какъ;*

8) з'ясувальні сполучники — *оже, еже, иже, аже, чьто.*

На думку С. Бевзенка, таким склад сполучників лишався до кінця XVII ст. Серед них, хоча й переважали питомі давньоукраїнські, було багато старослов'янських, польських, пізніше — російських. Така строкатість і неусталеність у вживанні характеризували передусім книжну мову, жива розмовна мова українського народу послуговувалась переважно невеликою кількістю власне українських сполучників підрядності.

Упродовж віків частина підрядних сполучників, які фіксували пам'ятки, перестала функціонувати. Водночас з'явилися новотвори, особливо багато виникло їх у

середньоукраїнський період. Поряд із кількісним упорядкуванням диференціювалися функції гіпотактичних сполучників.

В окремих значеннєвих групах відбулися такі зміни:

1) із давніх причинових сполучників зберігся сполучник *бо,* який зазнав лише позиційних змін: у давніх пам'ятках він ніколи не починав підрядної частини, а стояв після дієслова-присудка, із XV ст. його почали вживати й на початку підрядної частини.

Інші старі причинові сполучники зникли впродовж середньоукраїнського періоду. Щоправда, у цей час виникли і нові українські сполучники цього різновиду: *для того иже, для того оже, для того що, прото оже, прото иже, тим що, того що, затим що, потому що, тому що* та ін. Повністю усталилася група складених причинових сполучників відзайменникового походження тільки протягом XIX ст.: *тому що, через те що, тим що, затим що* тощо. Одним із найновіших причинових сполучників є відприслівниковий похідний *оскільки,* який закріпився в українській мові тільки в 30-ті — 40-ві роки XX ст.;

2) до кінця XIV ст. вийшли з ужитку старі сполучники мети: *ать, да, оже, аже, яко,* що були витіснені новими *абы, чьтобы* та старослов'янізмом *дабы.* Хоч у середньоукраїнський період сполучниками мети переважно слугували *аби, штобы, щоби, щоб, би,* із XVI ст. — *жеби, жеб,* у сучасній українській мові найпоширенішим лишився *щоб (щоби),* менш поширеним — *аби,* а в книжних стилях превалюють складені сполучники-новотвори: *для того щоб, з тією метою щоб, задля того щоб, затим щоб.* Деякі складені сполучники використовували ще у староукраїнський період *(того дѣлѧто),* але у своєму первісному вигляді вони не збереглися, а тільки стали зразком для нових складених сполучників;

3) сполучники умови вживали ще й у середньоукраїнський період, хоча *оже, еже, аже, аще, аче* на межі XIV—XV ст. траплялися рідше, а з XIV ст. у ролі умовного часового сполучника почали використовувати *коли, коли би, коли б, коль,* а також *если, єсть ли, если би.* У сучасній мові збереглися *коли, коли б* і рідше вживані *аби, щоби (щоб).* Новотворами є умовні сполучники прислівниково-займенникового походження *якщо, якби;*

4) у XV—XVII ст. із давніх сполучників часу вийшли з ужитку старослов'янізми *єгда, донелѣ, донелѣже, доньдеже,* полонізм *кгди* та давні українські *оли, доколѣ, къгда*. У цей самий період утвердилися нові утворення *поки, доки, покіль, докіль, аж поки, аж доки.* У новій українській мові оформилися складені сполучники часу: *після того як, в міру того як, як тільки;*

5) рано поширилися наслідкові підрядні сполучники: у пам'ятках XIV ст. використовували *так што, так що, що, аже, аж, що аж,* а давні *оже, ино* виходили з ужитку;

6) віддієслівний за походженням сполучник *хотя* (Н. в. одн. нечленного активного дієприкм. ч. р.), *хоти* (наказовий спосіб, 2-га особа одн.) із допустовим значенням уживали в пам'ятках староукраїнської мови; із XVI ст. він траплявся у варіантах *хоч, хоча.* Із XVII ст. як допустовими послуговувалися новими сполучниками віддієслівного походження *нехай, хай.* Ці сполучники збережені сучасною українською мовою, у якій крім них із допустовим значенням використовують новотвори *дарма що, незважаючи на те що* тощо;

7) українську мову поповнили порівняльні сполучники: *як, ніж, аніж, ніби, нібито, мов, мовби, немов, немовби, неначе, наче, начебто, буцім, буцімто, що* та ін. Сполучник *як* походить від давнього *яко, ніж* — від *неже, аніж* витворився пізніше з поєднання *а + ніж.* Їх разом з новими *ніби, нібито* фіксують середньоукраїнські пам'ятки. Інші порівняльні сполучники є новотворами пізніших періодів;

8) у сучасній українській мові є невелика група пояснювальних сполучників. Усі вони — недавні новотвори: *тобто, себто (цебто), а саме, як-от.*

Частки. Кількість часток у сучасній українській мові, як це було і в мові давніх східних слов'ян, порівняно обмежена, що обумовлено особливою роллю цього морфологічного класу слів.

Частки *— службові частини мови, які вживають для надання реченням, словосполученням та окремим словам додаткових відтінків у значенні.*

Клас часток сформувався в праслов'янській мові, хоча перші слова цього морфологічного різновиду з'явилися в останній праіндоєвропейський період.

Давньоукраїнська мова засвоїла більшість часток із праслов'янської. До них належать *ne, *ně, *bo, *da, * že, *či, *na,*naj, *sę, *sь. Збережені вони і сучасною українською мовою: *не, ні, бо, да* (діал.)» *же, чи, най, се.* Проте XI—XIV ст. і середньоукраїнський період характеризуються активними процесами партикуляції, коли повнозначні слова, передусім займенники, прислівники, переходили в частки і залишилися в системі слів-партикула української мови.

Власне українськими за походженням є такі сучасні частки:

а) стверджувальні частки, які, як правило, є похідними — відприслівникова частка *так, аякже* < *а* + *як* + + *же, авжеж, еге(ж)* (утворена із давніх вказівних *е* + *е* з придиховим *г), ага.* Із XV ст. вони представлені у писемних пам'ятках; із XVI ст. у текстах з'явилася частка *гаразд(ъ);*

б) заперечні частки, серед яких *ні, не, ані* збережені з праслов'янського періоду. Частка *ні* об'єднала дві старі — *ни* та *нѣ;*

в) питальні частки, серед яких поширені *невже (невже ж),* що до XVI ст. витіснила давню *не уже ли* > > *(не)вжель;* з XVII ст. — частка *либонь (*< *ли* + *бо* + + *ни),* що мала первісну фукцію запитування про можливі події, явища, речі. У XVII ст. як питальна частка вперше трапляється слово *хиба.* Питальний зворот *що за* функціонує з XV ст. (у Пересопницькому євангелії: *щ(ъ)то то за наука новая).* У ньому *за* є давньою слов'янською питальною часткою;

г) модальні частки, зокрема *ніби* < *нѣби, наче (неначе)* < *незначе* < *невзначей* < *невъзначай, буцім* < *буцем* < < *буццем* < *будсем* < *буд'сем* < *будь се ми* трапляються в пам'ятках із XVII ст., похідні від них *буцімто, нібито* — із XVIII ст. До раніших утворень належить частка *мабуть* < *має быти,* що виникла у XVI ст. Приблизно у XV ст. відбулася лексикалізація словосполуки *Бог даи,* якою в XVI ст. у вигляді *богдай* послуговувалися як часткою. У сучасній українській мові замість неї вживають *бодай;*

г) вказівні частки, що витворилися переважно з давніх, але використовують їх у різних пізніших фонетичних варіантах. Так, праслов'янська відзайменникова

частка *се* нині є рідковживаним варіантом *це* < *оце* < < *оцце* < *отсе* < *от се* < *отъ се.* Поширеними є частки *ось* < *осе, от* < *ото, он* < *оно.*

У мовленні часто партикулюють сучасні займенники *собі, воно: жили собі дід та баба; і що воно за дитина;*

д) видільні частки, зокрема *тільки* < *тольки* < *толикы* та *лишень* < *лише нь* < *лише ни* < *лише,* що усталилися як службові слова в середньоукраїнський період: *тільки* — до кінця XIV ст. (у Грамоті 1393: *...а толко вість намъ дайте), лишень* — до XVI ст.;

е) підсилювальні частки, серед яких в текстах XV—XVI ст. часто використовували частку *вѣдьже, вид же.* Частка *а вид же* (а я відаю, знаю) в українській мові здеформувалася в останньому фонетичному варіанті у частовживану *адже* < *а* + *вѣдь* + *же* (випав ненаголошений склад -ві- і ствердів [д']), що перетворилася на новий варіант *аже,* який трапляється в пам'ятках із XVII ст. Із XIV ст. вживали частку відприслівникового походження *таки;* зазнала фонетичних змін давня частка *єще,* яка функціонує у формі (*і*)*ще*;

У текстах XVIII ст. частовживаними є частки народно-побутового звучання типу *що то за, то-то, от, от-от.* У пам'ятках попередніх епох ними не послуговувалися через їхню жанрову специфіку, хоча у фольклорних текстах вони зрідка траплялися: *...що то за дівчина...* (Нар. пісня);

є) формотворчі частки, що виникли на пізньому етапі розвитку української мови, оскільки більшість із них є скам'янілими формами повнозначних слів, які за певних умов вийшли із самостійного вжитку. Так, частку наказового способу *хай* < *нехай* < *нехаи* (2-га особа одн. наказового способу) < *нехати* < **nechati* (не чіпати) зафіксовано в пам'ятках із першої половини XIV ст.

Частка умовного способу *би (б)* за походженням є формою 2-ї, 3-ї особи однини дієслова *быти* в аористі. Проте процес утвердження цього варіанта був тривалим: довго в різних особових формах умовного способу вживали й інші аористичні форми слова *быти*, а скорочений фонетичний варіант *б* використовували лише із XVII ст.;

ж) словотворчі частки, які суттєво вплинули на формування класів слів (наприклад, неозначених займен-

ників типу *хтось, казна-хто, дехто,* неозначених прислівників способу дії — *бозна-як, якось,* місця — *хтозна-де, кудись* тощо).

Неозначені займенники і прислівники в староукраїнський період творилися за допомогою спеціальної частки-префікса *нѣ-*: *нѣкоторам, нѣчьто, нѣкгды.* Оскільки ця частка зневиразнилася у своєму неозначеному значенні через злиття із заперечною часткою *ни* і витворення внаслідок цього нової заперечної частки *ні* < *нѣ, ни,* то функцію неозначеності перебрала відзайменникова частка *-сѣ* < *си.* У пам'ятках із XVI ст. зафіксовано і займенники, і прислівники з часткою *-сь*: *яко(с), комсь, гдес, колись.*

Приблизно із середини XIV ст. як неозначена почала функціонувати і віддієслівна частка *будь* < *буди,* яку частіше вживали після займенника чи прислівника: *что буди,* а з часом вона закріпилася переважно у препозиції: *будь-коли, будь-що.*

Із XVI ст. пам'ятки засвідчують неозначену частку *де* < *где: де якое, деколи, де чого;* із кінця XVI — початку XVII ст. як неозначені фіксують частки *що, аби, бозна* < < *бог зна(є), чортзна* < *чорт зна(є), казна* < *кат зна(є).*

Отже, система службових частин мови органічно розвивалася на українськомовному ґрунті, позбуваючись книжних церковнослов'янських впливів, полонізмів і росіянізмів. Особливо плідним був середньоукраїнський період, коли й завершилось формування базового рівня всіх неповнозначних класів слів.

3.2. Історичний синтаксис

Як розділ історичної граматики історичний синтаксис вивчає зміни в синтаксичній системі мови від найдавніших часів до сьогодні. Основними його завданнями є: відтворення давніх синтаксичних конструкцій; виявлення причин і тенденції змін на синтаксичному мовному рівні; встановлення хронологічних меж появи чи зникнення певних синтаксичних явищ.

Становлення простого речення

Історичні розвідки найчастіше стосуються різних аспектів розвитку речення, оскільки воно є центральною одиницею синтаксичного рівня.

Речення *— граматично та інтонаційно оформлена за законами певної мови комунікативна одиниця, що є основним засобом формування, вираження й повідомлення думок, волевиявлень, емоцій.*

Давні писемні пам'ятки фіксують прості і складні речення, які суттєво відрізняються від синтаксичних одиниць реченнєвого плану сучасної української мови, хоча і мали достатньо розвинуту систему. Так, у текстах давньокиївського періоду є всі види простого речення: двоскладні й односкладні, поширені й непоширені, повні й неповні.

Просте речення *— предикативна синтаксична одиниця, що має один граматичний центр.*

У пізніші періоди прості речення урізноманітнювалися і структурно, і у формах реалізації комунікативної мети. Так, за спостереженнями українського мовознавця Іларіона Слинька (1912—1994), особливо поширилося вживання розповідних речень; збільшилась кількість питальних речень із спеціальними мовними засобами вираження запитання — займенниками і прислівниками; вирізнилися спонукальні речення з дієслівними формами наказового способу, інфінітивами та формами умовного способу.

У давніх східнослов'янських пам'ятках у структурі простого речення можна виділити головні члени речення, які є і в сучасній українській мові, — підмет, присудок. Однак засоби їх вираження, структурні різновиди часто відрізняються від сучасних.

Підмет. Він є одним із організуючих членів речення.

Підмет *— граматично незалежний головний член двоскладного речення, що означає предмет.*

Речення української мови за всю писемну її історію вибудовували за номінативним зразком, тому основним засобом вираження підмета був називний відмінок іменних частин мови:

1) іменника: *Тѣ послове оучинили межы нас перемирье* (Грамота 1371);

2) субстантивованого прикметника чи дієприкметника: *А погании губѧть землю руськую* (Лаврентіївський літопис);

3) числівника: *Единъ же ископа яму* (Лаврентіївський літопис);

4) займенника: *А они... волни были прити до вас* (Грамота 1322).

Характерна ознака давньоукраїнського синтаксису — непоширене вживання займенників 1-ї та 2-ї особи у функції підмета. Оскільки дієслова-присудки всі були особові, потреби додатково використовувати ще один морфологічний засіб вираження особи — займенник — не існувало. Наприклад, у «Слові про Ігорів похід», за спостереженням С. Обнорського, немає жодного підмета у формі особового займенника. У «Повчанні Володимира Мономаха» вони трапляються зрідка. Займенники 1-ї та 2-ї особи в пам'ятках XI—XII ст. вживали лише під логічним наголосом, коли виникала необхідність навмисного виділення суб'єкта, при протиставленні його іншому, при звертанні та прикладці (напр., у Мстиславовій грамоті 1130: *Се Я Всеволод далъєсмь*).

Уживання особових займенників у позиції підмета значно посилилося в середньоукраїнський період унаслідок зміни форм присудка, який у минулому часі та умовному способі стали виражати не особовими, а родовими дієслівними формами.

Рідше для вираження підмета послуговувалися кличним відмінком. Такі приклади зафіксовані в давньо- і середньоукраїнських текстах до XVI—XVII ст.: *Василїє росказоваль имь* (Учительне євангеліє, XVI ст.). Використання кличного відмінка поширене в українському фольклорі. О. Потебня зауважив, що його вживання в позиції підмета обумовлене потребами віршового розміру, іноді необхідністю висловити співчуття (своєрідний засіб інтимізації) співця до згаданої особи. Передумовами також були тісні зв'язки кличного та називного відмінків, що призводило до їхньої взаємозаміни.

Крім іменних засобів вираження підмета з часом почали фіксувати й інші. Так, у середньоукраїнський період з'явилися приклади, коли синтаксичну функцію підмета виконував інфінітив. Найчастіше його вживали при іменному складеному присудку (напр., у Климентія Зиновіїва: *Зачи(мъ) бы то слушна речѣтое позваляти).*

Усі однослівні підмети називають простими. Крім них віддавна функціонували й складені підмети, виражені:

— сполученням іменника в називному відмінку з іменниками в орудному відмінку з прийменником съ: *Пилипъ з своею жоною ходили на веселе* (лист, 1693);

— сполученням числівника в називному відмінку з іменником у називному чи родовому відмінку: *Осмь полковъ стало* (Літопис Самовидця);

— сполученням займенника в називному відмінку з родовим відмінком іменника (зі значенням вибірності): *Нихто з них не мают в то сѧ вступати* (1466).

Присудок. Він є носієм основної властивості речення — предикативності.

Присудок *— головний член двоскладного речення, що вказує на ознаку підмета.*

У пам'ятках української мови різних періодів трапляються прості і складені форми присудків.

Простий дієслівний присудок у давньоукраїнський період виражали:

1) дієсловами дійсного (у всіх часових формах), умовного та наказового способів: *По мнѣ идешь полкъ* (Лаврентіївський літопис); ***Пошѣлъбѣ*** *Гюрги въ Русь* (Іпатіївський літопис); ***Поиди*** *кнѧже с нами в дань* (Лаврентіївський літопис).

У старо- й середньоукраїнський періоди в позиції присудка часто міг стояти перфект із допоміжним дієсловом чи його скороченою формою: *Що ти собі ужи-вал-єсь* (Інтермедія, 1619).

Дієслова ірреальних способів тривалий час функціонували і в нових, і в старих формах. Крім того, із XVI ст. поширилося вживання другого умовного способу в позиції присудка: *Не мовилъ бы был потом о ином отпочинени жадном* (Крехівський Апостол, 1560). Часто в староукраїнський період у ролі присудка використовували багатократні дієслова: *И самъ на се* ***отвѣтовалъ*** (Самійло Величко, 1720);

2) активним нечленним дієприкметником: *А прокъ ихъ* ***разбежесѧ*** *куды кто виді* (Новгородський літопис). Коли він перетворювався на дієприслівник, певний час міг стояти у позиції присудка: *Купцы и ремесленики всякіе мають добровольно огонь у своихъ домѣхъ*

завжди держати, коли хотяче (Грамота 1506). О. Потебня пояснював таку властивість дієприкметника (дієприслівника) тим, що на той час він був ближчим до дієслова, ніж тепер.

Некоординовані форми присудка також виражалися 3-ю особою однини дієслова *быти* для всіх трьох осіб: *Ты вс҃гды со мною* ***ес*** (Учительне євангеліє, XVI ст.); скороченими формами дієслів: *Тому в руку* ***тыць,*** *овому тыць, і сему тыць* (Іван Вишенський, 1598).

Прості форми присудка в середньоукраїнський період часто стояли в кінці речення, особливо в пам'ятках латино-польської традиції.

У системі членів речення особливу роль відігравали конструкції з подвійними відмінками — другим називним, другим знахідним, другим родовим, другим давальним. Вони були паралельними першим називному, знахідному, родовому й давальному. Другі відмінки могли виражатися іменниками, прикметниками й дієприкметниками.

О. Потебня називав конструкції з подвійними непрямими відмінками складеними додатками і зазначав, що це не прикладки, тому що вони мають певну предикативність: узгоджуючись із першими відмінками, другі знахідний, родовий і давальний водночас тяжіли до присудка, доповнюючи його. Тому І. Слинько розглядав другі знахідний, родовий і давальний як проміжні члени речення — між присудком і додатком чи означенням.

Рідко в давніх пам'ятках фіксували речення з подвійним родовим. Найчастіше це сполучення родових відмінків, у яких виразником першого був іменник, другого — дієприкметник, із значенням часу дії: *Сѣде Романъ въ Кієвѣ мѣсяца июля наставгиа* (Іпатіївський літопис). Інколи другий родовий траплявся в реченнях при запереченні: *Не заста отца живого* (Лаврентіївський літопис). Його вживання засвідчують пам'ятки XVI ст. Із часом конструкції з подвійним родовим були витіснені орудним напівпредикативним.

Другий знахідний мав три різновиди:

1) перший знахідний виражався іменником або займенником, що позначав об'єкт при дієслові, другий — іменником, що називав діяльну особу (предмет): *Тебе бо имуще* ***помошницю*** *в печали и в болѣзни* («Повчання Володимира Мономаха»). В українській мові він витіс-

нений орудним безприйменниковим або знахідним із прийменниками за чи на; збережений болгарською мовою;

2) перший знахідний виражався іменником або займенником, другий — прикметником: *И погрѣбоша воєводу своего. Гемѣбега.жива въ земли* (Новгородський літопис). У розмовній українській мові зрідка функціонує й зараз (*І чи ви бачили його живого?),* хоча у літературній мові його витіснив орудний відмінок;

3) перший знахідний виражався іменником, другий — дієприкметником: *Почютиша Ярополка идоуча* (Іпатіївський літопис). Із переходом нечленних дієприкметників у дієприслівники виник зворот «знахідний відмінок іменника + дієприслівник», наявний навіть у XIX ст. (у Г. Квітки-Основ'яненка: *«Благословіть же мене у шлюб уступаючи».* Замість другого знахідного почали функціонувати підрядні речення.

До особливих структур належав давальний самостійний, у якому перший давальний виражався іменником або займенником, другий — дієприкметником (переважно активним нечленним), узгодженим у роді й числі з першим давальним: *Князю Стославу възрастъшю и възмужавшю, нача вои совокупляти многи и храбры* (Лаврентіївський літопис). Український історик мови Олексій Безпалько пояснює його назву тим, що «перший Д. у ньому не залежить від інших членів речення, а другий (дієприкметник), маючи певні ознаки предикативності, своєю функцією дорівнює дієслову-присудку».

Давальний самостійний виражав значення підрядної частини часу, причини, умови, допусту; інколи був сурядною частиною або головною в складнопідрядному реченні; окремим реченням: *Ярославу сущю Новѣгородѣтогда* (Лаврентіївський літопис). Ним широко послуговувалися в літописах, перекладній літературі й творах релігійного характеру, хоча в текстах ділового стилю його немає. Він був своєрідним стилетворчим засобом для передавання урочистості.

У XVI ст. давальний самостійний почала витісняти підрядна частина складного речення. Проте ще у XVIII ст. він траплявся в книжній українській мові (у літописах Величка, Грабянки). П. Житецький убачав давальний самостійний у реченнях: *Як тій зозулі в саду куючи, так вашій сестриці там горюючи; Горе мені на чужині без батенька живши* (П. Чужбинський).

Подібні звороти були в мовах давніх балтів, германців; з іншими відмінками зафіксовані в давньогрецькій і латинській мовах; паралельні явища трапляються у ведійських і хетських текстах. Російський мовознавець Микола Русинов (1923—1998) висловив думку, що «...поширення звороту давальний самостійний, можливо, було своєрідним результатом спроб сформувати підрядне речення шляхом відокремлення у висловлюванні другорядної, обставинної його частини від основної, що передає основну подію».

Серед подвійних давальних є й конструкції з другим давальним, вираженим іменником або прикметником: *Зане быти ему новому Риму* (Захарія Копистенський, 1622); *И тожъ не чюдо и не див быти щасливому костелу латынском* (Іван Вишенський, 1609). Другий давальний іменниковий витіснений орудним предикативним. Другий давальний прикметниковий часто замінювали прийменникові конструкції з въ, за: *Больше въ живыхъ быти ему Сомку не позволено* (Самійло Величко, 1720).

Складені присудки поділяють на складені дієслівні і складені іменні. *Складені дієслівні присудки* мають у своїй структурі дієслівну зв'язку із фазисним (передає початок, продовження чи завершення дії) або модальним (передає суб'єктивні стани) значенням та інфінітив. О. Потебня довів, що дієслова *начати, почати, станути, могти, мусѣти, мати, хотѣти*, які входили до аналітичної форми І-го майбутнього часу, могли зберігати своє реальне значення, тобто передавати різні фази дії чи різноманітні модальні відтінки — бажаності, повинності, можливості тощо. У пам'ятках із XIV ст. вони перетворилися на допоміжні дієслова в складеному дієслівному присудку. Зафіксовано складені присудки з допоміжними дієсловами *почати (начати): И почали коромоитли на мене* (Грамота 1393); *стати: И у городѣ сталъ зимовати* (Літопис Самовидця). На позначення закінчення дії почали вживати дієслова *переставати, покинути, кинути.*

Здавна (XIV ст.) у значенні можливості-неможливості виконання дії використовували присудки з допоміжним дієсловом *могти (не могти): А што може причинити болше межи тѣми вжитки* (Грамота 1370).

У період XV—XVI ст. розвинулися форми присудків із модальними дієсловами *имати* (значення повинно-

сті), *мати* (значення змушування), *хотіти, волѣти, изволити, сміти* (значення бажаності). Із XVI—XVII ст. почали вживати присудки з прикметниками *повинень* та *должень* чи дієприкметником *принужденъ*. Це змішані типи присудків: вони стоять на межі складеного дієслівного і складеного іменного присудків. Як правило, такі присудки мали тричленну структуру: *Повинна ест міти, прибити будуть повинні.*

Складені іменні присудки — сполучення дієслівних зв'язок з іменниками, прикметниками, числівниками, займенниками, дієприкметниками: *Азъ єсмь мужь его* (Лаврентіївський літопис); *А мои ти куряни свѣдомикъмети: подъ трубами повити, подъ шеломы възлелѣяны* («Слово про Ігорів похід»); *Въ дльготоу оубо бѣше. шести десѧтьлокътъ* (Ізборник Святослава 1073); *Се мое, а то моеже* («Слово про Ігорів похід»).

Іменна частина складеного присудка в давньо- і частково середньоукраїнський період нормативно мала форму називного відмінка (його називали другим називним, бо підмет був першим називним): *буди ми другъ* (Лаврентіївський літопис). Так, у XV ст. переважав називний предикативний. Однак із XVI—XVII ст. у пам'ятках передусім релігійно-полемічного характеру почав домінувати орудний предикативний: *не будеш товаришомъ кесарови* («Пересторога», 1605). Уперше з'явився орудний предикативний у пам'ятках XII ст, О. Потебня пояснював його розвиток потребою уникнути паралелізму в засобах вираження членів речення. Оскільки орудний відмінок мав первісне значення способу дії, це сприяло використанню його в предикативній функції. Проте не при всіх видах зв'язок його вживали однаково послідовно. Так, при абстрактній зв'язці ним активно послуговувалися в пам'ятках XVII—XVIII ст. У пізніші періоди такої тенденції не спостерігалось. І. Слинько пояснював це впливом польської мови.

Як правило, орудний предикативний стояв здавна при напівповнозначних зв'язках перетворення і виявлення *(стати, учинитися, вказатися)* та деяких дієсловах стану й руху (*мешкати, служити, ходити)*. Із часом при напівповнозначних зв'язках *зватися, називатися* його почали вживати нарівні з називним предикативним, а у XVI—XVII ст. орудний предикативний домінував при них.

У складеному іменному присудку могли використовувати й родовий відмінок (здебільшого родовий кваліта-тивний (якісний)), який давав предмету якісну характеристику: *куля до обеохъ одное меры.* У XVII—XVIII ст. його вживання поширилося. Родовий кваліта-тивний чергувався з іменними частинами присудка, вираженими прикметником, що свідчить про близькість їхніх значень. Тому І. Слинько вважав, що іменні складені присудки з родовим кваліта-тивним є своєрідною проміжною ланкою між складеними іменними присудками з прикметниковою частиною та іменними складеними присудками з іменною частиною, вираженою іменником.

Другий називний відмінок могли замінювати не лише орудний предикативний, а й деякі прийменникові конструкції, наприклад предикативна конструкція «прийменник въ (у) + місцевий відмінок»: *Моужь ли который в хрстьяныхъ или поганыхъ* (Іпатіївський літопис). Із XVII—XVIII ст. така структура трапляється від прикметникових форм.

На місці другого називного відмінка середньоукраїнські пам'ятки зафіксували й сполучення з прийменниками *зъ, съ, отъ, безъ, надъ, подъ, при,* які надавали своєрідних відтінків значенню присудка — відношення, походження, заперечення, місцерозташування тощо: *Бог над нами, кінь під нами* («Пісня про козака і Кулину», 1625).

У давньоукраїнських пам'ятках в іменній частині складеного присудка часто вживали короткі прикметники: *Всѣ землі наша велика и обилна* (Лаврентіївський літопис). Під впливом речень із субстантивними іменними частинами в них теж почав розвиватися орудний предикативний: у пам'ятках офіційного стилю середньоукраїнської мови це явище зафіксовано з XV—XVI ст.: *И маеть онъ намъ вѣрнымъ быти* (Грамота 1438).

Із XIV—XV ст. в українських грамотах у функції предиката стали використовувати і повні прикметники, з XVII ст. вони активізувалися при абстрактній зв'язці: *Той народъ Яфетовъ широкій барзо былъ* (Захарія Копистенський, 1622).

Орудний предикативний від дієприкметників з'явився лише в окремих актах XVI ст. та релігійно-полемічних творах XVI—XVII ст.: *Аще и плотію здраво обно-*

симъ есть (Іван Вишенський, 1616). Активні нечленні дієприкметники в ролі присудка вживали при абстрактних, напівповнозначних і навіть повнозначних зв'язках. Такі присудки О. Потебня вважав проміжними між складеними іменними і складеними дієслівними, оскільки вони передавали іменну ознаку в певному часі: *Володимиръ же бѣ велми немога* (*бѣ немога* — це не те саме, що *былъ боленъ,* але й не відповідає дієслову *болеет).* Ці дієприкметники могли бути однорідними з дієсловами-присудками, тому О. Потебня називав їх другорядними присудками. Протягом XII—XIV ст. нечленні дієприкметники перетворилися на дієприслівники.

Зафіксовано окремі приклади, коли функцію присудка виконував дієприслівник із зв'язкою (інколи без неї): *Самъ он был без боязни выворачуючи и отмѣняючи* (Христофор Філалет, 1598).

У сучасній українській мові складені присудки трапляються як при словесно вираженій зв'язці, так і при нульовій.

О. Соболевський, Є. Істрін, О. Мельничук вважають, що беззв'язкові конструкції виникли через занепад зв'язки в теперішньому часі. На думку О. Шахматова, споконвічно існували речення зі зв'язками (виражали ознаки в теперішньому часі) і без них (виявляли ознаки поза часом). Такі конструкції частково збереглися, частково виникли після опускання абстрактної зв'язки, на місці якої постали займенники.

За спостереженнями С. Обнорського, у «Слові про Ігорів похід» речень зі зв'язками *есть* і *суть* немає зовсім, у той час як зв'язка при 1-й і 2-й особі однини — обов'язкова. У XV—XVI ст. зв'язку у формі теперішнього часу від *быти* вживали рідко. У сучасній українській літературній мові вона майже не відома (крім наукового і частково публіцистичного стилів).

Зовнішньою граматичною формою вираження предикації речення є відношення між підметом і присудком. У давніх пам'ятках спостерігається координування підмета і присудка в числі та особі, де можливо — в роді та відмінку.

До особливостей зв'язку підмета і присудка належать:

а) логічне узгодження: при збірних іменниках, які мали форму однини, використовували присудок у формі множини: *Идуть Русь на Царьградъ* (Іпатіївський літо-

пис). Однак до середини XVIII ст. основним засобом зв'язку присудка зі збірним іменником стало граматичне координування (тобто в однині);

б) вживання маєстатної множини (зі значенням возвеличення): *Мл(с)тїюбжїєю, мы Стефа(н) воєвода чини(м)* (Грамота 1475).

У пам'ятках XVIII ст. зафіксовано авторську множину: *Мы-же, зде о томъ тутъ, замолчавши, приступаємъ до сказания* (Самійло Величко, 1720).

У давніх східнослов'янських текстах виокремлюють конструкції з атрибутивним, об'єктивним і обставинним значенням. Однак мовні засоби їхнього вираження змінювались, набуваючи сучасного вигляду.

Суттєво модифікувалися означальні конструкції. Виявилось це у поступовому витісненні з атрибутивної позиції нечленних прикметників: якщо ранні пам'ятки засвідчують їх однаково часто і з предикативною, і з означальною функціями, то в грамотах XIV—XV ст. нечленні прикметники, як правило, є частиною присудка і лише іноді — означенням: *Тобѣлѣпо ѣздитив велицѣ полку* (Лаврентіївський літопис). Атрибутивну позицію зайняли членні прикметники: *доброѥ житіѥ* (Синайський патерик).

Водночас саме нечленні форми присвійних прикметників від староукраїнських часів і до сьогодні стали основним засобом вираження присвійності: ***Микитино*** *дворище* (Грамота 1349), *братаничъ* ***козарино(в)*** (Грамота 1499), *Юриевъ сынъ* (Грамота 1421). Із цією функцією в усі періоди вживали родовий відмінок іменників: *дворєць Ивашка градковича* (Грамота 1456).

До особливих засобів вираження атрибутивності в історії української мови належать:

1) багаточленні конструкції мішаного типу, де присвійність передає і присвійний прикметник, і родовий відмінок належності: *рѣчи з добръ пана Ивановихъ* ***Сулиминихъ*** (XVII—XVIII ст.);

2) давальний присвійності: *Выговскому друга* (1737);

3) конструкції з повторюваними прийменниками: *по гостинець по* ***Вышенськыпо*** *старый* (1443).

Об'єктні значення віддавна передають відмінкові форми. Проте в старо- і середньоукраїнський періоди ширше, ніж у сучасній мові, вживали безприйменнико-

ві форми: 3. в. *вѣруйтеправду і книгу* (XVII ст.), Р. в. *утаясь насъ* (1648), Д. в. ***кму*** *гетманство отнято* (Літопис Самовидця), О. в. *ходи Всѣволодъ въ Роусь Переяславлю* ***повеленьмъ*** *пророполцемъ* (Новгородський літопис), М. в. *пришедь измславь сѣдеКыевѣ* (Лаврентіївський літопис). Основною тенденцією модифікації засобів вираження об'єктності було поширення прийменникових конструкцій.

Для речень різних історичних періодів характерними були обставини різних видів:

— місця ***(куда*** *хочуть* ***туды*** *поидєть)* (Грамота 1366);

— часу (***тогды*** *они пришєдши*) (Грамота 1370);

— способу дії *(Аще быхъ вѣдалъ* ***ѡже смко*** *семоу быти*) (Лаврентіївський літопис);

— міри і ступеня (***ельма*** *великъ* ***кси, тольма*** *съмѣрмисм*) **(XIст.).**

Крім прислівників значення простору, часу, причини, мети, способу дії передавали безприйменникові й прийменниково-іменникові конструкції. За спостереженнями І. Слинька, протягом староукраїнського періоду стабілізувалося чи порушилося вживання орудного відмінка шляху, часового моменту, способу дії, способу руху й перебування, порівняння; родового відмінка просторового досягання, часу; знахідного відмінка місця, цілком використаного часу тощо: *ехала дорогою звиклою* (Актова книга Житомирського міського уряду, **1583); *Увесь пист*** *варила гречну соломаху* (Інтермедія XVII ст.); *жеби що-колвекъ татаръ оному послалъ* ***за-для пострахy*** (Літопис Самовидця).

Уживання прийменникових конструкцій у цей час розширилося, оскільки вони передавали різноманітні відтінки значення. Примітними є такі форми: для вираження місця — въ, на + М. в., надь, подъ, передъ, за + + О. в., противъ + Р. в., межи + О. в.; локалізації — коло, близъ(ко), край + Р. в., отъ, до + Р. в.; для вираження часу отъ, до + Р. в., за + Р. в., противъ + Р. в., къ + + Д. в., через, за + 3. в., въ, у, на, о + М. в. тощо; причини — къ, отъ + Р. в.; мети — на, въ, про + 3. в., до + Р. в. та ін. Водночас спостерігається й звуження вживання часових конструкцій «о + 3. в.», «подъ + О. в.»; цільових «о + 3. в.» тощо.

Отже, писемна історія української мови дає змогу простежити, як розвивалася система членів речення, як урізноманітнювались і уніфікувались засоби їхнього вираження.

За відсутності в реченні одного з головних членів речення виокремлювали односкладні речення.

Односкладне речення *— речення, що має один головний член і не потребує доповнення другим головним членом.*

Серед односкладних простих речень давнього писемного періоду виділяють дієслівні та іменні.

Дієслівні односкладні **речення.** До них належали неозначено-особові, означено-особові, безособові речення. У давньоукраїнських пам'ятках ширше, ніж у сучасній мові, послуговувалися означено-особовими реченнями, оскільки дієслова всіх способів були особовими, отже, чітко вказували на 1-шу чи 2-гу особу: ***Чинимъ*** *знаменито симъ нашимъ листомъ* (Грамота 1342). У XVII—XVIII ст. таких речень зафіксовано багато, хоча із XI—XII ст. поширилися двоскладні речення з підметами-займенниками. Тільки у XVIII ст. двоскладні речення потіснили односкладні.

Неозначено-особові речення вирізнялися тим, що їх головний член був виражений дієсловом не тільки 3-ї особи множини (як зараз), а й 3-ї особи однини: *Аже* ***крадеть*** *скотъ на поли...* («Руська правда»). Однак у XIV—XV ст. їх залишилося мало. Основним засобом вираження неозначеності стала 3-тя особа множини: *иж за твоим черевом бочки с пивами... волочат* (Іван Вишенський).

Приблизно із XVI ст. почали з'являтися речення, в яких неозначеність передавало дієслово минулого часу множини: *И такъ донесли тое бискупови луцкому Бернатови Мацієвскому* («Пересторога», 1605).

У давніх пам'ятках головний член безособового речення виражали: безособові дієслова, особові дієслова в безособовому значенні, інфінітив, предикативний прислівник: *А на тоє слово не треба уступатись* (Грамота 1301), *...далъ Богъ* ***разсвѣло*** (Новгородський літопис). Мало зафіксовано безособових речень на позначення явищ природи, що обумовлено їхньою жанровою специфікою. Частіше вони почали траплятися із XVI ст.: *як* ***стемнѣлося****, теди там же гроши в мене украдено* (Пирятинська книга, 1700).

У зв'язку з тим що колишні короткі дієприкметники середнього роду перетворилися на безособові дієслівні форми на -но, -то, із XIV—XV ст. вони часто виконували функцію головного члена безособового речення: *А тои ѧрлыкъписано оу орді* (Грамота 1393). При них із XV ст. фіксували дієслово *було (было, било): Неприятелемъ людского поколѣньяѣъединано было* (Грамота 1433).

Іменні односкладні речення. Вони охоплювали не лише номінативні речення, головний член яких виражений іменником у формі називного відмінка. У давніх пам'ятках їх мало: *Кнѧземъ слава а дружине* («Слово про Ігорів похід»). У грамотах XIV—XV ст. наявні лише поодинокі приклади у назвах документів зі словом *благословеніє*тощо: *Приказъкнзѧ МихаилаВасилевич* (Грамота 1451); *Благословенє Ісидора, митрополита Киевского и всея Руси* (Архів, 1440). Пізніше номінативних речень стало більше, особливо в описах (наприклад, замків). Основні типи номінативних речень — буттєві (виражають наявність предмета) і вказівні (вказують на предмет, явище) — почали витворюватися в XV—XVI ст., але масового поширення вони набули лише з XIX—XX ст.

У середньоукраїнський період з'явилися й генітивні речення (односкладні речення, в яких головний член виражений родовим відмінком), особливо їх заперечний різновид. Наприклад, у пісні «Про козака і Кулину»: «*Ні з ким жити, розмовляти, ні сестриці, ні зовиці*».

У пам'ятках української мови трапляються речення, ускладнені однорідними членами, уточнювальними й предикативними відокремленими членами, звертаннями, вставними конструкціями.

Ускладнене речення *— монопредикативна структура, що є виразником основного й додаткового повідомлень.*

Ускладнювальні компоненти давнього періоду відрізняються від сучасних. Так, для однорідних членів речення і в давньо-, і в середньоукраїнський періоди характерним було накопичення однорідних компонентів, часте повторення сполучників, прийменників: *Дала кму село оу теребовльскии волости Новосельцѣ, а шисть кобылъ, и стада, а жеребець, а два хресты серебнаѧ* (Грамота 1393).

У текстах XI—XIII ст. більше відокремлених означень, виражених дієприкметниковими зворотами: *Не ваю ли храбрая дружина рыкають, акы туры, ранены саблями каленьми на полі незнаемі* («Слово про Ігорів похід»). З переходом активних нечленних дієприкметників у дієприслівники зменшилась кількість таких відокремлень, натомість з'явилися відокремлені обставини: *мы порадивши сѧ с кнѧзии паны з нашою вірною радою даємъ* (Грамота 1434).

Звертання, виражені кличним відмінком, є нормою і для давньоукраїнських пам'яток, і для текстів пізнішого періоду: *...Брате постереги землѣ роускоиі* (Іпатіївський літопис), *Пане господару відкривай ся* (початок XIX ст.), *...Мамо, голубко, прийди подивися* (П. Грабовський).

Вставні і вставлені конструкції теж могли ускладнювати структуру простого речення. О. Безпалько стверджує, що вони в українській мові «зберігаються протягом усієї її історії»: *Він, каже, сіромаха в чіпчику родився* (Сатира, XVII ст.).

Отже, успадковані з давньоукраїнської мови прості речення і різновиди ускладнених речень збережені сучасною українською мовою, але зі структурними й семантичними змінами.

Розвиток складного речення

На період появи перших писемних пам'яток у східних слов'ян була розвинута система складних речень, хоча вона суттєво відрізнялася від сучасної.

Складне речення *— синтаксична одиниця, що складається з двох чи більше граматичних основ, які становлять семантичну, структурну й інтонаційну єдність.*

Складні речення сформувалися в праіндоєвропейський період шляхом поєднання простих. Мовознавці вважають, що на основі поєднання однотипних простих речень виникли складносурядні речення (паратаксис), від яких утворилися складнопідрядні (гіпотаксис). Однак російський мовознавець Б. Лавров доводив, що гіпотаксис з'явився одночасно з паратаксисом. На думку О. Потебні, гіпотаксис виник із подвійних відмінків чи інфінітивних зворотів. Тому, наприклад, український синтаксист Олексій Стеценко (1904—1980) вважав, що

складні речення формувалися різними шляхами — внаслідок об'єднання не тільки простих речень, а й звоpотів у їх складі. При цьому, імовірно, первісно утворилися безсполучникові складні речення, а з них — складносурядні і складнопідрядні. О. Безпалько стверджує, що безсполучникові складні речення є давнішими за сполучникові, наводячи факти діалектної мови: у ній безсполучникові речення переважають над сполучниковими.

У мовознавстві загальновизнаною є думка, що складносурядні речення виникли раніше, ніж складнопідрядні, оскільки сполучники сурядності є більш архаїчними; складнопідрядні речення могли з'явитися лише на тому етапі розвитку суспільства, коли людина здатна була усвідомлювати причинно-наслідкові зв'язки, тобто коли в неї добре розвинулося логічне мислення.

Отже, система складних речень складалася з безсполучникових речень, сполучникових недостатньої диференціації, складносурядних і складнопідрядних речень.

Безсполучникові речення. Це складні речення, частини яких об'єднані в синтаксичне і семантичне ціле не за допомогою сполучників, а інтонаційно.

У пам'ятках давньо- і староукраїнської мови безсполучникових речень зафіксовано небагато. Рідко функціонували безсполучникові речення відкритої структури (які можна доповнювати іншими предикативними частинами). Більше їх у пам'ятках XVI—XVII ст.: *Осень была мокрая, два месяца дождь непрестанно ишол* (Острозький літописець). Як правило, вони передавали одночасність або послідовність подій. Якщо в давніх пам'ятках переважали речення гнучкої структури, то з XVI—XVIII ст. розташування частин стало більш фіксованим: *В том же року зима была лихая, по рожестве христове пустила была зима* (Острозький літописець).

Більш уживаними були речення закритої структури. Серед них розрізняють безсполучникові речення типізованої структури і безсполучникові речення нетипізованої структури. О. Потебня серед безсполучникових речень типізованої структури виділяв такі:

1) речення, в першій половині яких використовували іменник, у другій — дієслово: *Прислалъ человѣка, Иваномъ зовутъ*, іменник, який супроводжувався займенником: *Есть печера, изъ тоя печеры исходить источникъ.*

У сучасній українській мові збережені тільки речення із займенником у другій частині, інші замінені сполучниковими реченнями;

2) речення, у першій частині яких уживали предикативні форми, що вимагали обов'язкового доповнення (дієслова зі значенням мовлення, мислення, сприймання): *Куме, слухай: з моих рук щастіе тобе буде* (Іван Некрашевич);

3) речення, у другій частині яких використовували частки *так, то, ино* (інколи вони відсутні). Хоча за будовою ці речення подібні до складносурядних речень, значення вони передають часове, умовне чи наслідкове: *Рано сѣешъ,рано и пожнешъ* (Климентій Зиновіїв).

Серед безсполучникових речень нетипізованої структури виокремлюють такі:

1) пояснювальні, в яких друга частина містить уточнювальну інформацію: *На вечюрки не хожу, — не пускає мати* (Іван Некрашевич);

2) зіставно-протиставні, у яких вживали антонімічні пари, протиставлення: *Колодезъ въ замку почато и полъ сажня выбыто въ скалѣ,воды не добыто* (Опис замку, 1552).

Такі речення поширені і в сучасній українській мові.

Сполучникові складні речення недостатньої диференціації. Хоча у XIV—XV ст. складні сполучникові речення вже переважали над безсполучниковими, сурядність і підрядність у них ще не завжди чітко розмежовували. Ці речення мали дифузний характер. До сполучникових складних речень недостатньої диференціації належали передусім:

а) речення, створені шляхом нанизування предикативних частин, об'єднаних сполучниками *и* та *а*. Наприклад, в Острозького літописця: *И отпровадили его чернъцем до граници, и зняли з него черньство и пустили его в мирских шатах, и сами вернулися.* Такі речення ширше вживали в спільнослов'янський період. Вони були одним із джерел формування сполучникових складносурядних і складнопідрядних речень;

б) речення з підрядними і сурядними сполучниками, у яких сурядні сполучники *и, а* та інші розпочинали головну частину і мали значення «то», «тоді»: *А што єстє его запись отъ него къ намъ принесли, и мы тотъ записъ єсмо приняли* (Грамота 1496).

Розмежування безсполучникових складних речень недостатньої диференціації досі не завершилася.

Складносурядні речення. Вони утворені з двох або більше рівнозначних предикативних одиниць, об'єднаних сполучниками сурядності. Уже в пам'ятках XI—XIII ст. представлена розвинута система сполучникових складносурядних речень, успадкована середньоукраїнською мовою, в якій відбулося оформлення практично всіх сучасних різновидів цих синтаксичних одиниць.

До XVII ст. паратаксис переважав над гіпотаксисом, як, наприклад, за спостереженням С. Обнорського, у «Слові про Ігорів похід», «Повчанні Володимира Мономаха».

Частини складносурядного речення відкритої структури поєднували єднальні й розділові сполучники. Найчастіше таку функцію виконував сполучник *и.* Ці речення, як правило, передавали одночасність дій: *Суша была великая, и татаре были* (Острозький літописець). Частіше, ніж у сучасній мові, з єднальним значенням упродовж усього середньоукраїнського періоду використовували сполучник *а* (як і в попередні епохи): *аче же и кръвавъ придеть. или боудеть самъ почалъ. а выстоупѧтъ послоуси, то то ѥмоу заплатежъ ѡже и били* («Руська правда»).

Розділові значення передавали сполучники *или (ли), любо, альбо: иж альбо Петръ святый в Рымѣ не былъ, албо Павел святый не былъ* («Пересторога»). Із XIV—XV ст. почали уживати сполучники *або,* із часом — *чи...чи, то...то,* які усталилися в новій українській мові.

Частини складносурядних речень закритої структури поєднували або сурядні сполучники широкого значення (а, *но, да, леч, але* (з XIV ст.), *та),* конкретизованого додатковими прислівниками чи іншими словами, унаслідок чого утворювалися конструкції типу *а лише, а тому, але зате;* або сполучники вузького значення (*тоєст, тобто, себто, цебто).* Складносурядні речення із сурядними сполучниками широкого значення передавали обмежувальні, наслідкові, компенсаційні тощо відтінки: *Дяк, паламарь гладкі, а тільки піп бідняка* («Отець Негребецький», XVIII ст.); із сурядними сполучниками вузького значення — пояснення чи градацію: *обернули на мертвій хлѣб, не веселя, але жалю: то ест он оплатокъ* («Пересторога»).

Складнопідрядні речення. Це складні речення, що складаються з двох або більше частин, об'єднаних підрядним зв'язком за допомогою сполучників підрядності чи сполучних слів. Давньоукраїнська мова мала майже всі різновиди складнопідрядних речень, властиві українській мові, але вони відрізнялися від сучасних, передусім сполучними засобами, які сформувалися в нинішньому вигляді в прикінцевий середньоукраїнський період, деякі — вже в новітні часи.

Залежно від вираження підрядною частиною певних семантичних відношень складнопідрядні речення поділяли на такі види:

1) складнопідрядні речення з підрядними означальними частинами. Вони були широковживаними у давніх пам'ятках. Серед них виокремлювали власне означальні (підрядна частина пояснювала іменник головної частини) і займенниково-означальні (підрядна частина залежала від займенника). Підрядні частини в цих реченнях приєднували за допомогою сполучних слів *кто, что, оже, иже, идеже, котории,* з часом — *що: кто не уосхочеть далѣимиру держати. тотъ отповѣсть* (Грамота 1352); *возми дань юже ималъ ѡлегъ* (Іпатіївський літопис).

Давні сполучні слова на зразок *который, где,* які вживали у середньоукраїнський період, поступово витісняли українські варіанти *що, хто, же,* полонізм *жеби.*

Характерною структурною ознакою давніх складнопідрядних речень з означальною частиною є використання в підрядній частині крім сполучного слова іменника з головної частини, який пояснювала ця підрядна частина: *днѣпръвтечеть в понетъское море жереломъ. еже море словеть руское* (Лаврентіївський літопис). Такого типу конструкції трапляються у пам'ятках XVII ст.: *Познал власную шкапу, якая шкапа и пропала* (XVII ст.). На думку О. Безпалька, складнопідрядні речення з означальною частиною були проміжним типом між складносурядною і складнопідрядною синтаксичними одиницями, а «повторення означуваного іменника... свідчить про певну незалежність та недостатній ще розвиток зв'язку підрядності в складному реченні, про те, що сполучне слово ще не набуло в цьому реченні достатньої сили для того, щоб чітко виражати підрядність».

У сучасній українській мові підрядна означальна частина здебільшого стоїть у постпозиції до головної, тоді як у давніх текстах і частково пам'ятках середньоукраїнського періоду частіше перебувала у препозиції: *А которому коли слузі своєму роскажемъ панщызну брати, тому они мают давати съ корчмы по чотыры гроши, подлі обычая* (Архів Південно-Західної Росії, 1859—1908). О. Потебня, Ф. Буслаєв пояснювали цей факт тим, що така структура відображала порядок дій у реальному житті, зберігала зрозумілість мови. Розміщення підрядної частини в препозиції дослідники вважали більш історично раннім, а переміщення в постпозицію О. Потебня обґрунтував прагненням виразніше показати її залежність від головної;

2) складнопідрядні речення із з'ясувальними частинами. Підрядна частина цих речень приєднувалася до головної сполучниками *яко, что, оже, аже, абы: повідошаа стославу. ако придоша грьци с поклономъ* (Лаврентіївський літопис). Вони були засвоєні українською мовою наступних епох, але зазнали суттєвих змін. Передусім зростала кількість опорних слів, від семантики яких залежала структура з'ясувальних речень. Частовживаними з'ясувальними сполучниками в пам'ятках XV—XVI ст. є *же, ижъ*; старі *иже, аже, ажъ,* старослов'янський *дабы* і полонізм *жеби* поступово вийшли з ужитку. Якщо опорні слова означали спонукання, повинність, бажаність тощо, то з'ясувальні частини приєднувалися за допомогою сполучників, що містили компонент *би (чтобы, абы, жеби, даби): то мы сказали, абы там ни гроша мыта не было* (Грамота 1456). Рідко послуговувалися сполучними словами *якъ, где, коли, что, кто, який.*

Пізніші за походженням складнопідрядні речення з підрядною з'ясувальною питальною частиною. Спершу вони пов'язувалися з головною частиною сполучниками *если, ли: И мы пытали Сапіги: свѣдомъ ли онъ того* (XV ст.), із XVI ст. почали вживати сполучник *чи,* який став нормативним в українській мові: *не відати, чи звездний біг его в том омылил* (Герасим Смотрицький);

3) складнопідрядні речення з підрядними причиновими частинами. Підрядні частини цього типу складних речень поєднувалися з головними сполучниками *зане, занеже, понеже, бо, ожє, яко: полѧмиже прозвани быши. зане в поли седѧху* (Лаврентіївський літопис). У

середньоукраїнський період звузилося вживання майже всіх цих сполучників, крім *бо* і *понєже*, який використовували навіть у XVII ст. Із часом почали послуговуватися з'ясувальними сполучниками *што (что, шо), же, ижъ* із причиновим значенням, витворилися нові складені *для того... ижь, тим...що* та ін.;

4) складнопідрядні речення з підрядними частинами умови. До головних частин підрядна приєднувалася в пам'ятках XI—XIII ст. сполучниками *иже, аже, аче, оже* та старослов'янізмом *аще*: *иже ли не поидеши с нами то мы собѣ буде. а ты собі* («Повчання Володимира Мономаха»). Проте тексти XV—XVI ст. засвідчують перевагу в цій функції сполучників *если* і *коли: А коли начинье посміваеши, то и съекровище... безчестити* (Іван Вишенський).

Давні книжні сполучники поступово вийшли з ужитку. Оскільки для поєднання умовної частини з головною використовували часові сполучники *коли, кгди, егда, аще, ежели,* значить, у середньоукраїнський період функції підрядних сполучників ще не були достатньо диференційованими;

5) складнопідрядні речення з підрядними часу. Вони належать до частовживаних у давньо- і середньоукраїнських пам'ятках, де наявні сполучні засоби *яко, дондеже* (старослов'янізм), *когда, коли: коли нас не будешь всѣх.то всі ваше будешь* (Лаврентіївський літопис). Із XIV—XV ст. почали використовувати нові сполучні слова *поки, доколя, поколя, доки, скоро, як.* Багатий склад сполучників і сполучних слів давав змогу відтворювати різні часові значення. Так, недиференційоване значення часу передавали речення зі сполучниками *якъ* (найпоширеніший), *коли, кгди: а як приехали у Лубні й з Лубень виехалм, Петро Погрібний дал мині до схования с чересом грошей* (Пирятинська книга, 1704); значення часової межі — речення, підрядна частина яких починалася на *доколі, доки, поколъ, поки, нѣмъ, ажъ: винни місто и волости обедве дати сторожу, поки рыбу отловятъ* (Опис замку); швидке настання однієї з дій — речення зі сполучниками *якъ, тилко, скоро: Як вдарено в бубни на раду, Бруховецкий... пішо войско припровадилъ ку намету своей сторони* (Літопис Самовидця, 1702);

6) складнопідрядні речення з підрядними частинами місця. Підрядні частини приєднувалися до головних за

допомогою сполучних слів *где, кде, иде, куда, идеже, камо: Камо Туръ поскачяше, своимъ златымъ шеломомъ посвѣчивая, тамо лежать поганыя головы половецкыя* («Слово про Ігорів похід»), щоправда, частота їх використання була неоднаковою. Широковживаним був сполучник *где,* який у пам'ятках середньоукраїнського періоду змінився на *де.*

Оскільки просторові сполучники за значенням ще не були достатньо диференційованими, то, наприклад, *где* могли уживати з узагальненим значенням місця і напрямку (пор., *Мещане сено на себе косятъ где хотятъ* (Опис замку); *тогды можетъ поити гдѣ хочетъ* (Статут, XV ст.).

Із XIV ст. у текстах з'явилися складнопідрядні речення з підрядними місця, які мали у головній частині вказівні слова *тамъ, тутъ, туды, всюди, отоль*: *а гостѧ нє приневолити но куда хочєть туды поидєть* (Грамота 1361). На думку І. Слинька, відбулося перетворення складнопідрядного речення з підрядною частиною місця з розчленованого на призайменникове тотожного типу. Він зауважував: «...є підстава визнати складні речення з підрядними місця проміжними між розчленованими реченнями і нерозчленованими призайменниковими»;

7) складнопідрядні речення з підрядними допустовими частинами. Їх засвідчують давні тексти східнослов'янського письма. У них найчастотнішим сполучним засобом є старослов'янські за походженням сполучники *аще и, аще но* з *хотя, хоть* або польськими *ачколвекъ, ачъ, обаче* тощо (у «Руській правді»: *а за искормилцА. Ві. такоже и за кормилицю. хотѧси буди холопъ хотѧ си роба;* у Лаврентіївському літописі: *аще и поляна звахусѧ но словеньск*).

Із XVI ст. більшого поширення набули сполучники *хоть, хотя, хотяй, хоч...а, але, однак, но,* тоді як сполучник *аще* вийшов з ужитку. При поєднанні цих сполучників із часткою *би* підрядні частини передавали гіпотетично-допустове значення: *Хоть би еще десять разъ, такъ великое было войско, нога би ихъ не войшла* (Львівський літопис). Із часом допустова частина почала сполучатися з головною сполучником *нехай: Но нехай ся он, як змия, въет и скачет, мы его паки обличати начнем* (Іван Вишенський);

8) складнопідрядні речення з підрядними наслідковими частинами. У пам'ятках старокиївського періоду найчастіше підрядні частини складного речення приєднувалися сполучниками *яко, оже: но лютъ бѫше поуть. ѡже коуплѧхоупо ногаті хлѣбъ* (Новгородський літопис). У текстах пізніших періодів трапляється багато сполучників різного походження *(аже, ажъ, што, что, що, иж, же, так што (что, що), так же): Мы ихъ сказнили. такъ. што опѫть не будуть намъ пакостити* (Грамота 1393). Речення зі сполучниками *так што, так же, так ижъ* сучасного вигляду набули лише у XVII ст.;

9) складнопідрядні речення з підрядними мети. На думку І. Слинька, вони виникли «з безсполучникових конструкцій чи з конструкцій недиференційованого типу, в яких друга частина мала гіпотетичну модальність, бо мета — це бажане, а не здійснене». Одним із джерел їхнього формування були також прості речення з інфінітивними зворотами мети, тому підрядні речення мети могли поєднуватися гіпотетичними сполучниками (які містять компонент *би).* У давніх пам'ятках підрядна частина в них зв'язувалася з головною сполучниками *да, яко, что, дабы, абы: Възлелѣи господине, мою ладу къ мне, абыхъ не слала къ нему слезъ на море рано* («Слово про Ігорів похід»).

У середньоукраїнський період найчастотнішим став сполучник *аби,* рідше траплялися *штоби, щоби.* Старокнижні сполучники *дабы, чтобы, жебы, ижбы* поступово вийшли з ужитку. Водночас сформувалися нові складені сполучники мети: *для того аби, для того жеби, задля того жеби,* які в реченні переважно функціонували в розчленованому вигляді: *бо орда не брала полону задля того, жеби не обтяжалися* (Літопис Самовидця);

10) складнопідрядні речення з підрядними порівняльними частинами. У цих реченнях залежна частина приєднувалася сполучниками *акы, неже, нежели, яко* (напр., у «Слові про Ігорів похід»: *Сами скачють, акы сѣрыи вълци в полі).* Сполучники *неже, нежели* вийшли з ужитку. Із XIV ст. почали використовувати новий порівняльний сполучник *як.*

Отже, становлення системи складних речень відбувалося протягом усього писемного періоду української мови. Якщо перші писемні пам'ятки фіксували більше

складносурядних речень, то пізніші відображають зростання кількості складнопідрядних. Значно змінилися й структурно-семантичні різновиди всіх складних речень, увиразнилися засоби зв'язку їхніх речень.

Запитання. Завдання

1. Визначте предмет вивчення історичної граматики української мови. Охарактеризуйте її складові.

2. Прокоментуйте поняття «граматична аналогія» і її місце серед причин змін граматичного рівня. Вкажіть різновиди граматичних аналогій.

3. Проілюструйте становлення граматичних категорій роду, числа й відмінка іменника. Наведіть приклади залишків двоїни в сучасній українській мові.

4. Охарактеризуйте праслов'янські відміни іменників. Наведіть по п'ять прикладів слів, які належали до кожної з відмін.

5. Покажіть схематично, як витворилася кожна з відмін сучасної української літературної мови.

6. Порівняйте граматичні ознаки іменних і займенникових прикметників.

7. З'ясуйте, які із займенникових груп зазнали найбільших змін у своєму розвитку. У чому ці зміни виявилися?

8. Порівняйте систему часових форм давньоукраїнської і сучасної української мови. Прокоментуйте зміни.

9. Обґрунтуйте твердження, що дієприкметникова система давньоукраїнської мови стала джерелом витворення дієприслівникових і безособових форм на -но, -то.

10. Наведіть по три приклади давньоукраїнських прислівників кожної значеннєвої групи.

11. Прокоментуйте зміни, яких зазнала кожна із службових частин мови — прийменник, сполучник, частка.

12. Визначте основні завдання історичного синтаксису.

13. Охарактеризуйте засоби вираження підмета. Доберіть по два приклади до кожного з них.

14. Проаналізуйте структурні різновиди присудка у давньоукраїнських пам'ятках. Доберіть ілюстративний матеріал до кожного різновиду.

15. Охарактеризуйте конструкції з подвійними відмінками. Які їх різновиди трапляються в давньоукраїнських пам'ятках?

16. З'ясуйте, які типи односкладних речень функціонують у давніх пам'ятках. Доберіть приклади.

17. Поясніть, у чому особливості безсполучникового складного речення у пам'ятках різних історичних періодів. Доберіть п'ять безсполучникових складних речень.

18. Проаналізуйте складносурядні речення відкритої й закритої структури, їхні особливості. Наведіть приклади цих речень.

19. Укладіть таблицю різновидів складнопідрядного речення у пам'ятках давньо- та середньоукраїнського періодів. Кожен різновид проілюструйте прикладами.

Додатки

1. Семінарські заняття

1.1. Історія української мови як наука і навчальна дисципліна. Походження й основні етапи становлення української мови

Теоретичні питання

1. Історія української мови як наука, її зв'язки з іншими навчальними дисциплінами.

2. Місце історії української мови у фаховій підготовці вчителя-словесника.

3. Сучасні та традиційні погляди на виникнення української мови, її періодизацію.

Практичні завдання

1. Укладіть структурну схему «Історія мови в її зв'язках з іншими науками».

2. Опрацюйте статтю В. Німчука «Періодизація як напрямок дослідження генези та теорії української мови» (Мовознавство. — 1997. — №6. — С 3—15) і дайте відповіді на такі питання:

1) чому дослідник вважає періодизацію історії української мови однією з найзлободенніших проблем лінгвістики?

2) які питання, на думку В. Німчука, є ключовими при дослідженні виникнення та перших етапів функціонування української мови?

3) які наукові дискусії стосовно хронології буття прасхіднослов'янської єдності автор вважає коректними і плідними?

4) які підходи можливі при трактуванні суті східнослов'янського лінгвоконтинууму IX—XII ст. і чому?

5) у чому самобутність запропонованої В. Німчуком періодизації історії української мови як лінгвальної системи?

1.2. Джерела історії української мови

Теоретичні питання

1. Джерела вивчення історії української мови. Цінність даних українських діалектів, свідчень споріднених мов, іноземців, лексичних запозичень, топоніміки.

2. Писемні пам'ятки як джерело вивчення історії української мови.

3. Найважливіші пам'ятки періоду Київської Русі, які відображають ознаки живої української мови.

4. Аналіз пам'яток, написаних українською мовою в різні історичні періоди її становлення.

Практичні завдання

1. Продовжте таблицю. Підготуйте опис (повна назва пам'ятки, місце її віднайдення і зберігання, коротка характеристика українських мовних особливостей) однієї пам'ятки з кожного різновиду давньоукраїнських пам'яток (усього 3).

Класифікація найдавніших українських пам'яток

Давньоукраїнські писемні пам'ятки		
написи на пам'ятках матеріальної культури		
1. Гніздовський напис на глиняному посуді першої чверті X ст.		

2. Доповніть таблицю ілюстративним лінгвістичним матеріалом.

Джерела історичного вивчення історії української мови

Свідчення споріднених мов	Писемні пам'ятки	Жива народна українська мова	Дані ономастики	Запозичення з української мови в неслов'янські	Запозичення в давньо- та староукраїнську мови
1	2	3	4	5	6
		У карпатських говорах роз-			

Закінчення таблиці

1	2	3	4	5	6
		різняють звуки [ы] та [и]: [бык], [синій]			

3. Поміркуйте, у який період могли проникнути у фінську мову слов'янізми *palttina — полотно, arti — рать, korsta — короста.*

Для обґрунтування відповіді ознайомтеся з матеріалом підручника «Історична граматика української мови» (М. Жовтобрюх, О. Волох та ін.). — С. 59—62.

4. З'ясуйте, про що свідчать північноукраїнські дифтонги *[у͡о], [у͡е], [у͡и], [у͡і]* на місці етимологічного *[о]* в новоутворених закритих складах. Яке значення має це фонетичне явища для дослідження історії української мови? Запишіть літературні відповідники до північнодіалектних українських слів *[куди'], [ку͡ин'], [ку͡ен'];[ву͡ол], [ву͡ел], [вуил]; [н'і͡ес], [н'ус],[н'у͡ис].*

1.3. Походження і розвиток слов'янської писемності. Письмо в період Київської Русі

Семінарське заняття передбачає самостійне вивчення теми з урахуванням знань студентів із курсу старослов'янської мови та вступу до слов'янської філології.

Практичні завдання

1. Напишіть реферат на одну з тем:

1) «Походження письма в східних слов'ян: гіпотези, проблеми, знахідки»;

2) «Проблема походження письма в давніх українців у періодиці останніх років»;

3) «Вершини перекладної літератури періоду Київської Русі»;

4) «Загальний огляд оригінальної руської літератури часів Київської Русі»;

5) «Відображення українських мовних ознак у пам'ятках, написаних у Київській Русі» (назва пам'ятки на вибір студента).

2. З'ясуйте, як модифікувалася кирилична абетка за століття її перетворення на сучасний український алфавіт? Укладіть хронологічну таблицю змін, яких зазнавав кириличний алфавіт у різні історичні періоди.

3. Користуючись таблицею, запишіть по-давньоукраїнськи числа: 12, 145, 1130, 1359, 2008.

Кирилична азбука із числовим значенням букв

Буква	Назва букви	Фонетичне значення	Числове значення
1	2	3	4
А	Азъ	[а]	1
Б	боукы	[б]	
Ё	вѣдѣ	[в]	2
Г	глаголи	[г]	3
Д	добро	[Д]	4
Є	єсть	[е]	5
Ж	живѣтє	[ж']	
S	зѣло	[дз']	6
З	земля	[з]	7
И	ижєп	[і]	8
І	иже	[і]	10
К	како	[к]	20
Л	людиє	[л]	30
М	мыслите	[м]	40
Н	нашь	И	50
О	онъ	[о]	70
П	покои	[п]	80
Р	рьци	[р]	100
G	слово	[с]	200
Т	твердо	[т]	300
ОУ	оунъ	[у]	400
Ф	фрьтъ	[ф]	500
Х	хѣръ	[х]	600
row	отъ	[о]	800
Ш	шта	[ш'т']	
Ц	ци	[Ц']	900

Закінчення таблиці

1	2	3	4
Ѵ ѵ	чрьвь	[ц']	90
Ш	ша	[ч·]	
Ъ	йоръ (єръ)	[ш]	
Ы	єри	[δ]	
	єрь	[ы]	
Ѣ	ять	[ě]	
Ю	ю.	[ě], [i͡e]	
		[y]	
и	я	[jy]	
		[a]	
к	є	[ja]	
		[e]	
		[je]	
Ѯ	юс малий	[ξ]	900
Ѫ	юс великий	[Q]	
Ѭ	юс малий йотований	[jȩ]	
Ѩ	юс великий йотований	[jQ]	

1.4. Історична фонетика і фонологія. Фонетико-фонологічна система праслов'янської мови раннього періоду та трансформаційні процеси в ній

Теоретичні питання

1. Історична фонетика і фонологія як частина історії мови.

2. Загальна характеристика праіндосвропейської фонологічної системи.

3. Фонологічна система праслов'янської мови (її характер, основні напрями становлення).

4. Закони організації складу в праслов'янський і протоукраїнський періоди та фонетичні процеси, пов'язані з ними.

Практичні завдання

1. Ознайомтесь зі статтею Ю. Карпенка «Фонологічна історія українського вокалізму» (Мовознавство. — 1998. — № 2—3. — С. 78—91) і дайте відповіді на питання:

1) яка ознака була провідною в організації вокалізму протягом усього існування праслов'янської мови? Який вигляд мала система голосних перед розпадом праслов'янської мови?

2) чому автор стверджує, що приголосні праслов'янської мови не можуть бути названі ні твердими фонемами, ні м'якими?

3) з яким фонологічним процесом автор пов'язує докорінну перебудову фонологічної системи праслов'янської мови, зміну її вокалічно-консонантного типу на консонантно-вокалічний? Яка межа вокальності?

2. Поділіть давньоукраїнські слова на склади: *кѣто, правьда, смьркь, огньнь, чьсть, вьсегда, измѣнити, дългъ, сьрдьцє, нось, сьхноути, вѣтрь, свои, мышь, дьни.* Поміркуйте, чому межа складу в давньоукраїнській мові проходила або після голосного або після сонорних *[р], [л].*

3. Користуючись матеріалом підручника «Історія української мови. Фонетика» (С. 103—108), підготуйте конспект за планом:

1) особливості складоподілу спільнослов'янської мови давньої доби;

2) поява нових груп приголосних і типи фонетичних змін у них: редукція одного з приголосних, вставляння додаткового приголосного, додаткового голосного, асиміляція;

3) поняття «гемінати», фонетичні зміни у них;

4) занепад приголосних у кінці фінального складу.

4. Прочитайте уривок із післямови до Остромирового євангелія (1056—1057). Визначте споконвічно м'які приголосні і приголосні, які вимовляли тільки твердо. З'ясуйте, як вимовляли звуки, позначені літерами т., ь, оу. Укажіть, які звуки живої мови позначали літерами ж, А.

Изѧславоу же кнѧзоу тогда прѣдрьжащоу обѣ власти. и оца своего ярослава и брата свокго Володимира самъ же изѧславъ кнѧзь правлѧ шє столъ оца свокго ѧрослава кыевѣ а брата свокго столъ поручи правити близкому своєму Остромироу Новѣ городѣ.

5. Доберіть з історичних джерел приклади, які ілюструють процес монофтонгізації дифтонгів.

6. Зробіть графемно-фонетичний аналіз слів *прѣдрьжащоу, обѣ, изѧславъ* за зразком:

Кыєвѣ [кыјев'і͡е]: 5 букв *(како, єри, єсть, веді, ять),* 6 звуків *([к], [ы], [j], [е], [в'], [і͡е])*; 3 склади — *кы-є-вѣ:кы* — початковий, відкритий, прикритий, приголосний + голосний, *-є*——серединний, відкритий, прикритий, приголосний + голосний, *-вѣ* — кінцевий, відкритий, прикритий, приголосний + голосний;

како — к — [к] — приголосний, язиковий, задньоязиковий, шумний, глухий, проривний, постійно твердий;

єри — ы — [ы] — голосний, непередній ряд, високе піднесення, повне творення, монофтонг, ротовий, нелабіалізований;

єсть — є ↗ *[j]* — приголосний, язиковий, середньоязиковий, сонорний, фрикативний, постійм'який;
↘ *[е]* — голосний, передній ряд, середнє піднесення, повне творення, монофтонг, ротовий, нелабіалізований;

веді — в — [в'] — приголосний, губний, сонорний, фрикативний, напівпом'якшений;

ять — ѣ — [і͡е] — голосний, передній ряд, середнє піднесення, повне творення, дифтонг, ротовий, нелабіалізований.

1.5. Відображення в давньоукраїнській мові фонетичних процесів праслов'янської мови

Теоретичні питання

1. Палаталізація задньоязикових та її наслідки в сучасних східнослов'янських мовах:

а) перше перехідне пом'якшення г, к, х, його умови і наслідки;

б) причини, наслідки, хронологія другого перехідного пом'якшення;

в) III палаталізація задньоязикових.

2. Пом'якшення приголосних у сполуках:
а) «d, t + j»; в) «g, k, x + j»; ґ) «sk + j»; «st + j»;
б) «s, z + j»; г) «m, n ,r + j»; д) «губні + j».

Практичні завдання

1. Поясніть, чому вважають, що процеси асиміляції приголосних із наступним *[j]* розпочали нову епоху в історії спільнослов'янської мови.

2. Укажіть, у яких словах наявні наслідки I, II, III палаталізацій.

Лице, нозѣ, дроужьба, овьци, отьць, ножька, отьче, ржцѣ.

3. Поясніть походження підкреслених звуків.

Зразок: *круча* < **krutja: tj* > *ч.*

Сторожь, плачу, плачу, ноша, вяжу, кошу, колышу, кодю, можу, межа, кричати, свѣча, мусѣ, страси, ловьць, ручька, колочу.

4. Визначте і поясніть чергування приголосних.

Зразок: *мазати — мажу: [з] — [ж]*

$$*mazati - *mazǫ: \overset{t}{[z]} - \overset{t}{[z]}].$$

Просити — прошу, возити — вожу, морити — морю, полоти — полю, сидіти — сиджу, мастити — мащу, їздити — їжджу, колотити — колочу.

1.6. Фонетичні процеси протоукраїнського періоду, пов'язані з дією закону відкритого складу та принципом складового сингармонізму

Теоретичні питання

1. Історія носових голосних.

2. Давні сполуки *or, *ol на початку слова та *or, *ol, *er, *el між приголосними.

3. Зміни ґв, кв, хв перед ѣ.

4. Перетворення fje] на [о] на початку слова.

5. Розвиток української фонеми /г/.

6. Фонетико-фонологічна система протоукраїнського періоду.

Практичні завдання

1. Визначте у словах корінь, поясніть чергування звуків.

Зразок: *мяти — мьну — розминати: [а] // [ьн] // [ин]*
укр. *м'яти — мну — розминати: [а] // [н] // [ин]*
д.-укр. *мяти — мь·ну — роз·ми·нати*
Т
прасл. *мѧ·ти*
ĭ
**men-ti*

Дьму — надьмєнь — надимати; начати — начьну — начинати; жати — сѣжимати — жьму.

2. Проілюструйте етапи виникнення повноголосся, *Golva, *gorh, *bolto, *dervo, *melko, *zeln, *berza.

3. Поясніть походження *[о]* у словах *озеро, молоко, око, Олена, Овсій, один, нога, боротися, Ольга.*

4. В уривку з грамоти Мстислава Володимировича (ИЗО) знайдіть і прокоментуйте слова з повноголоссям. Зробіть фонетично-графемний аналіз підкреслених слів.

Сє азъ мьстиславъ володимирь снъ дьржа роуськоу зэмлю въ свок кнѧженик повелѣлъ ксмь сноу свокмоу всєволодоу ѿдати боуицѣ стмоу гєѡргиєви съ данию и съ вирами и съ продажами... а сєвсєволодї далі ксмь блюдо серебрьно въ .Л. грвнъ серебра стомоу же гєѡргиєви велѣлъ ксмь бити въ нк на ѡбѣдѣ коли игоуменъ ѡбѣдаєть.

1.7. Зредуковані ъ, ь і наслідки їх змін у різних фонетичних позиціях

Теоретичні питання

1. Зредуковані ъ та ь (виникнення, специфіка, причини і хронологія їхнього занепаду).

2. Рефлекси ъ, ь у сполуках із сонорними [р], [л] та [j].

3. Наслідки занепаду зредукованих у системах голосних і приголосних.

Практичні завдання

1. Ознайомтесь зі статтею Г. Півторака «Занепад зредукованих ь, ъ і його вплив на формування фонологічних систем слов'янських мов» (Мовознавство. — 1998. — № 2—3. — С 3—14). Підготуйте відповіді на питання:

1) чим була обумовлена тенденція до занепаду ультракоротких голосних і коли вона виникла?

2) як характеризує автор сильну і слабку позиції?

3) які хронологічні межі занепаду і вокалізації зредукованих визначає Г. Півторак для східних, південних і західних слов'ян?

2. Визначте сильну і слабку позиції зредукованих ь, ъ у словах давньоукраїнської мови:

Зразок:

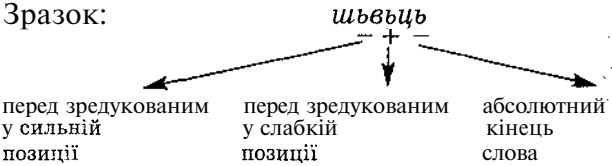

Сънь, ножь, сьто, правьда, ръпъть, пьсьць, търговати, чьсть, дрьва, съзъвати, тьмьнь, кърмити, бъчела, зьрно.

3. З'ясуйте, чи однакове походження звукосполучень *-ри-, -ли-* у словах *криниця* і *тривога, клин і глитати.*

4. Зазначте, чому *брови,* але *чорнобривці; дрова,* але *дривітня; кров,* але *кривавий.*

5. Визначте, чи однакові за походженням звуки *[е], [о]* у словах *день, шести, екзамен, вітер; корінь, сьомий, сон, вугол, Олена, Олександр.*

6. Поясніть, чому у словах *пильний, мильний, вільний* приголосний перед суфіксом м'який.

7. Визначте у словах позицію ъ, ь. Напишіть українські відповідники. Поясніть фонетичні процеси.

Зразок: *ночь* — укр. *ніч* (Р. в. *ночі)*

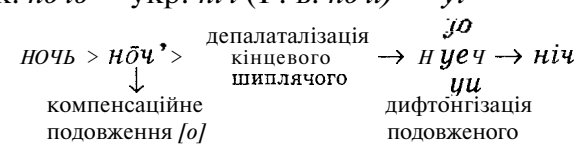

Лъбъ — лъба, ровъ, къто, кръвь, огнь, камень, мьгла, стьлати, ночью, сыпь, тьрнъ.

8. Прочитайте уривок із Грамоти князя Федора Ростиславовича (1284) і перекладіть його українською мовою. Охарактеризуйте ѣ, ѣ. Зробіть графемно-фонетичний аналіз підкреслених слів.

Се азъ КНАЗЬ смоленьскми Федоръ. соудилъ есмь. бирєлА. съ аемановичемь про колоколъ про немецьскии. бирель правъ а аемановичь виноватъ. выдалъ есмь аемановича й съ двороМь немьцомъ за колоколъ. А тоу были на соуде со мною бояре мои. Григорь намѣстьникъ. Данило. Артѣмии, Микула Дѧдковичь. Лоука околничий. ПоутАта ДѧдковиЧь а оть немецъ были на соуде искали колокола. ѧнъ алъбратъ и зъ брюньжвика геньци. агань варенъдоръпръ.

1.8. Фонетичні процеси староукраїнського періоду і їх наслідки в сучасній українській мові

Теоретичні питання

1. Перетворення [е] на [о] після шиплячих та [j], перед твердими приголосними після [л].
2. Перехід ґы, кы, хы в ги, ки, хи.
3. Дифтонг ѣ [іе] у східнослов'янських мовах.
4. Перехід [б], [е̄] в [і] в новозакритих словах.
5. Процеси ствердіння та пом'якшення приголосних в українській мові. Зміна [л] на [ў].
6. Протеза в українській мові.
7. Розвиток шиплячих.

Практичні завдання

1. Поясніть у словах чергування *[è]* з *[о]*. Який із цих звуків більш давній? Коли і як виникло це чергування?

Жонатий — женитися, пшениця — пшоно, чотири — четверо, копійок — копієчка.

2. Порівняйте сучасні українські, російські та білоруські літературні слова і визначте, які звуки виникли на місці ѣ.

Укр. сіно, ліс, хліб, білий, весні, стіна, літо;
Рос. сено, лес, хлеб, белый, весне, стена, лето;
Біл. сена, лес, хлеб, белы, весне, сцяна, лета.

3. Доберіть до слів давньоукраїнські відповідники і визначте походження звука *[і]*:

Кінь, сім'я, осінь, ім'я, імла, борін, він, Ігор.

4. Поміркуйте, чому немає зміни *[е]* на *[о]* у словах *пишеш, скачеш, ложечка, копієчка, смажений, скошений.*

5. З'ясуйте, чому *[е]* та *[о]* не перетворюються на *[і]* у закритому складі у словах *сон, холод, шовк, студент, колгосп, сорок, колод.*

6. Поясніть, чому у словах *Прокіп, Федір, Сидір, Антін, Яків* відбувся перехід *[о]* в *[і],* а в словах *Артем, Арсен, Євген — [е]* не перейшов у *[і].*

7. Поміркуйте, чому немає зміни *[л]* на *[ў]* у словах *сопілка, горілка, голка.*

8. Доберіть із творів української літератури XVI—XVIII ст. уривок на 50 слів і поясніть фонетичні особливості української мови того періоду.

1.9. Історична граматика. Іменник

Теоретичні питання

1. Історична граматика, її складові.

2. Предмет і завдання історичної морфології української мови. Загальна характеристика морфологічної будови давньоукраїнської мови; система частин мови у ній.

3. Становлення граматичних категорій іменника:

— граматичної категорії роду;

— граматичної категорії числа, занепад двоїни та її наслідки в українській мові;

— граматичної категорії відмінка, типи іменних основ; відмінювання іменників на -а-, -ja-; -ô-, -jŏ-; -ŭ-, -ї-, -п- основи та на приголосний.

— лексико-граматична категорія істот-неістот.

Практичні завдання

1. До поданих іменників доберіть давньоукраїнські відповідники і визначте, до якої відміни сучасної української мови він належить і який тип відмінювання мав

у праслов'янській мові. Вкажіть іменники, які змінили родову належність.

Зразок:

№ п/п	Українське слово	Відміна в українській мові	Давньоукраїнське слово	Тип відмінювання в давньоукраїнській мові
1.	Степ	II відм., ч. р., тв. гр.	Степь	-ї- основа, ж. р.
2.				

Мати, церква, морква, ніч, вогонь, ведмідь, корінь, стіна, око, вухо, вовк, чоловік, син, тіло, небо, село, слово, вівця, пісня, теля, любов, межа, ім'я, кров, день, князь, край, мішок, рів, тінь, вість, вчення, круча, книга, ріка, мороз, голуб, осінь, насип, миша, озеро, ліс, дім, сіль, тополя, суть, кір, дитя, полин.

2. Поясніть фонетичні процеси, які відбулися в словах *вогонь, вовк, вівця, насип, осінь.*

Зразок: *кров* ← *кровь* (занепад кінцевого ъ у слабкій позиції призвів до ствердіння кінцевого губного *[в']*; у сучасній українській мові */в/* реалізується в позиційному варіанті *[ў]*).

3. Визначте іменники, що стоять у формі двоїни. Порівняйте їх закінчення з флексіями цих самих іменників сучасної української мови. Укажіть, які зміни відбулися і чому.

Глѣбу же убьену бившю и повержену на брезѣ двѣма колодама («Повість минулих літ»). Й прѣбысть тоу дъва дьни (Остромирове євангеліє). Тихома бо очима приимоуть ТА и радость имь боудеть й веселик о твоюмь обращении (Синайський патерик).

4. Поясніть походження вживаних відмінкових закінчень орудного відмінка множини сучасної української мови.

Дверями — дверима — дверми, грошима — грішми, конями — кіньми, чоботами (чоботями) — чобітьми, крилами — крильми, колесами — колісьми.

5. Провідміняйте в усіх числах давньоукраїнські іменники. Позначте закінчення й старі основи, де це можливо.

Нога, волъ, вълкь, конь, тьсть, сынъ, небо, сєло, ночь, има, мати, пламы, тєла.

1.10. Перебудова давньоукраїнської системи відмінювання та витворення сучасних типів відмін іменників

Теоретичні питання

1. Причини та шляхи руйнування традиційної іменникової словозміни в давньоукраїнській мові (перегрупування відмінювання за родовою належністю; взаємодія відмінювання іменників різних основ та ін.).

2. Джерела формування сучасних іменникових парадигм української мови:

— перша відміна (шляхи формування; виникнення сучасної парадигми);

— друга відміна (характеристика сучасної парадигми через історію становлення);

— третя відміна (виникнення та історія розвитку парадигми);

— четверта відміна (шляхи становлення; відображення давнього поділу за типами основ у сучасній словозміні іменників четвертої відміни).

Практичні завдання

1. Проаналізуйте та проілюструйте складні випадки відмінюваних закінчень (перша відміна — Р. в. мн.; друга відміна — Р. і Д. в. одн.; третя, четверта відміни — Р. в. одн.).

2. Зробіть повний морфологічний аналіз іменників. Підкреслене слово розберіть фонетично.

Зразок: *дыштерьми* — іменник, ким?, називний відмінок — *дъчерь*, назва істоти, загальний; жіночий рід, множина, орудний відмінок, давня основа — на приголосний -р (у сучасній українській мові — перша відміна, тверда група — *дочка),* в реченні виконує функцію додатка.

И тако же въшьдьшема въ црквь. И бьвши молитвѣ сѣдоста. И блаженомоу Феодосию начьнъшю глати томоу оть стыихъ кънигъ. И много оуказавьшю кмоу шлюбъви брати. И ономоу пакы многу виноу износящу на брата своего и того дари не хоташю тому съ тѣмь мира сътворити. тако же паки по мнозъии тои бесѣдѣ. отыде князь въ домъ свои (Успенський збірник XII—XIII ст.).

3. Випишіть із речень іменники і поясніть витворення їх сучасних відмінкових форм.

Данилъ же и Василко придоста ко Кондратови, и сгадавшимъ имъ идоша къ Калѣшю, и придоша Вепру вєчєръ; наутріє же свѣтающю, прєидоша рѣку Прѣсну и поидоша къ городу... (Галицько-Волинський літопис). И wставили есмо попа М(ихаил)а. и его дѣти. и его. щатки (Грамота 1458). Данилъ же посла Дьмѧна ко тести своемоу (Іпатіївський літопис).

1.11. Історія становлення займенника як частини мови

Теоретичні питання

1. Розрізнення особових та неособових займенників у давньоукраїнській мові. Їх морфологічні та синтаксичні характеристики.

2. Джерела становлення предметно-особового займенника та його форм.

3. Особливості відмінювання особових та зворотного займенників.

4. Формування сучасної парадигми неособових займенників.

Практичні завдання

1. Укладіть порівняльну таблицю займенників давньоукраїнської та сучасної української мов за зразком.

Давньоукраїнські займенники	Займенники сучасної української літературної мови	Історія новотворів
1	2	3
Означальні займенники		
Вьсь, вьсь, вься; вьсякъ, вьсяко, всяка	Весь, все, вся; всякий, всяке, всяка, усякий, усяке, усяка; вселякии	Вселякий — полонізм із XV ст.

Закінчення таблиці

1	2	3
Кьжьдо — кожьдо (відмінювався у першій частині — когождо)		Виникли родові форми, закінчення перемістилося в кінець слова, основа кожд- + -н- (прикм.); спрощення ждн — жн

2. Обґрунтуйте твердження С. Бевзенка, що «...в українській мові відбулося злиття старовинних неозначених займенників типу нѣкъто, нѣчъто із заперечними займенниками типу никто, ничьто».

3. Зробіть повний морфологічний аналіз займенників та графемно-фонетичний аналіз підкресленого слова. Поясніть зміни у формах.

Зразок: *(на) мънѣ* — початкова форма — *азъ (азъ, я)*; особовий, 1-ша особа однини, місцевий відмінок; сучасний варіант — називний відмінок *я,* місцевий відмінок *на мені,* у реченні виконує функцію додатка.

Самъ же Изѧславь кьнязь правлѧшє столь оца своего ѧрослава Кыєвѣ (Остромирове євангеліє). Не оукорихъ никого же ни вередихъ. И никого же не оклеветахь. Ни завидѣхъ никому же (Ізборник Святослава 1076). ...Оубиша Юрыа кнѧзѧ и кнагини его и всю землю избиша и не пощадына отрочать (Іпатіївський літопис).

1.12. Становлення прикметника як частини мови

Теоретичні питання

1. Загальна характеристика прикметника давньоукраїнської мови.

2. Іменні прикметники як первинний морфологічний розряд; їх розвиток в українській мові.

3. Джерела виникнення займенникових прикметників і шляхи їх морфологічного становлення. Форми членних прикметників. Особливості відмінювання.

4. Історія ступенів порівняння якісних прикметників.

Практичні завдання

1. Поміркуйте, чому сучасне мовознавство схиляється до думки, що формально-граматичні відмінності між іменниками й прикметниками не споконвічні.

2. Провідміняйте в однині, множині і двоїні словосполучення. Виділіть флексії.

Высокъ домъ, велико дерево, мудра книга.

3. Утворіть від коротких прикметників займенникові (повні нестягнені і повні стягнені) форми.

Зразок: короткий прикметник жіночого роду *тяжька* + вказівний займенник ѧ > *тяжкаа* (сучасн. укр. *тяжкая* — повна (нестягнена) форма); *тяжка[ja] ([j]* витісняється) — *тяжкаа* (стягнення) — *тяжка* (повна стягнена форма).

Новь, ново, нова; вѣрьнъ, вѣрьна, вѣрьно; кѣрпькъ, кѣрпко, кѣрпька.

4. Зробіть морфологічний розбір прикметників. У прикметниках у формі компаративу та суперлативу позначте формотворчі афікси.

Зразок: *лѣпшоую* — прикметник, яку?, початкова форма — *лѣпшая*; якісний, повна нестягнена форма, жіночий рід, однина, знахідний відмінок, вищий ступінь порівняння (*лѣпшая — лѣпая*), синтаксична роль — означення.

Сърубиша церковь нову святого власия. Погорѣ търговыи полъ отъ ручья плътьницькаго (Новгородський літопис). На Дунаи гарославньшъ глась слышитъ («Слово про Ігорів похід»). Ты кси старѣе (Лаврентіївський літопис). Плътъ кго лоучыний кстъ истълѣнила (Успенський збірник).

1.13. Становлення числівника як частини мови

Теоретичні питання

1. Числівникові слова в спільнослов'янській і давньоукраїнській мові. Шляхи формування числівника як окремої частини мови.

2. Витворення кількісних числівників української мови та особливості їх відмінювання:

— числівники один, два, три, чотири;

— числівники від п'яти до десяти;

— назви чисел другого десятка;

— назви десятків, сотень.

3. Характеристика порядкових, **збірних, дробових** числівників української мови.

Практичні завдання

1. Укладіть таблицю «Становлення числівника як частини мови» за зразком.

Числівник	Морфологічні ознаки в давньоукраїнській **мові**	Структурні, значеннєві, граматичні, фонетичні **зміни**	Морфологічні ознаки в сучасній українській **мові**
1	2	3	4
Кількісні числівники			
П'ять — дев'ять	Граматично були іменниками, керували залежними іменниками, вимагаючи родового відмінка множини, відмінювались лише в однині, як іменники жіночого роду на -І-: Н. — З. В. ПАТЬ, Р., Д., М. в. ПАТИ; О. В. — патью (-ию)	Втрата назальності (пать > п'ять); втратили асоціації з іменниками, не сполучаються із означенням	Змінюються тільки за відмінками, мають паралельні закінчення: п'яти — п'ятьох, п'яти — п'ятьом. Перше з них — давнє (крім О. в.); друге — ана-логійне (під впливом парадигми числівників два — чотири) — фіксується із XVI—XVII ст.
Одинадцять — дев'ятнадцять	Були складені за будовою: числівник першого десятка + на + десяте (місцевого відмінка); пять на десяте; відмінювалися лише в першій частині: пяти на десяте	Перетворилися на складні: пятьна десяте > пять на дьсять > > пятнадсят > п'ятнадцять	Змінюються за відмінками, закінчення змістилися в кінець слова; з'являються паралельні одинадцяти — одинадцятьох (як числівники п'ять — дев'ять) (такі закінчення фіксуються із XVI—XVII ст.)

2. Опрацювавши «Вступ» до монографії «Числівник української мови» (Г. П. Арполенко, К. І. Городенська, Т. Х. Щербатюк), підготуйте доповідь про формування поняття «число» і системи числових назв у східних слов'ян.

3. Поясніть твердження, що лексико-семантична група числівників уніфікувала свою морфологічну структуру шляхом нейтралізації граматичних ознак, успадкованих від іменників та прикметників.

4. Відтворіть процес формування українських числівників *вісімнадцять, тридцять, сорок, шістдесят, двісті, п'ятсот.*

Зразок: *триста* ← *трисъта* ← *три сьта* (Н. в. мн.).

5. Зробіть морфологічний розбір числівників.

Зразок: *шисть десать* — числівник, скільки?, кількісний, складений, називний відмінок; сучасна форма — *шістдесят* ← *шіст'десят* ← *шесть дєсѧть*: втрата назальності *[ѧ]*, лексикалізація, занепад слабких зредукованих, подовження *[е]* з наступним переходом в *[і]*, ствердіння *[т']*.

Ис тѣхь трии воластии взали єсмы вовса.єі. сотъ колод (Грамота 1386—1418). Взял Хмельницкій: осмь штукъ армать, килконадцять паръ котловъ... бунчуковь два булавъ двѣ (Літопис Самійла Величка, 1720). Каменныхь куль сто безъ одное (Опис Київського замку, 1552). Куль до гаковниць железныхь, оловомь облитыхь, полчвєрта ста (Опис Остерського замку, 1552).

1.14. Формування дієслівних форм української мови. Дійсний спосіб дієслова

Теоретичні питання

1. Система дієслівних форм давньоукраїнського періоду порівняно із сучасною українською мовою. Їх загальна характеристика.

2. Поняття «дієслівна основа». Дієслівні основи інфінітива та теперішнього часу як твірні для дієслівних форм. Класи дієслів.

3. Особові дієслівні форми дійсного способу:

— особливості форм теперішнього часу тематичних та атематичних дієслів у різні історичні періоди формування української мови;

— розвиток форм минулого часу дієслова; причини та шляхи реформування праслов'янської системи вираження минулості;

— становлення системи дієслівних форм майбутнього часу в українській мові.

Практичні завдання

1. Визначте в дієсловах основи інфінітива й теперішнього часу, виділіть закінчення й тематичні голосні. З'ясуйте, до якого дієслівного класу належать дієслова.

Зразок: *нес-е-ши* — I клас за основою теперішнього часу.

Можеши, пишеть, кричишь, знаеши, врачевати, дати, рыти, пьрати, хотѣти, кричати, бѣжати.

2. Вкажіть граматичне значення часу дієслів.

Даємо вѣдомо симъ нашим листомъ (Закарпатська грамота 1404). Тогда въступи Игорь князь въ злать стремень, и поеха по чистому полю («Слово про Ігорів похід»). Рече же имъ Ольга. Въскрмили есми собѣ КНАЗЬ. Язъ далъ рукою своєю. Она же рече ему: аще ты крестишися, вси имуть то же створити (Лаврентіївський список). Дулѣби живяху по Бугу, гдѣ ныне велиняне, а улучи тиверьце сѣдяху бо по Днѣстру, присѣдяху къ Дунаеви («Повість минулих літ»). Хрестъ есте были цѣловали (Іпатіївський літопис).

3. Утворіть усі можливі часові особові форми від дієслів *писати* та *ести*.

4. Зробіть морфологічний аналіз давньоукраїнських дієслівних форм.

Зразок: *несль есмь* — дієслово, початкова форма — *нести,* особова форма (дійсний спосіб, минулий час, складена форма, перфект, 1-ша особа однини, чоловічий рід), сучасна форма — *ніс* (після занепаду кінцевого слабкого ъ відбулося усічення суфіксального *-л-* і подовження етимологічного *е* в новозакритому складі, який із часом перейшов у *і*).

В сє жє лѣто рєкоша дружина Игорєви ѡтроци Свѣньльжи изодѣлисѧ суть горужьемъ и порты а мы нази. шелъ кси былъ на стрыа своєго. ...а дружина сему смѣѧтися начьнуть (Лаврентіївський літопис).

1.15. Становлення форм наказового та умовного способів дієслова

Теоретичні питання

1. Витворення сучасного українського умовного способу дієслова:
— морфологічні засоби вираження умовності в давньоукраїнській мові;
— причини руйнації особових форм умовного способу й утворення родових форм;
— форми умовного способу в літературній і діалектній українській мові.

2. Зміни форм наказового способу:
— особові форми наказового способу в давньо- та середньоукраїнський мовні періоди;
— становлення сучасних форм наказового способу.

Практичні завдання

1. Від поданих дієслів утворіть форми умовного і наказового способів давньоукраїнської мови. Поясніть, яких змін вони зазнали в процесі історичного розвитку української мови.

Нести, ходити, плести, знати, пекти, есть.

2. Випишіть дієслова у формі наказового та умовного способів, зробіть морфологічний аналіз. Перекладіть речення українською мовою.

Зразок: *Паки ли быхом не воротили. Быхом не воротили* — дієслово, початкова форма — *воротити,* особова форма умовного способу (1-ша особа мн., ч. р.). Сучасна українська форма — *не повернули б* (умовний спосіб, мн.).

Азь же молахъ сѧ сь сльозами да мѧ бы поустила (Синайський патерик). Рече цр҃ькъ Епифаноу. Моли за мѧ оче да быхъ былъ съдравъ (Успенський збірник). Възлелѣи господине мою ладу къ мнѣ а быхъ неслала къ нему слезь на море рано («Слово про Ігорів похід»). хота бы трие члвци сѣдили на лану (Грамота 1386—1418).

1.16. Становлення іменних дієслівних форм

Теоретичні питання

1. Особливий статус іменних дієслівних форм у системі давньоукраїнського дієслова.

2. Інфінітив у різні періоди розвитку української мови.

3. Супін в українській мові.

4. Розвиток дієприкметника як особливої дієслівної форми:
— активних дієприкметників;
— пасивних дієприкметників.

5. Виокремлення дієприслівника та незмінних форм на -но, -то в граматичній системі української мови.

Практичні завдання

1. Підготуйте повідомлення на теми:
1) «Супін в історії різних слов'янських мов»;
2) «Причини та шляхи оформлення дієприслівника як окремої дієслівної форми».

2. Перекладіть речення сучасною українською мовою. Випишіть окремо: форми дієприкметників, узгоджених з іменниками, займенниками; форми дієприкметників, що втратили узгодження. Зробіть морфологічний аналіз дієприкметників (дієприслівників). Назвіть форми інших дієслів.

Зразок: *стоячеє* — іменна дієслівна форма — дієприкметник, активний, теперішній час, членний, середній рід, називний відмінок, однина. Сучасною українською мовою такі форми втрачені.

И выникнувъши змия из лъба, уклюну и в ногу и съ того разболѣся и умьре. Се слышавше, Торци убояшася, побѣгоша и до сего дне и помроша бѣгаючи. И не всхотѣша Половци мира и ступиша Половци воючи (Лаврентіївський літопис). Жены кланѧются тако молва (Новгородська кормча). Того небожчик не витерпѣвши вибѣгъ к ним (Полтавська актова книга).

1.17. Становлення прислівника як частини мови

Теоретичні питання

1. Загальна характеристика прислівника як окремого лексико-граматичного класу слів в історії його формування (значення, морфологічні ознаки, джерела формування).

2. Первинні та вторинні прислівники, їх становлення.

3. Морфологічні групи прислівників за їх частиномовною мотивацією в різні історичні періоди розвитку української мови:

— відзайменникові;

— відіменні (відіменникові, відприкметникові, відчислівникові);

— віддієслівні.

Практичні завдання

1. Розкрийте погляди на виникнення прислівника як частини мови.

2. З'ясуйте лексичне значення прислівників, визначте, від якої частини мови вони утворені. Укажіть, які процеси відбуваються в них в українській мові.

Зразок: *сьде* (*сьдь*) — прислівник місця, *тут,* відзайменниковий *(сь + дє*), в українській мові його із XIV ст. витіснив відзайменниковий прислівник *тут (ту + ть).*

Иньде, инамо, нѣкьде, онуду, инако, ельма, сьнадвору, вьчєра, крѣтько, пакы, дъвашьды, трикраты, нехотя, здря, потай.

3. Зробіть графемно-фонетичний аналіз прислівників *пакы* (XV ст.), *нѣкъде, дъвашьды.*

4. Підберіть самостійно текст із пам'яток української мови XVII—XVIII ст. на п'ять речень. Визначте прислівники і зробіть їх морфологічний аналіз.

1.18. Становлення службових частин мови

Теоретичні питання

1. Становлення службових частин мови в протоукраїнських говорах; їх лексичні та граматичні характеристики.

2. Витворення і розвиток:
— прийменника;
— сполучника;
— частки.

3. Місце вигука в системі частин мови. Основні шляхи становлення сучасної системи вигукових слів.

Практичні завдання

1. На основі мовознавчих досліджень (праць, розвідок) дайте відповіді на такі узагальнювальні питання:

1) які семантико-граматичні ознаки об'єднують прийменник, сполучник і частку в групу неповнозначних частин мови? Чому вигук не зараховують ні до самостійних частин мови, ні до службових?

2) на основі яких чинників виокремлюють первинні (непохідні) і вторинні (похідні) слова різних службових частин мови?

3) чим структурно подібні між собою слова різних службових частин мови?

2. Укладіть структурно-логічні схеми (таблиці) становлення кожної неповнозначної частини мови.

3. Проаналізуйте службові частини мови.

Зразок: *На (березі)* — службова частина мови прийменник; за походженням первинний, за структурою — простий, передає значення просторовості, із флексією *-и* оформляє іменник у місцевому відмінку.

Данилъ же й Василко придоста ко Кондратови («Повість минулих літ»). А отъ монастыря речкою Чолницею до мосту, по дорозе зъ Дубисчь до Своза, где се Чолница зъ Ретовкою сходить. А кто би хотил пороушити съе наше дание боуд ми соми или боуд кто, таковые да ест проклятъ от господна бога (Українсько-молдавські грамоти XV ст.).

1.19. Історичний синтаксис. Формування системи членів речення в процесі історичного розвитку української мови

Теоретичні питання

1. Предмет і завдання історичного синтаксису. Взаємообумовленість історичних змін на різних рівнях мовної системи.

2. Типи простих речень у різні періоди розвитку української мови:

— двоскладні та односкладні речення;.

— типи речень за метою висловлювань;

— ускладнювальні компоненти в структурі простого речення.

3. Засоби вираження головних і другорядних членів речення в давньо- і середньоукраїнський періоди.

4. Конструкції з подвійними відмінками в системі членів речення.

Практичні завдання

1. Укладіть бібліографію журнальних статей за останні десять років з проблем історичного синтаксису (журнали «Мовознавство», «Українська мова», «Українська мова та література в школі», «Вопросы языкознания», «Дивослово» тощо). Напишіть поширену анотацію до двох із них. Зробіть узагальнювальний опис напрямів розвитку досліджень із історичного синтаксису.

2. Зробіть граматичний розбір речень.

Зразок: *Оу* (прийм.) Ярослава (ім.) же (част.) жена (ім.) Грекини (ім.) бѣ. (дієсл.) — речення просте, розповідне, неокличне, стверджувальне, двоскладне.

Азъ человекъ грѣшенъ есмь. Кии кстъ перевозникъ былъ. И была бѣ мѣти кго черницею. Не бѣ в них брашна. Не быти кму живоу («Повість минулих літ»).

3. Визначте типи складних речень. Зробіть їх синтаксичний аналіз.

Приде Святославъ в Переяславець, и затворишася болгаре въ граде («Повість минулих літ»). Ничить трава жалощами, а древо с тугою къ земли преклонилось («Слово про Ігорів похід»). Се же написахъ й положихъ. В кое лѣто почалъ быти манастырь. В что ради зоветься Печерскые («Повість минулих літ»).

4. Доберіть із текстів давньої літератури по два речення до кожного різновиду складнопідрядних речень.

2. Модульні контролі (колоквіуми)

2.1. Загальні засади історії української мови

1. Історія української мови як наука. Її об'єкт, предмет, завдання.

2. Структура історії української мови.

3. Значення навчальної дисципліни «Історія української мови» у фаховій підготовці вчителя-словесника.

4. Зв'язок історії української мови з іншими мовознавчими дисциплінами. Відповідь ілюструйте прикладами.

5. Зв'язок історії української мови з нелінгвістичними науками. Відповідь обґрунтуйте прикладами.

6. Джерела історії української мови.

7. Покажіть на прикладах, яке значення для історії української мови мають дані живої народної мови, ономастики, мовні запозичення, свідчення споріднених мов, пам'ятки іноземними мовами.

8. Різновиди найдавніших українських пам'яток. Їх особливості.

9. Найдавніші писемні пам'ятки, їх мовна належність, цінність для історії української мови.

10. Переваги й недоліки писемних пам'яток як джерела історії української мови.

11. Походження писемності у східних слов'ян як наукова проблема. Основні гіпотези, їх прихильники, аргументація.

12. Етапи становлення української графічної системи.

13. Місце української мови у світовій сім'ї мов. Зробіть порівняльний аналіз місця української мови у традиційній генеалогічній класифікації та генеалогічно-типологічній класифікації О. Царука.

14. Праслов'янська мова як основа сучасних слов'янських мов. Хронологічні межі існування, територія поширення, діалектне членування.

15. Причини й етапи розпаду праслов'янської мови. Східнослов'янська територія після розпаду праслов'янської мови.

16. Особливості мовотворчих процесів на території сучасної України після розпаду праслов'янської мови (погляди І. Огієнка, Ю. Карпенка, В. Німчука, Г. Півторака).

17. Мовна ситуація в період Київської Русі. Давньоруська мова — міф чи реальність?

18. Періодизація історії української мови як наукова проблема. Основні етапи становлення української мови за періодизаціями Ю. Шевельова, В. Німчука, Ю. Карпенка, М. Бойчука.

19. Походження назви «Україна». Термінологічне означення української мови в різні історичні періоди.

2.2. Становлення фонетико-фонологічної системи української мови

1. Предмет вивчення історичної фонетики.

2. Типи звукових змін в історії мови. Відповідь проаналізуйте прикладами.

3. Причини змін на фонетико-фонологічному рівні.

4. Своєрідність фонетико-фонологічної системи праіндоєвропейської мови.

5. Найдавніші фонетичні зміни раннього праслов'янського періоду.

6. Палаталізації приголосних у сполуках «г, ϰ, χ + j», «с, з + j», «д, т + j», «губні + j», «ρ, л, Н + j».

7. Перехідні пом'якшення задньоязикових.

8. Часокількісне вирівнювання в системі голосних.

9. Монофтонгізація дифтонгів.

10. Складові закони праслов'янської мови.

11. Звукові процеси, пов'язані з дією закону відкритого складу:
— зміни приголосних на межі складу;
— втрата приголосних у кінці слова і складу;
— поява носових голосних;
— розвиток протези;
— поява складотворчих сонорних.

12. Зміни в групах dl, tl.

13. Фонологічна система праслов'янської мови на час її розпаду.

14. Зміни фонетико-фонологічного рівня протоукраїнського періоду:
— перехід початкового je в [о];
— деназалізація носових;
— зміна початкових or, ol;
— розвиток повноголосся;
— ранні рефлекси ѣ;
— розвиток фарингального [г].

15. Фонологічна система говорів середини XI ст., що лягли в основу української мови.

16. Зредуковані ъ, ь та наслідки їх занепаду в системах голосних і приголосних.

17. Особливості змін зредукованих у сполученні із сонорними.

18. Випадні та вставні [о], [е].

19. Виникнення українського ікавізму.

20. Перехід [е] в [о] після шиплячих та [j].

21. Розвиток праслов'янського ѣ.

22. Праслов'янські фонеми /и/ та /ы/.

23. Поясніть терміни і проаналізуйте їх прикладами:
— «палаталізація» — «депалаталізація»;
— «назалізація» — «деназалізація»;
— «ікавізм»;
— «веляризація»;
— «лабіалізація»;
— «спрощення»;
— «асиміляція»;
— «дисиміляція»;
— «квантитативне вирівнювання»;
— «монофтонгізація» — «дифтонгізація»;
— «повноголосся»;
— «етимологічний» — «секундарний», «вторинний»;
— «випадний» — «вставний»;
— «протетичний».

24. Визначте, з якою мовою можна співвіднести слова *вѣче — вече — віче; сѣно — сено — сіно; лѣсъ — лес — ліс.*

25. Укажіть, які слова належать до старослов'янізмів, які — до східнослов'янізмів. Поясніть, чому.

Володимироу, городъ, брашьно, солодоу, чрѣво, глава, хоронилъ, градъ.

26. Віднайдіть слова, в яких наявні наслідки I, II, III палаталізацій.

Кьняжити, суша, страшьно, печеши, кънязь, можу, нозѣ, кричишь, кричу, друзи, пальць, цѣна, отьць, моучити, межа, жити, лоуцѣ.

27. Визначте, у яких словах відбулася палаталізація приголосних у сполуках з й:

Жиръ, можу, земля, соуша, межа, соушити, плачу, плачешь, люблю, кажу.

28. Назвіть однокореневі слова, визначте в них корені.

Віза, візьму, візит, взяти, взивати; дму, Дмитро, надимати, дути; жнива, жар, Жанна, жати, жну, вижинати.

29. Визначте позиції зредукованих.

Сьна, жьрьць, Смольньска, купьця, лъба, глътати, сътъня, вълна, пьсьць, ночьну, тъпътъ, подъжьдати.

30. Поділіть давньоукраїнські слова на склади.

Пьнь, бъчела, търгъ, звѣрь, сестра, чьто, вѣтръ, дворъ, вьрхъ, огнь.

31. Відтворіть у хронологічній послідовності фонетичні зміни, яких зазнали праслов'янські архетипи.

*Vorna, *domus, *tauras, *pamintĭ, *imen.

32. З'ясуйте, як виникли чергування голосних і приголосних.

Віл, копієчка, сльоза, орел, свекор, вітер, сон, кров, рука, річ, ломити.

33. Зробіть графемно-фонетичний аналіз слів.

Зьрно, съхноути, лѣтьнии, нѣкъто, троичи.

34. Укладіть таблицю найдавніших (праслов'янських) чергувань голосних, поясніть їх.

35. Поясніть, як вплинули на фонологічну систему української мови фонетичні процеси праслов'янської мови.

36. Назвіть найважливіші для української мови фонетичні зміни періоду VI—X ст. Аргументуйте свою думку.

37. Доведіть, що занепад і вокалізація зредукованих визначили основні ознаки розвитку нової української мови.

2.3. Історична граматика

1. Історична граматика. Її структура.

2. Шляхи вдосконалення граматичної структури мови.

3. Причини змін у морфологічній будові мови:

— зміни у фонетико-фонологічній структурі слова;

— граматична аналогія;

— зміни в морфемній структурі слова.

4. Іменник, його граматичні ознаки:

— граматична категорія роду;

— граматична категорія числа; двоїна та її залишки в українській мові;

— граматична категорія відмінка, зміни у значеннях і формах; гіпотеза І. Вихованця щодо можливих змін у засобах вираження відмінкових значень;

— особливості морфемної будови праіндоєвропейської іменної основи; детермінативи та можливості їх виділення на час появи писемних пам'яток;

— праслов'янські типи відмінювання;

— формування сучасних відмін іменника (перша, друга, третя, четверта).

5. Займенник, його граматичні ознаки:

— зміни в займенниковій системі протягом її розвитку;

— розряди праслов'янських і давньоукраїнських займенників, зміни в їх складі;

— суплетивізм.

6. Прикметник, його граматичні ознаки:

— спільна частиномовна належність іменника й прикметника в праіндоєвропейській мові;

— короткі прикметники, їх граматичні ознаки й історична доля;

— займенникові прикметники, їх творення, граматичні ознаки, структурні різновиди та їх історична доля;

— формування ступенів порівняння.

7. Числівник, його граматичні ознаки:

— частиномовний статус числівника в різні історичні періоди;

— числівники першого десятка; другого десятка; назви десятків, сотень; дробові, збірні і порядкові числівники; зміни в їх структурі та відмінюванні.

8. Дієслово, його граматичні ознаки:

— система дієслівних форм давньоукраїнської мови порівняно із сучасною українською мовою;

— дієслівна основа, її структура;

— атематичні дієслова;

— причини перебудови системи часових форм; зміни в системі форм минулого та майбутнього часів і в засобах їх вираження; витворення сучасних дієвідмін (I, II);

— перетворення форм вираження умовного й наказового способів;

— зміни в іменних дієслівних формах (дієприкметник, супін, інфінітив).

9. Прислівник, формування його морфологічних ознак:

— первинні і вторинні прислівники;

— групи за значенням;

— ступенювання прислівників.

10. Службові частини мови:

— прийменник (первісні й похідні, зміни в прийменниковій системі; структурні різновиди);

— сполучник (групи за походженням і значенням, структурою);

— частки (праслов'янські і власне українські).

11. Історія формування системи вигукових слів.

12. Причини і шляхи перебудови давньої системи відмінювання.

13. Формування суплетивів.

14. Доведіть чи спростуйте думку про те, що числівник уніфікував свою морфологічну структуру шляхом нейтралізації граматичних ознак, успадкованих від інших частин мови.

15. Визначте шляхи перебудови праслов'янської системи дієслівних форм.

16. Поміркуйте, який із шляхів розвитку морфологічної системи переважав в історичний період формування української мови. Наведіть приклади.

17. Виникнення суплеції як засобу вираження граматичних значень.

18. Причини та шляхи перебудови старої системи відмінювання іменників. Становлення другої відміни іменника; характеристика відмінкових закінчень.

19. Структурні зміни числівника за період писемної історії української мови.

20. Історичні зміни у дієприкметниковій системі української мови (у вигляді структурної схеми).

21. Визначте старий і новий типи відмінювання іменників:

Воля, медь, морквы, ночь, пустыни, конь, голубь, мати, полть, камень, чюдо, село, брать, сынъ, соль, рука, теля.

22. У реченнях назвіть усі частини мови.

И с коня много падахъ, голову си розбихъ дважды, и руцѣ и нозѣ свои вередихъ, въ уности своей вередихъ, не блюда живота своѥго, ни щадя головы своѥѧ. Да сю грамотицу прочитаючи потьснѣтеся на вся дѣла добрая, славяще Бога с святыми ѥго («Повчання Володимира Мономаха»).

23. Із групи займенників виберіть особові займенники.

Никъто, себе, онъ, газъ, нашь, мы, вѣ, ва, то, сикъ, ты, нѣчьто, къи, вы, свои, си.

24. Визначте дієслівні форми.

Носити, несенъ, неслъ быхъ, неслъ еси, иму носити, несучи.

25. Поставте іменники першої відміни в давальному, місцевому відмінках однини, родовому відмінку множини; другої відміни — в родовому, давальному, місцевому відмінках однини; третьої відміни — в родовому, місцевому, орудному відмінках однини; четвертої відміни — в родовому відмінку однини. Поясніть появу сучасних флексій.

26. Утворіть від поданих прикметників повні форми і вищий ступінь порівняння, поясніть фонетичні зміни.

Высокъ, оузъкъ, строгъ, добръ, малъ.

27. Покажіть повний шлях виникнення числівників (від одинадцяти до дев'ятнадцяти; назви десятків, сотень).

28. Розкрийте шлях формування форм майбутнього часу *носитиму, сидітиму, буду жити, принесу, читатиму.*

29. Зробіть граматичний розбір речень і морфологічний аналіз слів.

Поиди кнѧже с нами в дань, да и ты добудеши и мы («Повість минулих літ»). Вольга же ре҃ч имъ се оуже єсть покорили сѧ мнѣ («Повість минулих літ»).

3. Тестові завдання

3.1. Загальні засади історії української мови

1. Зазначте науки, з якими пов'язаний курс історії української мови:
   а) стилістика, логіка, теорія мовної комунікації;
   б) діалектологія, археологія, історія;
   в) література, філософія, психологія;
   г) стилістика, педагогіка, сучасна українська літературна мова;
   д) етнографія, логіка, географія.

2. Укажіть основні джерела історії української мови:
   а) писемні пам'ятки, жива народна мова, дані споріднених мов;
   б) ономастика, дані лінгвоекспериментів, фольклор;
   в) історія, свідчення іноземних джерел, польська мова;
   г) археологія, російська мова, спогади відомих людей;
   д) етнографія, усна народна творчість, білоруська мова.

3. З'ясуйте, які мови за генеалогічною класифікацією належать до тієї самої підгрупи що й українська:
   а) молдавська, білоруська, російська;
   б) польська, російська, білоруська;
   в) словацька, польська, російська;
   г) російська, білоруська;
   д) чеська, болгарська, старослов'янська.

4. Оберіть синонім до терміна «спільнослов'янська мова»:
   а) старослов'янська;
   б) праслов'янська;
   в) спільносхіднослов'янська;
   г) слов'янська;
   д) праіндоєвропейська.

5. Спільнослов'янська мова — це:
   а) мова-нащадок усіх слов'янських мов;
   б) мова-предок східнослов'янських мов;
   в) абстрактне поняття, не підтверджене фактами;
   г) мова-предок старослов'янської мови;
   д) мова-предок усіх слов'янських мов.

6. Укажіть період, у якому розпалася праслов'янська мова:
   а) IV—VI ст. до н. е.;
   б) IV—VI ст. н. е.;
   в) IX—X ст. н. е.;
   г) III—IV тис. до н. е.;
   д) збереглася.
7. Давньоруська мова — це:
   а) мова-предок усіх східнослов'янських мов;
   б) старослов'янська мова;
   в) російська мова в давні періоди;
   г) українська мова в період Київської Русі;
   д) літературно-писемна мова періоду Київської Русі.
8. Зазначте прізвища вчених, які займаються періодизацією історії української мови наприкінці XX — на початку XXI ст.:
   а) О. Потебня, О. Шахматов, Л. Булаховський;
   б) О. Шахматов, І. Огієнко, А. Кримський;
   в) Ю. Шевельов, В. Німчук, Г. Півторак, Ю. Карпенко;
   г) М. Жовтобрюх, Ю. Шевельов, М. Максимович;
   д) П. Житецький, М. Максимович, І. Огієнко.
9. З'ясуйте, який період, за періодизацією Ю. Шевельова, передував староукраїнському:
   а) східнослов'янський;
   б) давньоруський;
   в) праслов'янський;
   г) середньоукраїнський;
   д) протоукраїнський.
10. Укажіть, що зумовило виникнення української мови:
   а) консолідація племінних діалектів на теренах сучасної України;
   б) розпад спільносхіднослов'янської мови;
   в) розпад давньоруської мови;
   г) схрещення діалектів польської та давньоруської мов;
   д) видозміна одного з російських діалектів.
11. Оберіть період, коли українська мова почала існувати як самобутня лінгвальна система:
   а) IV—VI ст. до н. е.;
   б) I—II ст. н. е.;
   в) X—XI ст. н. е.;
   г) XIV ст. н. е.;
   д) IV—V ст. н. е.

12. Зазначте, коли і де слово *Україна* вперше письмово засвідчено:
    а) 1056 р. в Остромировому євангелії;
    б) 1187 р. в Іпатіївському списку літопису;
    в) 1556 р. у Пересопницькому євангелії;
    г) 865р. у Літописі Аскольда;
    д) у XII ст. у «Слові про Ігорів похід».
13. Віднайдіть прізвище автора монографії «Походження слов'янської писемності» (1998):
    а) М. Грушевський;
    б) Д. Багалій;
    в) Н. Полонська-Василенко;
    г) П. Утевська;
    д) М. Брайчевський.
14. Укажіть, коли у Київській Русі з'явилися початки писемності:
    а) до прийняття християнства у 988 р.;
    б) з прийняттям християнства;
    в) є різні думки;
    г) за часів Ярослава Мудрого;
    д) перед розпадом праслов'янської мови;
15. Оберіть типи, на які поділяють найдавніші писемні пам'ятки:
    а) написи, підписи, записи;
    б) найдавніші писемні книги, євангелія, літописи;
    в) написи на пам'ятках матеріальної культури, грамоти руських князів, рукописні книги;
    г) актові книги, євангелія, літописи;
    д) настінні графіті, грамоти, літописи.

3.2. Становлення фонетико-фонологічної системи української мови

1. Спонтанні звукові зміни — це:
    а) зміни всієї звукової системи;
    б) зміни будь-якого звука перед [с];
    в) взаємозаміна звуків;
    г) зміни звука, необумовлені його позицією чи аналогією;
    д) усі звукові зміни.
2. Укажіть тип фонетичної системи раннього праслов'янського періоду:
    а) консонантно-вокалічна;
    б) вокалічно-консонантна;

в) вокалічна;
г) консонантна;
д) ларингальна.

3. Зазначте складові закони, які діяли у середньопраслов'янський період:
а) відкритого складу;
б) закритого складу;
в) висхідної звучності;
г) відкритого складу й складового сингармонізму;
д) складового сингармонізму.

4. *[ь], [и], [е], [ę], [іе]* — це звуки:
а) переднього ряду;
б) середнього ряду;
в) заднього ряду;
г) переднього ряду середнього піднесення;
д) низького піднесення.

5. Поясніть, що відбулося з праслов'янськими звуками *[и], [ы]* в українській мові:
а) збережені;
б) зазнали лабіалізації;
в) змінилися на новий звук;
г) зазнали вокалізації;
д) зредукувалися.

6. Оберіть рядок, у якому в усіх словах зафіксовано наслідки І палаталізації:
а) суша, круча, душа;
б) кричиш, жінка, ніжка;
в) чого, жираф, Женева;
г) Чикаго, плачу, мучу;
д) жертва, можу, дружу.

7. Віднайдіть рядок, у якому всі слова фіксують наслідки ІІ палаталізації:
а) вівця, князь, палець;
б) мудрець, у вусі, Зінаїда;
в) друзі, мусі, ціна;
г) зима, цифра, ситро;
д) ручці, вушко, душно.

8. Зазначте рядок, у якому всі слова фіксують наслідки ІІІ палаталізації:
а) вівця, князь, палець;
б) мудрець, у вусі, Зінаїда;
в) друзі, мусі, ціна;
г) зима, цифра, ситро;
д) ручці, вушко, душно.

9. Укажіть, що спричинило виникнення шиплячих у словах *суша, січу, можу:*
   а) I палаталізація;
   б) II палаталізація;
   в) аналогія до інших форм цих слів;
   г) III палаталізація;
   д) пом'якшення задньоязикового постконсонантним [j].

10. Оберіть рядок, у якому правильно подано архетипи слів *берег, молоко, золото, порох:*
   а) *breg, *to1ko, *zolto, *porh;
   б) *breg, *to1ko, *solto, *porh;
   в) *bereg, *to1ko, *3olto, *porh;
   г) *berg, *te1ko, *zolto, *porh;
   д) *breg, *to1ko, *3olto, *proh.

11. Зазначте явище, у зв'язку з яким носові голосні втратили назальну вимову:
   а) дія закону відкритого складу;
   б) припинення дії закону відкритого складу;
   в) занепад ознаки тривалості-короткості;
   г) вокалізація зредукованих;
   д) закон закритого складу.

12. З'ясуйте, як у тексті післямови до Остромирового євангелія у словах *почитаѭ, Ѱихъ, клѧти* читалися юси:
   а) [іа], [іу];
   б) [и], [а];
   в) [jу], [а];
   г) [ю], [а];
   Д) М, М-

13. Укажіть, якими за походженням є звукосполуки *дл, тл* в українських словах *мітла, світло, сідло:*
   а) праслов'янськими;
   б) винятками із закономірного спрощення;
   в) новими, що виникли після занепаду зредукованих;
   г) польськими;
   д) запозиченими.

14. Зазначте період, коли в українській мові остаточно занепали зредуковані *ъ, ь:*
   а) X—XI ст.;
   б) XI—XIII ст.;
   в) XII—XIII ст.;
   г) XIII—XIV ст.;
   д) протоукраїнський період.

15. Віднайдіть рядок, у якому в усіх словах зредуковані перебувають у сильній позиції:
    а) вьршина, вьлчица, оутвьрдити, вьлна;
    б) крьха, тьща, грьмити, вьлна;
    в) дъва, зъла, тьща, вьршина;
    г) мъха, тыца, грьмити, вьлна;
    д) сьто, зъла, тыца, вьршина.
16. Оберіть рядок, у якому в усіх словах зредуковані перебувають у слабкій позиції:
    а) крьха, тыца, грьмити, вьлна;
    б) столь, грьмѣти, глътати, зьрно;
    в) столь, лъва, грьмити, глътати;
    г) рьта, сьтьня, дьнь, пьня;
    д) мьхь, дьня, сьхноути, льба.
17. Укажіть, який звук позначала літера *и* у давньоукраїнських словах *има, и, зима:*
    а) [і];
    б) [у];
    в) [ji];
    г) [ы];
    Д) [й].
18. Оберіть звук, який позначала літера *ы* у давньоукраїнських словах *мыю, зъльш, крыю:*
    а) [ъ];
    б) [ь];
    в) [у];
    г) [ы];
    Д) [jь].
19. З'ясуйте, яке явище спричинило чергування у словах *кров — кривавий, глотка — глитати:*
    а) чергування слабких і сильних зредукованих після плавних;
    б) наявність напружених зредукованих;
    в) успадкування праіндоєвропейського чергування голосних;
    г) часокількісне вирівнювання дифтонгів;
    д) часокількісне вирівнювання сонорних.
20. Віднайдіть звуки, які виникли на місці *ъ, ь* в українській мові в сильній позиції:
    а) [о], [у], [е], [і];
    б) [о], [е], [и], [і];
    в) [о], [е], [и], [у];
    г) [о], [е], [0], [и];
    Д) [о], [е], [Ø], [і].

21. Укажіть явище, внаслідок якого в українських словах *сон — сну, пісок — піску, осел — осла* відбувається чергування */о/—/0/*:
    а) епентеза;
    б) успадкування праіндоєвропейського чергування цих фонем;
    в) чергування сильних і слабких зредукованих;
    г) аналогія до інших слів;
    д) редукція.
22. Зазначте, що зумовило чергування */е/—/Ø/* у словах *землі — земель, журавлі — журавель, вітер — вітру:*
    а) епентеза;
    б) успадкування праіндоєвропейського чергування цих фонем;
    в) чергування сильних і слабких зредукованих;
    г) аналогія до інших слів;
    д) вставлення голосного перед сонорним, після якого занепали ъ, ь.
23. З'ясуйте, чому у словах *лоб — лоба, лев — лева* немає чергування:
    а) не було чергування сильної і слабкої позицій;
    б) відбувається епентеза;
    в) голосні є праслов'янськими, давніми;
    г) має місце аналогія;
    д) впливають сусідні мови.
24. Укажіть звук (звуки), на місці якого (яких) у словах *криниця, дрижати* виникла */и/:*
    а) сильні зредуковані ъ, ь;
    б) праслов'янський и;
    в) праслов'янський ы;
    г) праслов'янський ѣ;
    д) слабкі зредуковані ъ, ь.
25. Зазначте, чим пояснюють у староукраїнських пам'ятках написання слів *воовьця, воотця:*
    а) помилками переписувача;
    б) подовженням давнього [о] у новозакритому складі після занепаду зредукованих;
    в) втратою інтервокального [j];
    г) протяжною старослов'янською вимовою;
    д) оканням.
26. Віднайдіть рядок, у якому в староукраїнських пам'ятках у всіх словах наявний новий ѣ:
    а) сѣно, тобѣ, лѣсь, собѣ;
    б) ржцѣ, осѣнь, шѣсть, лѣсь;

в) камѣние, осѣнь, шѣсть, рѣчь;
г) тобѣ, собѣ, лѣсъ, ржцѣ;
д) шѣсть, тобѣ, собѣ, лѣсъ.

27. Оберіть рядок, у якому в староукраїнських пам'ятках у всіх словах наявний старий *ѣ*:
а) сѣно, тобѣ, лѣсь, собѣ;
б) ржцѣ, осѣнь, шѣсть, лѣсь;
в) камѣние, оучитѣль, осѣнь, шѣсть;
г) тобѣ, собѣ, лѣсъ, пѣчь;
д) шѣсть, тобѣ, собѣ, лѣсъ.

28. Укажіть явище, яке відбулося у словах *пізно, кожний, місце:*
а) асиміляція;
б) дисиміляція;
в) епентеза;
г) лабіалізація;
д) спрощення.

29. Віднайдіть рядок, у якому всі слова відображають процеси дисиміляції:
а) лікті, український, життя;
б) любов, рибний, сіль;
в) соняшник, хрест, що;
г) хто, мірошник, ллєш;
д) рушник, хто, під'їхати.

30. Зазначте позицію, у якій *[е]* переходить в *[о]*:
а) після шиплячих;
б) після йота;
в) після шиплячих і йота перед твердими приголосними;
г) після шиплячих і йота перед споконвічно твердими приголосними;
д) після твердих перед м'якими.

31. З'ясуйте, з якого звука походить голосний *[і]* у словах *білий, нозі, дід:*
а) давнього ѣ;
б) давнього [і];
в) давнього [е];
г) давнього [о];
д) давнього [ь].

32. Укажіть звук, з якого походить голосний *[і]* у словах *осінь, камінь:*
а) давній ѣ;
б) давній [і];
в) давній [е];

г) давній [о];
д) давній [ь].

33. Оберіть звук, з якого походить голосний *[и]* в українських словах *бити, лист, нива:*
а) давній [і];
б) давній [ы];
в) давній [ъ];
г) давній [ь];
д) давній [о].

34. Зазначте, з якого звука походить голосний *[и]* в українських словах *дим, хитрий, ти:*
а) давнього [і];
б) давнього [ы];
в) давнього [ъ];
г) давнього [ь];
д) давнього [о].

35. Укажіть звук, з якого походить голосний *[и]* в українських словах *кришити, глитай:*
а) давнього [і];
б) давнього [ы];
в) давнього [ь];
г) давнього [ъ];
д) давнього [о].

36. З'ясуйте, за яких умов відбувається асимілятивне подовження м'яких приголосних у словах *життя, ллю, колосся:*
а) наявність ъ, ь + наявність сполуки приголосних + наголошений склад;
б) занепад ъ, ь + [j] після ъ, ь + відсутність збігу приголосних;
в) занепад ъ, ь + [j] перед ъ, ь + відсутність збігу приголосних;
г) занепад ъ, ь + [j] перед або після ъ, ь + відсутність збігу приголосних;
д) це традиційна описка.

37. Зазначте явище, яке спричинило появу початкових приголосних в українських словах *вухо, вогонь, гострий, гарбуз:*
а) афереза;
б) перерозклад;
в) дієреза;
г) протеза;
д) епентеза.

38. Укажіть, чим зумовлена різниця між укр. *вовк, повний, мовчати* та рос. *волк, полный, молчать:*
   а) переходом [у] в [л] у російській мові;
   б) переходом [л] в [ў] в українській мові після занепаду зредукованих;
   в) різними архетипами українських та російських слів;
   г) впливом білоруської мови на українську;
   д) впливом білоруської мови на російську.

3.3. Історична граматика

1. Оберіть основу, до якої належали іменники *воль, мєдь, домъ:*
   а) *-ô- основа;
   б) *-ja- основа;
   в) *-й- основа;
   г) *-s- основа;
   д) *-і- основа.
2. З'ясуйте, з якої основи походять іменники *пісня, миша, кістка:*
   а) *-ŏ- основи;
   б) *-ja- основи;
   в) *-й- основи;
   г) *-s- основи;
   д) *-і- основи.
3. Оберіть основу, до якої належали іменники *дерево, пко, коло:*
   а) *-б- основа;
   б) *-ja- основа;
   в) *-й- основа;
   г) *-s- основа;
   д) різні основи.
4. Зазначте, з якої основи походить іменник *дочка:*
   а) *-ô- основи;
   б) *-r- основи;
   в) *-й- основи;
   г) *-п- основи;
   д) *-і- основи.
5. Укажіть основу, до якої належали іменники I відміни *свекруха, княгиня, половина:*
   а) *-б- основа;
   б) *-ja- основа;

в) *-й- основа;
г) *-s- основа;
д) різні основи.

6. З'ясуйте, яку форму мають іменники *друга, сыноу, голоуби*:
а) родового відмінка однини;
б) давального відмінка однини;
в) родового і місцевого відмінків двоїни;
г) називного відмінка множини;
д) різних відмінків.

7. Оберіть форму, у якій вжито іменник *зоркъ*:
а) місцевий відмінок однини;
б) родовий, місцевий відмінки двоїни;
в) давальний відмінок однини;
г) родовий відмінок однини, називний, кличний відмінки множини, знахідний відмінок множини;
д) немає правильної відповіді.

8. Поясніть, унаслідок чого в сучасній українській мові в родовому відмінку однини іменники чоловічого роду мають закінчення *-у (-ю), -а (-я)*:
а) витворення категорії істот-неістот;
б) впливу середнього роду на чоловічий;
в) впливу жіночого роду на чоловічий;
г) не з'ясовано;
д) змішання колишніх -о- та -й- основ.

9. Зазначте явище, яке зумовило наявність у сучасній українській мові подвійних закінчень (нульового та *-а (я)*) у знахідному відмінку однини чоловічого роду II відміни:
а) витворення категорії істот-неістот;
б) вплив середнього роду на чоловічий;
в) вплив жіночого роду на чоловічий;
г) вплив іменників III відміни;
д) змішання колишніх -о- та -й- основ.

10. З'ясуйте, що є основою поділу іменників на відміни в староукраїнський період:
а) категорія роду;
б) категорія числа;
в) система детермінантів;
г) значення абстрактності-конкретності;
д) розрізнення власних та загальних назв.

11. Форми *плечима, очима* — це:
а) залишки двоїни;
б) давні форми множини;

в) нові форми множини;
г) аналогія до форм чоловічого роду;
д) форми старої однини.

12. Знайдіть відповідність між займенниками та розрядами їх за значенням:

1) собѣ, вѣ;	а) вказівні;
2) кьжьдь, самъ, вьсь;	б) означально-вказівні (анафористичні);
3) нѣкьто, нѣчьто;	в) означальні;
4) вашь, свои;	г) присвійні;
5) сикь, тои, онь;	д) питальні, відносні;
6) никьто, никыи;	е) заперечні;
7) и, к, а;	є) неозначені;
8) чьто, котрь;	ж) особові.

13. З'ясуйте, на основі чого утворилися предметно-особові займенники:
а) давніх особових займенників;
б) давніх означальних займенників;
в) давніх вказівних займенників;
г) давніх анафористичних займенників;
д) давніх вказівних та анафористичних займенників.

14. Сучасна форма місцевого відмінка *(на) мені* є:
а) продовженням праслов'янської форми;
б) аналогійною до давального відмінка;
в) аналогійною до знахідного відмінка;
г) аналогійною до кличного відмінка;
д) основа мен—вплив родового відмінка, а закінчення -і < ѣ (закінчення місцевого відмінка).

15. Укажіть форми прикметників, які трапляються в пам'ятках української мови:
а) флексійні й безфлексійні;
б) якісні, відносні та присвійні;
в) нечленні й короткі;
г) членні й нечленні;
д) повні й членні.

16. Зазначте синтаксичну функцію, яку виконували нечленні прикметники у спільнослов'янській мові:
а) присудок;
б) означення;
в) присудок і означення;

г) додаток і означення;
д) обставина способу дії.

17. Знайдіть відповідність між родом нечленних прикметників і типом відмінювання:

1) чоловічий рід;	а) як іменники *-а-, *-ja- основ;
2) середній рід;	б) як іменники *-о-, *-jo- основ;
3) жіночий рід;	в) як іменники *-й- основ
	г) як сучасні прикметники,
	д) як сучасні особові займенники.

18. З'ясуйте, яку форму має слово *добраєго:*
а) членного стягненого прикметника;
б) нечленного прикметника в родовому відмінку однини;
в) називного і кличного відмінків двоїни;
г) родового відмінка однини чоловічого роду;
д) членного нестягненого прикметника.

19. Поясніть, як утворилася форма прикметника *високого:*
а) фонетично;
б) за аналогією до відповідної форми вказівного займенника;
в) внаслідок впливу старослов'янської мови;
г) внаслідок впливу польської мови;
д) внаслідок морфемного перерозкладу.

20. Укажіть форми прикметників, які утворювали вищий ступінь порівняння за допомогою суфікса *-jes-:*
а) називного і знахідного відмінків однини прикметників середнього роду;
б) називного і знахідного відмінків однини прикметників чоловічого роду;
в) називного і знахідного відмінків однини прикметників жіночого роду;
г) називного і знахідного відмінків однини прикметників чоловічого і середнього роду;
д) усіх родів і у всіх відмінках.

21. Оберіть прикметник, що має суплетивні форми при ступенюванні:
а) узькъ;
б) долгыи;

в) погании;

г) моудрь;

д) высокь.

22. Знайдіть відповідність між числівниками і типом їх відмінювання:

1) дъва;	а) як іменники на приголосний у множині;
2) триє;	б) як іменники у двоїні;
3) четыре;	в) як іменники -ї- основ у множині;
	г) як вказівні займенники;
	д) за одним типом.

23. Зазначте, як відмінювалися числівники *пять — девять:*

а) як членні прикметники жіночого роду в однині;
б) як вказівні займенники чоловічого роду в однині;
в) як іменники жіночого роду на приголосний;
г) як іменники жіночого роду -і- основ в однині;
д) як числівник три.

24. Укажіть, коли відбулося остаточне оформлення числівника як окремої частини мови:

а) в праслов'янській мові;
б) в протоукраїнський період;
в) в староукраїнський період;
г) в середньоукраїнський період;
д) триває й досі.

25. Оберіть особові дієслівні форми, наявні в староукраїнській мові:

а) інфінітив;
б) перфект;
в) умовний спосіб;
г) дієприкметник;
д) аорист.

26. Знайдіть відповідність між дієсловами і їх формами:

1) давалы суть;	а) І майбутній;
2) иму давати;	б) супін;
3) давала бѣахь;	в) плюсквамперфект;
4) даваахь;	г) імперфект;
5) давать;	д) перфект.

27. Знайдіть відповідність між формами дієслів і їх характеристиками:

1) аорист;	а) походить із І майбутнього часу;
2) імперфект;	

3) перфект;
4) плюсквамперфект;
5) форма майбутнього синтетичного;

б) занепав наприкінці XII — на початку XIII ст.;
в) занепав у XIV ст.;
г) перетворився на сучасний минулий час;
д) залишився у формі давноминулого часу.

28. Укажіть, з якої форми походить частка *би* у формах умовного способу:
а) аориста дієслова быти;
б) імперфекта дієслова быти;
в) перфекта дієслова быти;
г) нечленного дієприкметника;
д) це давня частка.

29. Зазначте, яких змін зазнали активні нечленні дієприкметники теперішнього і минулого часу в сучасній українській літературній мові:
а) існують зараз у повному складі;
б) частково втратилися;
в) повністю втратилися як окремі лексеми;
г) перейшли в дієприслівники;
д) перейшли в прикметники.

30. Поясніть, які зміни відбулися з активними членами дієприкметників теперішнього часу в сучасній українській літературній мові:
а) існують зараз у повному складі;
б) значною мірою втратилися;
в) повністю втратилися як окремі лексеми;
г) перейшли в дієприслівники;
д) перейшли в прикметники.

31. З'ясуйте, яких змін зазнали членні пасивні дієприкметники минулого часу в сучасній українській літературній мові:
а) існують зараз у повному складі;
б) значною мірою втратилися;
в) повністю втратилися як окремі лексеми;
г) перейшли в дієприслівники;
д) перейшли в прикметники.

32. Знайдіть відповідність між прислівниками і типом їх походження:
1) инде;
2) шкода;

а) відіменниковий;
б) відчислівниковий;

3) троичи; в) віддієслівний;
4) дочиста; г) відзайменниковий;
5) нехотя; д) відприкметниковий.

33. Знайдіть відповідність між словами і частинами мови, до яких вони належать:
1) вън, кън, сън; а) частки;
2) ли, нъ, ачи; б) прийменники;
3) бы, нѣ, толико; в) сполучники;
4) ради, дѣля, и; г) вигуки;
5) ѡлє, ѡува, о горе; д) слова різних частин мови.

34. Зазначте, чим міг виражатися підмет у староукраїнський період:
а) іменними частинами мови в називному і знахідному відмінках;
б) іменними частинами мови в називному відмінку та іменником у кличному відмінку;
в) неособовими дієслівними формами;
г) активними дієприкметниками у формі давального відмінка;
д) числівниками.

35. Оберіть рядок, у якому наявне логічне узгодження:
а) мы князь дали...;
б) два сокола слѣтаста...;
в) идуть Русь на Царьградь...;
г) ѡлегъ же и Борись придоста...;
д) земля лежить...

36. Означено-особові речення в староукраїнській мові:
а) переважали, бо більшість дієслів були особовими;
б) їх було дуже мало;
в) їх не було зовсім;
г) фіксуються тільки в переписних пам'ятках;
д) є даниною старослов'янській мові.

37. Зазначте тип речення *И после того далъ Богъ разсеело:*
а) складне безсполучникове;
б) складносурядне елементарне;
в) просте, двоскладне, поширене, повне, ускладнене;
г) просте, односкладне, безособове, поширене, ускладнене вставною конструкцією;
д) складнопідрядне з підрядною частиною часу.

38. Оберіть тип речення *Хлѣбанѣ куска:*
    а) двоскладне, неповне;
    б) заперечне, генітивне, односкладне, номінативне;
    в) односкладне, називне, буттєве;
    г) односкладне, безособове, поширене;
    д) словосполучення.
39. Укажіть тип, до якого належить речення *Нъ аще коли хотящю кмоу опочиноути то сѣдъ на столѣ:*
    а) просте, ускладнене однорідними присудками;
    б) складносурядне з розділовими відношеннями між частинами;
    в) односкладне, поширене;
    г) безсполучникове закритої структури;
    д) складнопідрядне з підрядною частиною умови у формі давального самостійного.
40. З'ясуйте, що позначають терміни «паратаксис» і «гіпотаксис»:
    а) підмет і присудок;
    б) двоскладні й односкладні речення;
    в) складносурядні й складнопідрядні речення;
    г) морфологію й синтаксис;
    д) мову й мовлення.
41. Сурядність і підрядність у XIV—XV ст.:
    а) не завжди чітко розмежовували;
    б) чітко розмежовували;
    в) підрядності ще не було;
    г) сурядності ще не було;
    д) існували, як і в сучасній українській літературній мові.
42. Укажіть прізвище автора монографії «Розвиток структури слов'янського речення»:
    а) В. Русанівський;
    б) М. Жовтобрюх;
    в) Л. Булаховський;
    г) О. Мельничук;
    д) І. Слинько.
43. Конструкції з подвійними відмінками:
    а) успадковані СУЛМ з праслов'янської мови;
    б) втрачені українською мовою ще в староукраїнський період;
    в) широко вживалися в староукраїнський період;
    г) ніколи не були властиві слов'янським мовам;
    д) запозичені з латинської мови.

Відповіді на тестові завдання

Загальні засади історії української мови

1 б; 2 а; 3 г; 4 б; 5 д; 6 б; 7 д; 8 в; 9 д; 10 а; 11 в; 12 б; 13 д; 14 в; 15 в.

Становлення фонетико-фонологічної системи української мови

1 г; 2 б; 3 г; 4 а; 5 в; 6 б; 7 в; 8 а; 9 д; 10 г; 11 б; 12 в; 13 в; 14 б; 15 а; 16 в; 17 а; 18 а; 19 а; 20 в; 21 в; 22 д; 23 г; 24 д; 25 б; 26 в; 27 а; 28 д; 29 в; 30 г; 31 а; 32 в; 33 а; 34 б; 35 г; 36 б; 37 г; 38 б.

Історична граматика

1 в; 2 д; 3 г; 4 б; 5 д; 6 а; 7 д; 8 д; 9 а; 10 в; 11 а; 12 (1 – ж; 2 – в; 3 – є; 4 – г; 5 – а; 6 – е; 7 – б; 8 – д); 13 д; 14 д; 15 г; 16 в; 17 (1 – б; 2 – б; 3 – а); 18 д; 19 б; 20 д; 21 в; 22 (1 – б; 2 – в; 3 – а); 23 г; 24 г; 25 б, в; 26 (1 – д; 2 – а; 3 – в; 4 – г; 5 – б); 27 (1 – в; 2 – б; 3 – г; 4 – д; 5 – а); 28 а; 29 г; 30 б; 31 а; 32 (1 – г; 2 – а; 3 – б; 4 – д; 5 – в); 33 (1 – б; 2 – в; 3 – а; 4 – д; 5 – г); 34 б; 35 в; 36 а; 37 г; 38 а; 39 д; 40 в; 41 а; 42 г; 43 в.

4. Контрольна робота з курсу

1. Прочитайте уривок із Нагірної проповіді Ісуса Христа за Євсеєвим євангелієм 1238 р. Запишіть його приблизне фонетичне відтворення з урахуванням часу написання.

Възрѣвъ же і҃сь **народы възиде** НА **гороу ꙗко сѣде пристоупиша** к **немоу оученици ѥго** и **ѿверзъ оуста своꙗ оучаше ꙗ.**

2. Вкажіть, у який період формування української мови (за чиєю класифікацією) написано цю пам'ятку.

3. Відтворіть систему голосних цього періоду.

4. Зазначте, опираючись на новітні дослідження з історичної фонетики, які звуки передавали на письмі в словах уривка з Нагірної проповіді **оу**, ь, **ъ**, и, ы, **ѣ**, е, r.

5. Випишіть слова, в яких відображено наслідки перехідних пом'якшень задньоязикових. Прокоментуйте їх.

6. Випишіть усі іменники, визначте старий і новий типи відмінювання.

7. Випишіть усі займенники. Зробіть повний морфологічний аналіз одного з них.

8. Випишіть іменні дієслівні форми. Проаналізуйте їх розвиток упродовж наступних періодів формування української мови.

9. Визначте синтаксичну роль слів і҃сь, кго. Охарактеризуйте їх як члени речення.

10. Зробіть сучасний переклад тексту.

Термінологічний словник

Аорист *(грец. aoristos, букв. — неозначений)* — проста форма минулого часу, яка виражала єдину, моментальну або тривалу нерозчленовану дію, що відбувалася в минулому.

Астериск *(грец. astēr — зірка)* **(зірочка)** — спеціальний знак * на початку кожної окремо вживаної гіпотетичної одиниці (будь-який звук чи праформа (архетип) праслов'янської мови).

Видова категорія — граматична категорія, що розрізняє завершену й незавершену дії.

Внутрішня граматична аналогія — взаємовплив однієї форми слова на іншу в межах однієї парадигми.

Генеалогічна *(грец. genealogia — родовід)* **класифікація мов** — вивчення і групування мов світу на основі споріднених зв'язків між ними (спільного походження від прамови).

Гіатус *(лат. hiatus — щілина, отвір)* **(міжслівне зіяння)** — збіг кількох голосних на межі двох слів, із яких перше закінчується голосним, а друге — починається.

Гіпотеза *(грец. hypothesis — основа, припущення)* — наукове припущення, яке висувають для пояснення певних явищ дійсності; будь-яке припущення, що потребує підтвердження.

Глаголиця — різновид давньої слов'янської азбуки.

«Гражданський» шрифт («гражданка») — тип давнього східнослов'янського письма, який характеризувався заокругленим накресленням літер, відсутністю надрядкових знаків наголосу і титл.

Граматика *(грец. grammatikē, від gramma — літера)* — 1) будова мови, тобто система способів словотворення, морфологічних категорій і форм, синтаксичних категорій і конструкцій; 2) розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову мови.

Граматична категорія *(грец. katēgoria — ознака)* — сукупність однотипних граматичних значень, або грамем, об'єднаних певним змістом.

Графіка *(грец. graphikē, від graphô — пишу)* — 1) сукупність усіх засобів письма (у звуковому письмі — літер і допоміжних знаків), які використовують для передавання звукової мови; 2) розділ мовознавства, що вивчає форми літер і співвідношення їх та звуків мови.

Деназалізація *(лат. de — префікс на позначення відміни, скасування і nasus — ніс)* — втрата носовими назального призвуку у вимові, тобто перетворення їх на ротові.

Детермінатив *(лат. determinare — визначити)* **(основотворчий суфікс)** — показник належності слова до певного класу імен.

Дивергенція *(лат. divergere — розходитися)* — історичний процес розвитку мови, внаслідок якого вона розпадається на дві або більше мов (перетворення її діалектів на окремі мови).

Діахронічне *(грец. dia — префікс на позначення взаємності, завершенності і chronos — ніс)* **історичне мовознавство** — галузь мовознавства, що розглядає мову в її історичному розвитку.

Діахронія — історичний розвиток мови; дослідження мови в її історичному розвитку.

Дієприкметник — відмінювана дієслівна форма, що передавала ознаку за дією.

Дієприслівник — незмінна форма дієслова, що виражає дію або стан як ознаку дії або стану і має ознаки дієслова й прислівника.

Дієслово — змінна, повнозначна частина мови, що об'єднує слова зі значенням дії або стану предмета як процесу й оформляє його граматичними категоріями виду, перехідності-неперехідності, стану, способу, часу, особи.

Друге **повноголосся** — розвиток повноголосих форм -оро-, -оло-, -ере-, -еле-, коли перед [r], [l] стояли зредуковані [ъ], [ь], а після — ще один приголосний.

Екстралінгвальний *(лат. extra* — поза, *зовні і lingua — мова)* — такий, що стосується позамовних ознак, причин тощо.

Етимологія *(грец. etymon — основне позначення і logos — слово, вчення)* — розділ мовознавства, який вивчає первинну семантику, походження й етапи розвитку слів та морфем.

Займенник — самостійна змінна частина мови, що вказує на предмети, особи, ознаки, кількість, але не називає їх.

Зовнішня граматична аналогія *(грец. analogia — відповідність)* — вплив граматичної форми одного слова на аналогічну за своєю граматичною функцією граматичну форму іншого слова, що належить до іншого типу словозміни, в межах одного граматичного класу слів.

Закон відкритого складу — закон, за якого звуки в межах складу розташовувалися за принципом висхідної звучності із голосним чи р, л у кінці або склад містив один складотворчий сонант.

Закон складового сингармонізму *(грец. syn — разом і harmonia — співзвучність)* — закон, за якого звуки в складі сполучалися за принципом їх однорідності з погляду передньої і непередньої артикуляції: палаталізовані приголосні поєднувалися з голосними передньої артикуляції, непалаталізовані — з голосними непередньої артикуляції.

Звукове письмо — тип письма, в якому графічні знаки позначають склади або окремі звуки.

Зредуковані звуки — спільнослов'янські ультракороткі голосні /ъ/, /ь/, що виникли внаслідок редукції індоєвропейських /ŭ/ та /ĭ/.

Зумовлені звукові зміни — виокремлюваний в історичній фонетиці тип звукових змін, які відбуваються лише за певних умов.

Іканізм — особливість фонетичної системи мови, обумовлена появою звука [і] на місці звуків [о], [е], [ѣ].

Іменник — повнозначна змінна частина мови, яка об'єднує слова з предметним значенням, оформленим граматичними категоріями роду, числа, відмінка.

Імперфект *(лат. imperfectus — незакінчений, недоконаний)* — проста форма минулого часу, що виражала дію в минулому, тривалу і не обмежену в часі, а також дію повторювану.

Індоєвропейські мови — родина споріднених мов, до якої входять індійська, іранська, слов'янська, балтійська, германська, романська, кельтська, грецька, албанська, вірменська групи мов.

Інфінітив *(пізньолат. infinitus — неозначений)* — незмінна дієслівна форма, що передає невизначену в часі, числі та особі дію.

Історична (діахронічна) фонетика — галузь історії мови, що досліджує зміни у звуковій будові з фонетичного та фонологічного поглядів у їх нерозривному взаємозв'язку від найдавнішого періоду мовного існування до сьогодні.

Історична морфологія *(грец. morphē — вид, форма і logos — вчення)* — розділ історичної граматики, що досліджує становлення і

розвиток граматичних категорій (числа, виду тощо), граматичних форм (іменних, дієслівних флексій та ін.), будови і творення відмінюваних і невідмінюваних слів.

Історичний синтаксис — розділ історичної граматики, що вивчає зміни в синтаксичній системі мови від найдавніших часів до сьогодні.

Історичні чергування — фонемні чергування, появу яких неможливо пояснити позиційними умовами.

Історія української мови — наука, що вивчає походження, становлення, основні тенденції історичного розвитку української мови.

Категорія особи — відношення дії і її суб'єкта до особи, мовця.

Категорія способу — відношення названої дієсловом дії до дійсності.

Категорія часу — відношення дії або стану до моменту мовлення чи іншої дії або стану.

Кирилиця — різновид давньої слов'янської азбуки, сучасним варіантом якого користуються українці.

Конвергенція *(лат. convergo — сходжусь, наближаюсь)* **(інтеграція)** — збіг двох чи більше однорідних одиниць (звуків, слів тощо) в одну; зближення і збіг двох мов унаслідок контактування.

Корінь — носій реального значення слова.

Мовна сім'я — сукупність мов, утворених на основі однієї прамови.

Монофтонгізація *(грец. monos — один і phthongos — звук)* — процес перетворення дифтонгів на однозвуки (кінець слова й перед приголосними); розпад двозвука на окремі фонеми (перед голосним).

Назалізація *(франц. nasalisation — носовий)* — артикуляція звуків, при якій опускається увула і струмінь повітря виходить через рот і ніс.

Напівустав — графічний різновид письма, що розвинувся всередині XIV ст. з уставу і характеризувався значно меншими порівняно з уставом літерами, які часто писали з нахилом вправо, недотриманням геометричної форми і виносом у надрядок.

Односкладне речення — речення, що має один головний член і не потребує доповнення другим головним членом.

Ономастика *(грец. onomastike — мистецтво давати імена)* — розділ мовознавства, який вивчає власні назви з погляду їхньої будови, системної організації, походження, розвитку й особливостей функціонування.

Палаталізація *(лат. palatum — піднебіння)* — пом'якшення приголосних у певних фонетичних позиціях унаслідок додаткового підняття середини спинки язика до піднебіння.

Палаталізація задньоязикових (перехідне пом'якшення задньоязикових) — пом'якшення праслов'янських задньоязикових з наступною модифікацією їх у свистячі чи шиплячі алофони, які згодом набули фонемного статусу.

Перфект *(лат. perfectus — завершений)* — складена форма минулого часу, яка означала наявний стан, що виник унаслідок минулої дії.

Писемність — особлива форма фіксації людського мовлення за допомогою спеціальної системи графічних знаків для передавання інформації на відстані й закріплення її в часі.

Письмо — знакова система фіксації мови на площині за допомогою графічних елементів.

Підмет — граматично незалежний головний член двоскладного речення, що означає предмет.

Плюсквамперфект *(лат. Plusquamperfectum, букв. — більше ніж закінчене)* — аналітична форма минулого часу, що означала передминулу дію, що відбулася раніше іншої минулої дії.

Повноголосся — у мовознавстві — сполуки -оро-, оло-, ере-, -еле-, що виникли із праслов'янських -ор-, -ол-, -ер-, -ел- у позиції між приголосними.

Порівняльно-історичне мовознавство — лінгвістичний напрям, який досліджує мови для встановлення їхньої спорідненості та вивчення історичного розвитку споріднених мов.

Порівняльно-історичний метод *(грец. methodos — спосіб пізнання)* — система прийомів наукового визначення генетичних відношень між мовами і реконструкції доісторичного розвитку мов та їхніх праформ на підставі виявлених конкретних ознак звукової спорідненості семантично тотожних чи близьких морфем порівнюваних мов.

Прабатьківщина слов'ян — територія, де слов'яни зародилися як окремий етнос (ймовірно, від Середнього Дніпра до басейну Вісли і від басейну Прип'яті до меж Правобережного Лісостепу).

Прамова — мова, з діалектів якої виникла група (сім'я) споріднених мов.

Праслов'янська (спільнослов'янська) мова — прамова всіх слов'янських мов, діалектами якої послугувалися давньослов'янські племена.

Праформа (архетип) — вихідна для пізніших утворень мовна форма, реконструйована на основі закономірних відповідників у споріднених мовах.

Прийменники — службові слова, які оформляють залежність одного повнозначного слова від іншого у словосполученні або реченні.

Прикметник — самостійна частина мови, що передає ознаку предмета, характеризується особливими словотвірними та граматичними показниками, залежними від роду, числа та відмінка іменника, з яким прикметник узгоджується в реченні, виконуючи функцію означення або іменної частини складеного присудка.

Прислівник — незмінна частина мови, що передає обставинні значення.

Присудок — головний член двоскладного речення, що вказує на ознаку підмета.

Просте речення — предикативна синтаксична одиниця, що має один граматичний центр.

Протослов'янська мова — сукупність індоєвропейських діалектів, які лягли в основу праслов'янської мови.

Редукція *(лат. reductio — повернення)* — ослаблення вимови голосних у певних позиціях, наслідком чого є їхня якісна видозміна або повне зникнення.

Речення — граматично та інтонаційно оформлена за законами певної мови комунікативна одиниця, що є основним засобом формування, вираження й повідомлення думок, волевиявлень, емоцій.

Рукопис — давня писемна пам'ятка; написаний від руки чи надрукований текст; поданий у видавництво авторський текст.

Складне речення — синтаксична одиниця, що складається з двох чи більше граматичних основ, які становлять семантичну, структурну й інтонаційну єдність.

Скоропис (курсив) — особлива форма кириличного письма, що утвердилася з кінця XVI ст. і характеризувалася з'єднанням спроще-

них за формою літер, нахилом їх управо, рідше — вліво; з часом скоропис утвердився як форма рукописного запису тексту.

Службові частини мови — класи слів, що не мають самостійного загальнокатегоріального значення, а виражають певні відношення між повнозначними словами, надають додаткових семантичних, модальних відтінків словам, словосполученням, реченням або служать для зв'язку членів чи частин складного речення.

Сполучники — службові слова, які використовують для поєднання однорідних членів речення і частин складного речення.

Сполучник підрядності (гіпотактичний) — сполучник, що слугує для зв'язку частин складнопідрядного речення.

Сполучник сурядності (паратактичний) — сполучник, що поєднує однорідні члени речення і частини складносурядного речення як рівноправні, незалежні одне від одного.

Спонтанні звукові зміни — виокремлюваний в історичній граматиці тип звукових змін, за яких один звук переходить в інший у будь-якій фонетичній позиції незалежно від фонетичного оточення, інтонації, наголосу, місця в слові тощо.

Ступенювання — властивість прикметників і прислівників виявляти ознаку більшою чи меншою мірою.

Субстрат *(лат. substratum — підстелене, покладене в основу)* — залишки мови місцевого населення в мові прийшлого населення, яка витіснила мову-попередницю.

Суперстрат *(лат. superstratum — настелене, покладене зверху)* — залишки мови прийшлого населення в мові місцевого населення.

Супін — іменна дієслівна форма, що виникла внаслідок скам'яніння іменника *-й-* основ і яку вживали на позначення мети дії при дієсловах руху.

Ускладнене речення — монопредикативна структура, що є виразником основного й додаткового повідомлень.

Устав (унціал) — урочисте письмо, яке використовували до кінця XIV ст., що характеризувалося рівними великими літерами і відступами між ними.

Флексія *(лат. flexio — відхилення)* — засіб вираження синтаксичних відношень у реченні.

Часокількісне (квантитативне) вирівнювання голосних — поступове артикуляційне зближення голосних, що призвело до втрати довгих і коротких фонем і витворення голосних нормальної довготи.

Частки — службові частини мови, які вживають для надання реченням, словосполученням та окремим словам додаткових відтінків у значенні.

Числівник — самостійна частина мови, що передає абстрактне число, певну кількість предметів чи порядок їх при лічбі.

Література

Арполенко Г., Городенська К., Щербатюк Г. Числівник української мови. — К., 1980.

Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору — Ужгород, 1960.

Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови. — К., 1991.

Безпалько О., Бойчук М., Жовтобрюх М., Самійленко С, Тараненко І. Історична граматика української мови. — К., 1957.

Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. — М., 1961.

Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. — К., 1998.

Булаховський Л. А. Питання походження української мови. — К., 1956.

Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С Мельничука. — К., 1966.

Гумецька Л. Нарис словотвірної системи української актової мови XIV—XV ст. — К., 1958.

Жовтобрюх М., Волох О., Самійленко С, Слинько І. Історична граматика української мови. — К., 1980.

Иванов В. Краткий очерк исторической фонетики русского языка. — М., 1961.

Историческая типология славянских языков: Фонетика, словообразование, лексика и фразеология / Под. ред. А. С. Мельничука. — К., 1986.

Історія української мови. Фонетика. — К., 1979.

Історія української мови: Хрестоматія / Упоряд.: С Єрмоленко, А. Мойсієнко. — К., 1996.

Історія української мови. Лексика і фразеологія. — К., 1983.

Історія української мови. Морфологія. — К., 1978.

Історія української мови. Синтаксис. — К., 1983.

Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. — К., 2006.

Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (Зовнішня історія української мови). — К., 2004.

Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 2002.

Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). — К., 2000.

Лучик В. В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. — Кіровоград, 1996.

Лучик В. В. Вступ до слов'янської філології. — К., 2008.

Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. — М., 1951.

Мейе А. Общеславянский язык. — М., 1951.

Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании: Пер. с франц. — М., 1954.

Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. — К., 1966.

Мойсієнко В. Про південноукраїнський іканізм та поліські дифтонги. — Житомир, 2007.

Німчук В. В. Проблеми українського правопису XX — початку XXI ст. — К., 2002.

Огієнко І. (митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. —К., 1995.

Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». — К., 2001.

Півторак Г. П. Українці: звідки ми і наша мова. — К., 1993.

Пономарів О. Фонеми Ґ та Г. Словник і коментар. — К., 1997.

Русанівський В. Історія української літературної мови. — К., 2001.

Русанівський В. Структура українського дієслова. — К., 1971.

Самійленко С Нариси з історичної морфології української мови. — К., 1964. — Ч. 1.

Скляренко В. Г. Праслов'янська акцентологія. — К., 1998.

Таранець В. Походження поняття числа і його мовної реалізації. — Одеса, 1999.

Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу. — К., 2004.

Фаріон І. Мова — краса і сила: Суспільно-креативна роль української мови в XI — середині XIX ст. — Львів, 2007.

Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Историко-диалектологический очерк. — М., 1972.

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. — Дніпропетровськ, 1998.

Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні (Гніздовий підхід). — К., 2003.

Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. — Х., 2002.

Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців. — К., 2002.

Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). — К., 1998.

Якубинский Л. История древнерусского языка. — М., 1953.

Крижанівська О. І.

К82 Історія української мови : Історична фонетика. Історична граматика : навч. посіб. / О. І. Крижанівська. — К. : ВЦ «Академія», 2010. — 248 с (Серія «Альма-матер»).

ISBN 978-966-580-310-2

ISBN 978-966-580-311-9

Кілька століть тому мова українців суттєво відрізнялася від теперішньої. Ще більше відмінностей було на різних етапах її буття у глибині віків. Адже розвиток мови — це постійні зміни її звукового ладу, лексичного арсеналу, граматичних виявів. Пізнання джерел, суті, наслідків цих змін допомагає зрозуміти складний природний процес формування українського народу і його сучасної мови, вплив на нього і позамовних чинників. Простір таких знань відкриває пропонований навчальний посібник, у якому на основі синтезу дослідницьких надбань різноманітних мовознавчих дисциплін простежено становлення та еволюцію всіх підсистем сучасної української мови.

ББК 81.411.1-0

Навчальне видання

Серія «Альма-матер»
Засновано в 1999 році

КРИЖАНІВСЬКА Ольга Іванівна

Історія української мови

Історична фонетика. Історична граматика

Навчальний посібник

Спільний проект із видавництвом **«Академвидав»**

Редактор А. В. Кулачок
Коректор А. А. Даниленко
Комп'ютерна верстка Є. М. Байдюка

Підписано до друку 07.11.2009.
Формат 84x108/32. Папір офс. № 1.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 13,02.
Обл.-вид. арк. 13,86. Зам. 9-717.

Видавничий центр «Академія»
04119, м. Київ-119, а/с 37.
Тел./факс: (044) 483-19-24; 456-84-63.
E-mail: academia-pc@svitonline.com
Свідоцтво: серія ДК № 555 від 03.08.2001 р.

Видрукувано у ВАТ «Поліграфкнига»
корпоративне підприємство ДАК «Укрвидавполіграфія»
03057, м. Київ, вул. Довженка, 3
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3089 від 23.01.2008 р.

Крижанівська Ольга Іванівна

Народилася на Кіровоградщині. Закінчила філологічний факультет Кіровоградськогодержавного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Із 1980 р. безперервно працює на цьому факультеті, де викладає історію української мови, читає спецкурси та спецсемінари з актуальних проблем українського мовознавства. У 1995 р. у Дніпропетровському державному університеті захистила кандидатську дисертацію «Валентність морфем в основах українських ойконімів». Кандидат філологічних наук, доцент. Автор понад 80 наукових і навчально-методичних публікацій. Серед них — «Інверсійний словник ойконімів України», «Історія української мови: курс лекцій», «Історія української мови: модульний курс», «Сучасна українська літературна мова: культура мовлення і практична стилістика», «Суплетиви як об'єкт вивчення історичної граматики», «Рідна мова в педагогічному дискурсі» та ін. Сфера наукових інтересів — українська ономастика, діалектологія, проблеми офіційно-ділової україномовної комунікації.

альма-матер

Видавничий центр «Академія»

ISBN 978-966-580-311-9

9 789665 803119

Дізнайтеся
про нас більше

Видавничий центр «Академія»
04119, Київ-119, а/с 37

Тел./факси:
редакція
483 1924
відділ збуту
456 8463

E-mail:
academia-pc@svitonline.com

Web-сайт:
www.academia-pc.com.ua